

Nederland in een dag

Nederland in een dag

Tijdsbesteding in Nederland vergeleken met die in vijftien andere Europese landen

Mariëlle Cloïn, Carlijn Kamphuis, Marjon Schols,
Annet Tiessen-Raaphorst en Desirée Verbeek

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het sCP verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het sCP te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2011

sCP-publicatie 2011-30

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: bureau StijlZorg, Utrecht

ISBN 978 90 377 0405 1

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

De auteurs van sCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	9
Samenvatting	11
1 Nederland in een dag	19
1.1 Een blik op het dagelijks leven	19
1.2 Hoe verhoudt de tijdsbesteding van Nederlanders zich tot die van andere Europeanen?	19
1.2.1 Rekening houden met verschillen tussen landen	20
1.3 Waarom de tijdsbesteding vergelijken?	26
1.4 Het Nederlandse tijdsbestedingsonderzoek en de Europese richtlijnen	27
1.5 Data en beperkingen	28
1.6 Leeswijzer	32
1.7 Noten	32
2 Evenveel tijd, verschillende tijdsbestedingspatronen?	34
2.1 Hoeveel en waaraan?	34
2.2 Hoofdpijnen van de tijdsbesteding in Nederland en elders in Europa	34
2.3 Persoonlijke verzorging	36
2.4 Het tijdsbeslag van verplichtingen	37
2.5 Tijd voor vrije tijd	38
2.6 Mobiliteit	40
2.7 Tijdsbesteding naar Nederlandse leeftijdsopbouw	40
2.8 Slot	42
3 Verplichtingen en de verdeling tussen vrouwen en mannen	43
3.1 Onderwijs, betaald werk, huishouden en kinderopvang	43
3.2 Verplichtingen: tijd voor onderwijs	44
3.2 Verplichtingen: tijd voor betaald werk	46
3.3 Verplichtingen: zorgtaken	50
3.3.1 Tijd voor huishoudelijke taken	50
3.3.2 Tijd voor (de zorg voor) kinderen	55
3.4 Het totale tijdsbeslag van verplichtingen	60
3.4.1 Hoe drukbezet is de (potentiële) beroepsbevolking?	60
3.4.2 De combinatie van arbeid en zorg: vrouwen en mannen met kinderen tot 18 jaar	62
3.5 Gevoelens van tijdsdruk: van het druk hebben naar druk voelen	64
3.6 Slot	66
3.7 Noten	67

4	Het sociale gezicht	68
4.1	Met en voor een ander	68
4.2	Sociale contacten	69
4.2	Informele hulp aan andere huishoudens	71
4.3	Vrijwilligerswerk	74
4.4	Het bijwonen van (religieuze) bijeenkomsten en vergaderingen	78
4.5	Slot	82
4.6	Noten	83
5	Europa ontspant	84
5.1	Wie doet wat in zijn vrije tijd?	84
5.2	Televisiekijken	87
5.3	Radio en muziek luisteren	89
5.4	Lezen	91
5.5	Computergebruik en gamen	93
5.6	Hobby's en spelletjes	97
5.7	Sport en bewegen	99
5.8	Cultuur en vermaak	101
5.9	Uitrusten	103
5.10	Slot	105
	Noten	106
6	Europa onderweg	107
6.1	Mobiliteit en beleid	107
6.2	Mobilitijd	109
6.3	Reismotieven	112
6.4	Vervoermiddelgebruik	116
6.6	Slot	118
6.7	Noten	119
7	Wanneer en hoe laat?	120
7.1	Het ritme van het dagelijks leven	120
7.2	Tijdstippen van betaald werk	121
7.3	Het verzorgen van kinderen	123
7.4	Winkelen en het bezoeken van voorzieningen	125
7.5	Vrije tijd	127
7.6	Mobiliteit: tegelijk onderweg?	128
7.7	Slot	130
7.8	Noot	130
8	Nederland in een dag: slotbeschouwing	131
8.1	Tijdsbesteding over de grens bezien	131
8.2	Nederlanders volgens drie maten van tijdsbesteding	131
8.2.1	Een voorlopig eindbeeld van de Nederlandse tijdsbesteding?	133

INHOUD

8.3	Een clustering van landen?	134
8.3.1	Een clustering van landen voor vrouwen en mannen	138
8.4	Tot slot	142
8.5	Noten	143
	Literatuur	144
	Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	154

Voorwoord

De manier waarop we onze tijd besteden, is regelmatig onderwerp van gesprek en van wetenschappelijk debat. Populaire thema's zijn bijvoorbeeld het combineren van arbeid en zorg, de verdeling van taken tussen vrouwen en mannen, het streven om (meer) te gaan bewegen en de drukte op de weg. Zoals vaak het geval is, komt de beeldvorming niet noodzakelijkerwijs overeen met de werkelijkheid. Dit rapport geeft een beeld van wat Nederlanders werkelijk met en in hun 24 besteedbare uren per dag doen, en laat zien op welke manieren wij ons wel of niet anders gedragen dan de bewoners van een aantal andere Europese landen.

Ontwikkelingen en veranderingen in de Nederlandse tijdsbesteding zijn tussen 1975 en 2005 al iedere vijf jaar nauwlettend door het SCP gevolgd. Voor dit onderzoek hielden Nederlanders een week lang in een dagboek van uur tot uur bij wat ze deden. Vanwege de specifiek Nederlandse methode waren de resultaten niet zonder meer vergelijkbaar met de resultaten van onderzoeken uit andere landen. Die situatie is nu veranderd.

In 2005/2006 zijn twee ronden van het Nederlandse tijdsbestedingsonderzoek (ТВО) gehouden. In 2005 was dat volgens de tot dan toe gebruikelijk Nederlandse methode. In 2006 vond het onderzoek plaats volgens de richtlijnen van de Harmonised European Time Use Surveys (HETUS). Deze zijn ontwikkeld door Eurostat, het statistische bureau van de Europese Unie. In dit rapport is gebruik gemaakt van de gegevens uit 2006. Naast Nederland hebben in het afgelopen decennium vijftien andere Europese landen volgens de Europese richtlijnen een tijdsbestedingsonderzoek uitgevoerd. Samen vormen deze gegevens de bron waarop dit rapport is gebaseerd. Het is voor het eerst dat een publicatie van het SCP de resultaten van tijdsbestedingsonderzoeken uit zestien verschillende landen omvat. Het dagelijks leefpatroon van Nederlanders, zoals weerspiegeld in hun dagelijkse tijdsbestedingspatroon, kan nu worden gestaafd aan dat van andere Europeanen. De tijdsbesteding van Nederlanders is daarbij het uitgangspunt. Een grootschalig en kostbaar onderzoek zoals het ТВО is alleen mogelijk met financiële steun van buiten en in goede samenwerking tussen instellingen. De dubbelmeting in 2005/2006 was mede mogelijk door een aanzienlijke subsidie van NWO. In maart 2011 is het SCP in samenwerking met het CBS alweer gestart met een nieuwe ronde van dataverzameling. Deze loopt van half maart 2011 tot half maart 2012. Het ТВО 2011/12 wordt geheel verricht volgens de Hetus-richtlijnen. Eind 2012 zijn de eerste resultaten te verwachten.

Omdat in dit rapport over de landsgrenzen wordt heengekeken, is er anders dan gebruikelijk, geen Engelstalige samenvatting opgenomen. Deze verschijnt in uitgebreidere vorm in een aparte, Engelstalige publicatie.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur SCP

Samenvatting

Hoe gaan wij in Nederland met onze tijd om en is dat anders dan in andere landen? Zijn we een drukbezet volk? Hoe staat het met de taakverdeling tussen vrouwen en mannen? Zijn we sociaal en houden we van gezelligheid met familie en vrienden of zijn we juist einzelgängers? Hoe 'beweeglijk' zijn we in vergelijking met de inwoners van andere landen op het gebied van bewegen en sport en op het terrein van mobiliteit? In dit rapport komen deze en andere vragen aan bod. Het doel is licht te werpen op de manier waarop Nederlanders hun tijd besteden en op de verschillen en overeenkomsten met de inwoners van andere Europese landen. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) is al sinds 1975 betrokken bij empirisch onderzoek naar de tijdsbesteding in Nederland. In deze studie wordt die tijdsbesteding in een internationaal vergelijkend perspectief geplaatst. Dit rapport is gebaseerd op tijdsbestedingsonderzoeken die volgens een vergelijkbaar ontwerp zijn uitgevoerd in zestien Europese landen, waaronder Nederland (2006).

De kern van dit onderzoek bestaat uit een tijdsbestedingsdagboek waarin respondenten in principe gedurende minimaal één weekend- en één doordeweekse dag bijhouden wat zij doen. De Europees vergelijkbare gegevens hebben daarmee eveneens betrekking op 'de tijdsbesteding gemiddeld over een doordeweekse en een weekenddag'.

De vraagstelling in dit onderzoek luidt:

Hoe verhoudt de tijdsbesteding van Nederlanders zich tot die van de inwoners van vijftien Europese vergelijkingslanden, namelijk België, Duitsland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Noorwegen, Zweden, Finland, Slovenië, Polen, Bulgarije, Estland, Letland, Litouwen, Spanje en Italië?

In dit rapport ligt de nadruk op het beschrijven van overeenkomsten en verschillen in de tijdsbesteding. Nederland is daarbij het vertrekpunt. Met welke landen vertoont Nederland overeenkomsten? Op welke onderdelen van de tijdsbesteding wijken Nederlanders af van de inwoners van de andere landen? Een internettool verleent toegang tot de data van de vijftien Europese vergelijkingslanden op geaggregeerd niveau. Hiermee is het niet mogelijk verklarende analyses uit te voeren. Echter, wanneer zich verschillen voordoen in de tijdsbesteding valt er vaak wel wat over mogelijke oorzaken te zeggen. Vanwege het landenvergelijkende karakter van het rapport is de blik daarbij niet zozeer gericht op individuele verschillen tussen mensen, zoals in opleidingsniveau, financiële middelen of voorkeuren. Omdat het om verschillen tussen landen gaat, wordt er vooral gekeken naar de verschillende institutionele contexten (het gevoerde beleid en de culturele opvattingen in een land) en omstandigheden (zoals de economische welvaart en het klimaat). Gebaseerd op de bestaande onderzoeksliteratuur over deze factoren wordt ingegaan op interpretaties van verschillen in tijdsbesteding, zonder deze zelf empirisch te analyseren.

Nederland in een dag

Per saldo besteden Nederlanders op een dag minder lang dan gemiddeld in de onderzochte landen tijd aan verplichtingen. Daaronder vallen onderwijs, betaald werk, huishouden en kindercare. ‘Verplicht’ heeft hier niet de betekenis van vaststaand of voor iedereen gelijk, maar benadrukt dat de mogelijkheden om deze activiteiten niet uit te voeren of ze te verschuiven in de tijd veelal beperkt zijn. Nederlanders besteden relatief veel tijd aan reizen en hebben wat meer vrije tijd dan gemiddeld in de onderzochte landen. Overigens heeft vrije tijd in dit rapport niet per definitie de betekenis van vrij te besteden tijd: ook mantelzorg en vrijwilligerswerk vallen hieronder. In deze samenvatting komen voor de afzonderlijke categorieën van de tijdsbesteding de belangrijkste bevindingen aan bod. Deze hebben betrekking op de bevolking van 20-74 jaar (verdere uitsplitsingen zijn in de hoofdstukken 2 tot en met 6 te vinden). Speciale aandacht gaat uit naar verschillen in de tijdsbesteding van vrouwen en mannen.

Persoonlijke verzorging

Het onderhoud van het eigen lichaam (slapen eten, douchen, aankleden, eten, enzo-voort) kost gemiddeld in de onderzochte landen 11 uur per etmaal. Ondanks verschillen in geografische ligging, klimaat en tijdsbeslag van andere activiteiten (zie verder) vertoont het tijdsbeslag van persoonlijke verzorging relatief weinig variatie tussen de landen. Slapen bijvoorbeeld doet men in geen enkel land minder dan de gebruikelijke maatstaf van 8 uur.

Onderwijs, betaald werk, huishouden en kindercare (verplichtingen)

De verplichte tijd omvat de bezigheden die men voor de studie, beroepshalve of ten behoeve van zorgtaken verricht. Zorgtaken vallen uiteen in huishoudelijke taken en kindercare. Gemiddeld kosten taken met een verplicht karakter in de onderzochte landen 6:50 uur per dag (hoofdstuk 3). Nederlanders en Belgen besteden hieraan met 6:02 uur per dag de minste tijd. In de overige landen is dat meer, het meeste in Oost-Europa. Opvallend is dat vrouwen in de meeste onderzochte landen meer tijd besteden aan verplichtingen dan mannen, maar dat vrouwen in Nederland een fractie minder drukbezet zijn met verplichtingen dan mannen.

Betaald werk en het huishouden kosten van de verplichtingen de meeste tijd. Aan beide besteden Nederlanders minder tijd dan gemiddeld in de onderzochte landen. Nederland kent een hoge arbeidsparticipatie. Desondanks blijft het aandeel Nederlanders dat op een doordeweekse dag betaald werk verricht (afgemeten aan de tijdsbesteding) met 69% (mannen) en 44% (vrouwen) flink achter bij de officiële arbeidsparticipatiecijfers. Ook het aantal gewerkte uren is onder werkende mannen en met name onder werkende vrouwen laag. Dit komt doordat Nederland gemiddeld betrekkelijk korte werkweken kent en doordat veel vrouwen hier in deeltijd werken. In met name Noord-Europa besteden meer vrouwen tijd aan betaald werk. In Oost-Europa wijst de combinatie van een lage arbeidsparticipatie met een lange arbeidsduur per dag er juist op dat vrouwen voltijd werken of juist helemaal niet. Deeltijdwerk komt in Oost-Europa vrijwel niet voor.

Ook aan het huishouden spenderen Nederlanders met 2:45 uur per dag iets minder tijd dan gemiddeld. Wel besteden vrouwen in Nederland, zoals in alle landen het geval is, meer tijd aan het huishouden dan mannen. Het verschil tussen vrouwen en mannen is in Nederland iets groter dan in de Scandinavische landen, maar (veel) kleiner dan in Oost- en Zuid-Europa. Zo besteden vrouwen in Spanje en Italië tussen 4:30 en 5:00 uur per dag aan het huishouden en nemen zij ten opzichte van de mannen bijna 80% van de tijd die aan huishoudelijke taken wordt besteed voor hun rekening.

Een groot deel van de Nederlanders met kinderen tot 18 jaar spendeert op de onderzoeksdagen tijd aan kinderopvang. Dat lijkt voor de hand liggend. Toch scoort Nederland in dit opzicht hoger dan veel andere landen. Vooral vaders besteden niet per definitie dagelijks tijd aan of met hun kinderen. In alle onderzochte landen besteden moeders meer tijd aan kinderopvang dan vaders, zo ook in Nederland. Wel gaat het hier bij Nederlandse vaders gemiddeld om iets meer tijd dan bij vaders in andere landen, terwijl Nederlandse moeders middenmoters zijn.

De tijd die de bevolking aan onderwijs besteedt ten slotte is relatief beperkt. Onderwijs is nog altijd vooral iets voor jongeren. In alle landen, waaronder ook Nederland, besteedt slechts een paar procent van de 25-plussers tijd aan onderwijs. Het tijdsbeslag hiervan is bovendien betrekkelijk gering.

Nederlanders hebben het dus minder druk met hun verplichtingen dan de inwoners van de meeste andere onderzochte landen. Met name in Oost-Europa ligt het tijdsbeslag van verplichtingen hoger. Bovendien is in Oost-Europa, maar vooral in Zuid-Europa, de genderongelijkheid in de tijdsbesteding groot. Ook in de Noord-Europese landen heeft men het drukker met verplichtingen, maar hier bestaat op dat vlak iets meer gendergelijkheid dan in Nederland. Verschillen in beleid (zoals maatregelen gericht op de arbeidsdeelname van vrouwen), de beschikbaarheid van voorzieningen (zoals kinderopvang) en opvattingen spelen hierbij een rol. Zo wordt in Zweden, Noorwegen en Finland (in de bekende typologie van Esping-Andersen aangeduid als de sociaaldemocratische landen) veel nadruk gelegd op de arbeidsdeelname van vrouwen, zijn er uitgebreide voorzieningen voor het combineren van arbeid en zorg (kinderopvang, ouderschapsverlof) en heeft de bevolking moderne genderopvattingen. In Zuid-Europa daarentegen zou het goeddeels ontbreken aan voorzieningen om arbeid en zorg te combineren en bestaat normatief nauwelijks druk voor mannen om taken thuis voor hun rekening te nemen. Kenmerkend voor Nederland is vooral het deeltijdmodel. Ook zijn de opvattingen over bijvoorbeeld de verdeling van huishoudelijke taken hier redelijk egalitair, maar vinden veel Nederlanders kinderopvang voor hooguit twee tot drie dagen per week acceptabel.

Vrije tijd

Nederlanders hebben, gemiddeld over een doordeweekse en een weekenddag, 5:24 uur per dag vrije tijd. Noren, Belgen, Duitsers en Finnen hebben gemiddeld iets meer vrije tijd. Met name in Oost-Europa moet men het met minder vrije tijd doen. In het rapport is verder onderscheid gemaakt tussen activiteiten die gekenmerkt worden door een sociale component (hoofdstuk 4) en ontspanning (hoofdstuk 5).

Het sociale gezicht

Op sociaal gebied scoren Nederlanders vrij gemiddeld: zij zijn iets actiever in het onderhouden van sociale contacten en ook de tijdsinvestering hierin is iets bovengemiddeld. Het deel van de Nederlanders dat informele hulp biedt of actief is als vrijwilliger is vrijwel gelijk aan het gemiddelde van de onderzochte landen of ligt hier net boven. Aan beide vormen van sociale inzet besteden degenen die op dit vlak actief zijn gemiddeld wel iets minder tijd. Hetzelfde beeld gaat op bij de laatste vorm van sociale inzet, namelijk het bijwonen van vergaderingen (van bv. een sportclub of een politieke partij) en religieuze bijeenkomsten. Al met al besteden Nederlanders tussen de 20-74 jaar gemiddeld 1:22 uur per dag aan activiteiten met een sociaal karakter, versus 1:09 uur gemiddeld in de onderzochte landen.

Verschillen tussen vrouwen en mannen doen zich bij sociale contacten niet voor: niet in Nederland en ook nauwelijks daarbuiten. Bij informele hulp en vrijwilligerswerk doen dergelijke verschillen zich in beperkte mate wel voor. Zo houden meer vrouwen dan mannen zich bezig met mantelzorg. Echter, de kleinere groep mannen die hulp verleent, besteedt hieraan wel meer tijd dan de vrouwen. Dat beeld gaat op in de meeste landen, waaronder in Nederland. Ook doen mannen wat vaker aan vrijwilligerswerk dan vrouwen en besteden zij daaraan ook wat meer tijd.

In Noord- en West-Europa onderhouden meer mensen sociale contacten en verrichten meer mensen vrijwilligerswerk dan in Zuid- en Oost-Europa. De meeste Noord- en West-Europese landen kennen een lange culturele traditie van vrijwilligerswerk. Daarnaast bieden de grotere welvaart en de uitgebreide stelsels van sociale zekerheid er meer mogelijkheden voor het verrichten van vrijwilligerswerk. De tijd die hieraan besteed wordt wisselt echter sterk tussen de landen.

In de Zuid- en Oost-Europese landen besteedt men gemiddeld veel tijd aan informele hulp. In de meeste van deze landen ligt de verantwoordelijkheid voor zorg namelijk primair bij de familie, terwijl in de meeste West- en Noord-Europese landen de overheid meer verantwoordelijkheid draagt.

Ontspanning

Nederlanders besteden gemiddeld 4:03 uur per dag aan ontspanning. Dit omvat televisiekijken, muziek luisteren, lezen, op de computer bezig zijn, gamen, sporten en bewegen, hobby's uitoefenen en spelletjes doen, deelnemen aan verschillende vormen van cultuur en vermaak en uitrusten. In vergelijking met de inwoners van de andere landen hebben Nederlanders betrekkelijk veel tijd voor ontspanning (3:47 uur is het gemiddelde van de onderzochte landen). Alleen Belgen (4:26 uur) en Finnen (4:25 uur) ontspannen per dag langer. Televisie-, dvd of video kijken neemt in alle landen het grootste deel van het ontspanningsbudget in beslag, gevolgd door lezen, sport, buitenactiviteiten en uitrusten. Nederlanders luisteren naar verhouding weinig naar de radio of muziek, maar besteden relatief vaak tijd aan hobby's en spelletjes, computeren en gamen en cultuur en vermaak. Omdat er in het weekend minder verplichtingen zijn, worden dan meer activiteiten ter ontspanning ondernomen dan op doordeweekse dagen. Gemiddeld ontspannen Europeanen zich in het weekend een uur per dag langer dan doordeweeks. Vooral aan cultuur en vermaak en sport en actieve buitenactiviteiten wordt in het weekend vaker

tijd besteed dan op doordeweekse dagen. Ook wordt in veel landen in het weekend meer tv-gekeken.

Nederlanders ondernemen in vergelijking met de inwoners van de andere landen veel verschillende ontspanningsactiviteiten, maar besteden daaraan naar verhouding steeds weinig tijd. Het brede ontspanningsrepertoire is mede mogelijk doordat zij relatief veel vrije tijd hebben (het tijdsbeslag van verplichtingen is in Nederland naar verhouding beperkt), doordat er in Nederland een breed aanbod aan vrijetijdsvoorzieningen bestaat en doordat Nederlanders veelal over de financiële middelen beschikken om hiervan gebruik te maken. Het klimaat heeft weinig invloed op de invulling van het ontspanningsbudget. Wel besteden Italianen en Spanjaarden wat meer tijd aan sport en bewegen buitenshuis, waarbij het warmere klimaat vast een rol zal spelen.

Mobiliteit

Nederlanders zijn gemiddeld 1,5 uur per dag onderweg, het langst van de inwoners alle onderzochte landen. Fransen en Bulgaren reizen het minste en het kortst: minder dan een uur per dag. Van alle reistijd is in Nederland de meeste tijd gemoeid met verplaatsingen voor vrijetijdsdoeleinden (36% ten opzichte van 29% woon-werkverkeer). In Noord- en West-Europese landen neemt zelfs op doordeweekse dagen het vrijetijdsverkeer een groter deel van de totale reistijd in beslag dan het woon-werkverkeer. In Zuid- en Oost-Europese landen is dat alleen in het weekend het geval.

Hoewel in eerder onderzoek (OECD 2010c) werd geconcludeerd dat Nederlanders het langst onderweg zijn voor woon-werkverkeer, blijkt uit het tijdsbestedingsonderzoek dat forensen in Nederland gemiddeld slechts twee minuten per dag meer kwijt zijn aan het reizen tussen woning en werk dan forensen in de andere landen. Het onderzoek van de OECD is weliswaar gebaseerd op veel meer landen, maar ook op inschattingen van de reistijd: Nederlanders denken dus dat zij langer dan gemiddeld onderweg zijn voor woon-werkverkeer dan de inwoners van andere landen, terwijl dat in werkelijkheid mee blijkt te vallen.

De auto is het dominante vervoermiddel in Europa, zeker in Noord-, West- en Zuid-Europa. In Oost-Europa verplaatsen mensen zich, in reistijd gemeten, ook veel te voet en met het openbaar vervoer. De verschillen in de vervoermiddelkeuze worden voor een deel veroorzaakt door het lagere welvaartsniveau in de Oost-Europese landen. Het imago 'Nederland fietsland' is in dit onderzoek bevestigd: Nederlanders fietsen ruimschoots meer dan de inwoners van de andere Europese landen. Dit heeft te maken met de goede Nederlandse fietsinfrastructuur en met het feit dat Nederland een vlak land is met niet al te extreme weersomstandigheden. Ten slotte zal ook het feit dat Nederland een fietscultuur kent meespelen.

De spreiding over de dag

Naast de hoeveelheid bestede tijd komen in het rapport ook de tijdstippen waarop mensen werken, zorgen, winkelen of voorzieningen bezoeken, ontspannen en reizen aan bod (hoofdstuk 7). De verschillen tussen de onderzochte landen op dit vlak blijken veelal niet zo omvangrijk. Nederland valt enigszins op omdat er vrij duidelijke piekmomenten te herkennen zijn in het tijdsbestedingspatroon: Nederlanders beginnen vrij gelijktijdig

met werken en stoppen veelal ook weer op ongeveer hetzelfde tijdstip (tussen 16:00 en 17:00 uur). Hierdoor is dan ook in het woon-werkverkeer een duidelijkere piek te zien. Zeker de filevorming in de doordeweekse avondspits wordt echter zeker niet alleen veroorzaakt door mensen die van werk richting huis gaan. Er zijn dan namelijk ook veel mensen onderweg voor vrijetijdsdoeleinden. Daarnaast is er in Nederland sprake van een vrij duidelijke avondpiek in het zorgen voor kinderen (die, net als in andere landen, intensiever is dan de ochtendpiek). Tussen 18:00 en 20:00 uur 's avonds zijn verhoudingsgewijs veel Nederlandse ouders (zowel moeders als vaders) bezig met het zorgen voor hun kinderen.

Met name Zuid-Europa en Frankrijk wijken qua tijdsritme enigszins af van de andere landen. Men begint hier iets later op de dag met werken, luncht later (en lang) en werkt aan het einde van de dag wat langer door. Daarna bezoekt men dan nog wat vaker dan elders winkels en voorzieningen. Vrije tijd is er pas wat later op de avond, en het zorgen voor kinderen, het voorzieningenbezoek en de drukte op de weg zijn in deze landen wat meer uitgesmeerd over (vooral) de avond dan elders.

Een voorlopig eindbeeld van de Nederlandse tijdsbesteding

Om een eindbeeld te krijgen is in het slothoofdstuk (hoofdstuk 8) de tijdsbesteding in Nederland op drie manieren afgezet tegen die in de overige landen. Ten eerste is ingegaan op de tijdsbesteding van de bevolking (ongeacht of iemand de betreffende activiteit al dan niet heeft ondernomen). Ten tweede is gekeken naar het aandeel mensen dat de betreffende activiteit daadwerkelijk ondernam op de onderzoeksdagen (het aandeel participanten). Ten derde kwam de tijd die participanten aan de uiteenlopende activiteiten besteden aan bod.

In de afzonderlijke hoofdstukken kwam aan het licht dat Nederlanders relatief weinig tijd aan verplichtingen besteden, wat meer vrije tijd hebben en wat langer onderweg zijn dan gemiddeld. Een andere bevinding was dat de participatie van Nederlanders (ongeacht hoeveel tijd ermee gemoeid is) in de meeste gevallen wat hoger dan gemiddeld uitvalt. Nederlanders zijn in hun dagelijks leven dus actief op relatief veel terreinen. Ze ondernemen vergeleken met de inwoners van de andere landen vrij veel verschillende activiteiten. De tijd die zij uiteindelijk aan die activiteiten besteden valt doorgaans echter juist wat lager uit dan gemiddeld, ofwel: Nederlanders lijken niet zo geneigd om zich erg lang aan één activiteit te wijden.

Een aantal opmerkingen is hierbij op zijn plaats. Ten eerste zijn de absolute verschillen in uren:minuten per dag soms niet erg groot. De Europeanen in de onderzochte landen besteden hun tijd op hoofdlijnen ongeveer hetzelfde en ondernemen bepaalde activiteiten rond min of meer vergelijkbare tijdstippen. Bij verplichtingen betreft het een behoorlijk verschil van 50 minuten per dag minder dan gemiddeld, maar bij andere, specifiekere activiteiten gaat het soms slechts om verschillen van enkele minuten per dag. Ten tweede moet, ondanks de in de verschillende landen vergelijkbare manier van data verzamelen, mogelijk toch rekening worden gehouden met methodologische verschillen. Zo noteerden Nederlanders relatief veel episoden in hun tijdsbestedingonderzoek. Dat kan duiden op een gevarieerd tijdsbestedingspatroon, maar ook op verschillen in bijvoorbeeld de manier van begeleiding bij het invullen van het dagboek.

Echter, ook bij door de bank genomen geringe absolute verschillen is het relevant om in plaats van op de absolute cijfers te focussen op de overeenkomsten en verschillen tussen de landen. Om hierop meer zicht op te krijgen is nagegaan in hoeverre sprake is van een indeling van landen die in tijdsbesteding op elkaar lijken.

Groepjes van landen die in tijdsbesteding op elkaar lijken?

Om te bezien in hoeverre sprake is van dergelijk 'groepjes' (clusters) landen zijn de tijdsbestedingsgegevens uit Nederland en de vijftien Europese vergelijkingslanden onderworpen aan een categorische principale-componentenanalyse (CatPCA). Uit deze exploratieve analyse (zie hoofdstuk 8) blijkt dat Nederland qua tijdsbesteding vooral lijkt op zijn buurlanden België en Duitsland. In Nederland, Duitsland en België gaat weinig betaald werk samen met relatief veel tijd voor de zorg voor kinderen, vrije tijd en mobiliteit. Op tijd voor het huishouden en persoonlijke verzorging scoren deze drie West-Europese landen betrekkelijk laag.

Nadere bestudering leert dat in het bijzonder de tijdsbesteding van vrouwen in Nederland lijkt op die van vrouwen in België en Duitsland. Mannen in Nederland vertonen wat betreft hun tijdsbesteding echter meer overeenkomsten met mannen in de Scandinavische landen.

Verder met vergelijkbare tijdsbestedingsgegevens

Met de door Eurostat ontwikkelde richtlijnen (HETUS: Harmonized European Time Use Surveys) zijn de uitkomsten van de landen onderling beter vergelijkbaar. Desondanks is ook bij deze gegevens sprake van een aantal tekortkomingen. Ondanks de richtlijnen bestaan er verschillen in de manier waarop het onderzoek is uitgevoerd in de uiteenlopende landen. Zo zijn data in verschillende jaren verzameld, wijken sommige landen op punten af van de richtlijnen en bestaan er kwalitatieve verschillen, zoals in aantallen episodes. Ten slotte zouden de analysemogelijkheden aanzienlijk verbeteren als Eurostat de microgegevens beschikbaar zou stellen. Daarmee kan worden nagegaan in hoeverre leeftijd, opleiding en andere relevante demografische en achtergrondkenmerken invloed hebben op de tijdsbesteding per land en kan de invloed van macrofactoren zuiverder in kaart worden gebracht.

1 Nederland in een dag

1.1 Een blik op het dagelijks leven

Tijdsbestedingsgegevens bieden een unieke kijk op de manier waarop mensen hun dagelijks leven invullen. Het tijdsbestedingsonderzoek (ТВО) geeft vanuit die invalshoek al sinds 1975 inzicht in het dagelijks leven van de bevolking van Nederland. Het onderzoek is tussen 1975 en 2005 elke vijf jaar herhaald, wat het mogelijk maakte veranderingen in de tijdsbesteding enerzijds en de hardnekkigheid van bepaalde tijdsbestedingspatronen anderzijds in kaart te brengen. Het is niet helemaal duidelijk of en in hoeverre die patronen zich ook in andere landen voordoen: het maken van internationale vergelijkingen op dit vlak was namelijk lange tijd niet goed mogelijk. Dit kwam niet doordat andere landen geen tijdsbestedingsgegevens verzamelden, maar doordat de betreffende onderzoeken niet met het oog op een internationale vergelijking waren opgezet en elk hun eigen definities en meetmethoden kenden. Met de ontwikkeling van Europese richtlijnen voor tijdsbestedingsonderzoek is die situatie veranderd. Nu is het wel mogelijk om de tijdsbesteding van Nederlanders te vergelijken met die van andere Europeanen. In hoeverre bestaan er verschillen tussen landen in de manier waarop mensen hun tijd besteden? Waar staan Nederland en de Nederlanders wat betreft hun tijdsbesteding ten opzichte van andere landen? Zijn we een drukbezet volk? Hoe staat het met de taakverdeling tussen vrouwen en mannen? Zijn we sociaal, houden we van gezelligheid met familie en vrienden of zijn we juist einzelgängers? Hoe 'beweeglijk' zijn we in vergelijking met de inwoners van andere landen op het gebied van bewegen en sport en op het terrein van mobiliteit? In dit rapport komen deze en andere vragen aan bod. Het doel is zicht te krijgen op verschillen en overeenkomsten in de manier waarop men in Nederland en andere Europese landen het dagelijks leven inricht.

Tijdsbesteding omvat een breed scala aan onderwerpen. De onderwerpen die in dit rapport aan bod komen zijn persoonlijke verzorging, onderwijs, betaald werk, huishouden en kinderverzorging, het combineren van arbeid en zorg, mantelzorg, sociale contacten, vrijwilligerswerk, vrije tijd (o.a. tv-kijken, lezen, op de computer bezig zijn, sport, cultuur/recreatie en hobby's) en mobiliteit. Ook de tijdstippen waarop mensen werken, zorgen, ontspannen en reizen komen aan de orde. De timing van activiteiten zegt immers iets over het collectieve ritme van de samenleving, en ook hierin doen zich mogelijk verschillen voor tussen landen.

1.2 Hoe verhoudt de tijdsbesteding van Nederlanders zich tot die van andere Europeanen?

Hoe mensen hun tijd besteden kan sterk verschillen tussen landen en tussen bevolkingsgroepen. In dit rapport wordt Nederland in dat opzicht vergeleken met vijftien landen verspreid over Europa die tijdsbestedingsgegevens hebben verzameld conform de Europese richtlijnen (European Communities 2004, 2009). Dit zijn drie Scandinavische landen (Finland, Noorwegen en Zweden), vier West-Europese landen (België, Frankrijk,

Duitsland en het Verenigd Koninkrijk), zes landen in Oost-Europa (Bulgarije, Estland, Letland, Litouwen, Polen en Slovenië) en twee landen in Zuid-Europa (Italië en Spanje). Eurostat heeft de data van tien van deze landen eerder deels ontsloten in een zogenoemd pocketboek (European Communities 2004). Vergelijkbare tijdsbestedingsgegevens voor zes van deze landen (waaronder Nederland) waren er toen echter nog niet.

Anders dan in het pocketboek van Eurostat vormt in dit rapport Nederland het vertrekpunt. Het doel is om de overeenkomsten en verschillen in tijdsbesteding voor Nederland en vijftien Europese landen in vergelijkend perspectief te beschrijven en voor zover mogelijk te interpreteren. De vraag die hierbij centraal staat luidt:

Hoe verhoudt de tijdsbesteding van Nederlanders zich tot die van de inwoners van vijftien Europese vergelijkingslanden, namelijk België, Duitsland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Noorwegen, Zweden, Finland, Slovenië, Polen, Bulgarije, Estland, Letland, Litouwen, Spanje en Italië?

1.2.1 Rekening houden met verschillen tussen landen

Dit rapport is, mede ingegeven door de aard van de gegevens, primair beschrijvend van aard. Voor de verschillende landen zijn geen individuele data beschikbaar, waardoor het toetsen en verklaren van verschillen niet mogelijk is (zie verder §1.5). Dat betekent echter niet dat er geen aandacht is voor de interpretatie ervan. Van tal van factoren is bekend dat ze samenhangen met of van invloed zijn op de tijdsbesteding. Dit betreft naast allerlei individuele factoren, zoals in opleidingsniveau, financiële middelen of voorkeuren, ook macrofactoren of landkenmerken. In dit rapport gaat de aandacht primair uit naar dergelijke macrofactoren, ofwel de context in de uiteenlopende landen. Daarbij komen demografische factoren (kenmerken van de bevolking, zoals de leeftijdsopbouw), beleid en cultuur, kenmerken van de leefomgeving zoals ruimtelijke inrichting, infrastructuur en klimaat, en ten slotte de economische welvaart aan bod. Bevindingen en resultaten over deze factoren in relatie met de tijdsbesteding worden in dit rapport, gebaseerd op de bestaande onderzoeksliteratuur, bij elkaar gebracht en beschreven zonder deze relaties zelf empirisch te analyseren.

Ontgroening en vergrijzing

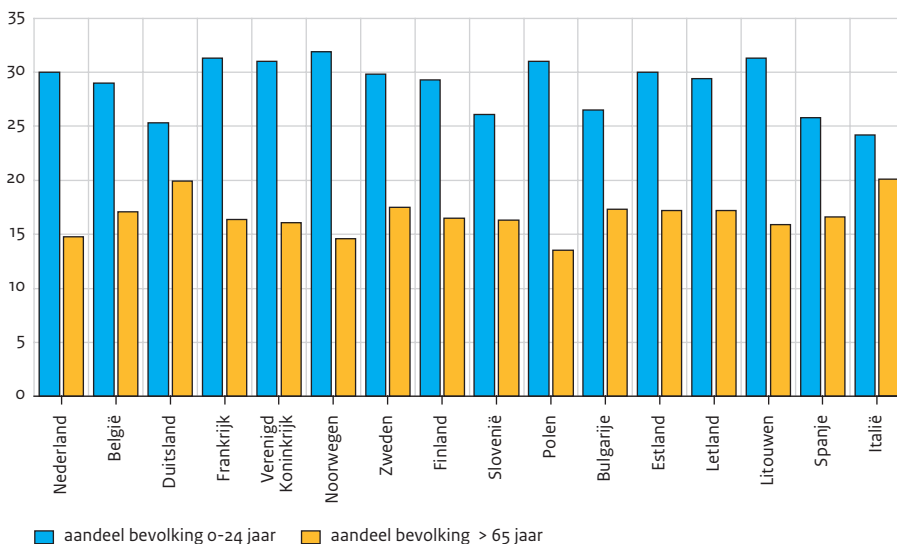
Wanneer de bevolking van een land vergrijsd heeft dat gevolgen voor de tijdsbesteding. Ouderen hebben een andere tijdsbesteding dan jongeren: zij verrichten minder betaald werk en steken meer tijd in het huishouden en de eigen verzorging (slapen, eten, was-sen). Daarnaast hebben ouderen meer vrije tijd en vullen ze die anders in dan jongeren (Breedveld et al. 2006). Een groter aandeel ouderen in de bevolking kan bovendien betekenen dat er meer vraag is naar ondersteuning en mantelzorg. Wanneer de bevolking van een land juist relatief jong is zal meer tijd worden besteed aan onderwijs en de zorg voor kinderen.

Ondanks een aantal algemene sociaaldemografische trends in Europa bestaat er ook variatie. In heel Europa is sprake van een verouderende bevolking (de vergrijzing), zij het in verschillende mate (Eurostat 2010). Van de landen in dit rapport is Nederland samen

met Noorwegen en Polen vooralsnog het minst vergrijsd (zie figuur 1.1). Duitsland en Italië vallen juist op door het grote aandeel 65-plussers.

Figuur 1.1

Bevolkingssamenstelling naar leeftijdscategorie, 2008 (in procenten van de totale bevolking per land)

Bron: Eurostat 2008, in: Eurostat 2010: 166

Een aantal van de hierboven genoemde landen kent juist een groter aandeel jongeren in de bevolking. In de Scandinavische landen is ruim 30% van de bevolking jonger dan 25 jaar. Daarnaast hebben de Scandinavische landen de hoogste vruchtbaarheid (gemiddeld 1,9 kind per vrouw ten opzichte van 1,5 in de EU-27 (Eurostat 2010, niet in figuur)). In Nederland is 30% van de bevolking nog geen 25 jaar en bedroeg het gemiddelde kindertal per vrouw 1,7. Duitsland en Italië hebben naast veel 65-plussers ook een kleiner aandeel jonge mensen in de bevolking (minder dan een kwart) en een lage vruchtbaarheid (gemiddeld 1,4 kind per vrouw). Voor de tijdsbesteding valt te verwachten dat de effecten van de leeftijdsopbouw het meest zichtbaar zijn in de meest vergrijsde landen (zoals Duitsland en Italië) en de landen met het grootste aandeel jongeren (Scandinavië). Nederland is wat betreft de vergrijzing van de bevolking geen koploper in Europa, en heeft in vergelijking met de andere landen een iets bovengemiddeld aantal jongeren.

Beleid en cultuur

In landenvergelijkend onderzoek is het gebruikelijk om landen die in hun beleid (in grote lijnen) op elkaar lijken in een aantal clusters in te delen. Bekend is vooral de indeling in regimetypes van Esping-Andersen (1990, 1999).¹ Hij onderscheidt drie clusters van landen die onderling afwijken in hun regelgeving en voorzieningen op het vlak van

sociale zekerheid, arbeidsmarkt, gezin en familie. Zo kennen de sociaaldemocratische Scandinavische landen, zoals Zweden, Noorwegen en Finland, een sterke publieke sector met uitgebreide collectieve voorzieningen voor het combineren van arbeid en zorg (kinderopvang, ouderschapsverlof), ouderenzorg en scholing. Daarnaast bestaat in deze landen een sterke nadruk op arbeidsdeelname, ook voor vrouwen. In landen met een liberaal regimetype zijn er veel minder voorzieningen. Deze zijn bovendien slechts bedoeld voor degenen die echt niet in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien. Anderen moeten risico's (zoals het verlies van inkomen) en kosten (zoals voor kinderopvang) zelf dragen of (privaat) verzekeren. Van de landen in dit rapport behoort alleen het Verenigd Koninkrijk tot dit type (andere voorbeelden zijn de Verenigde Staten, Canada en Australië). In corporatistische landen ten slotte, waartoe België, Frankrijk en Duitsland worden gerekend, zijn veel voorzieningen gekoppeld aan het arbeidsverleden en de gezinssituatie. Hier bestaan goede financiële regelingen voor werkenden en hun gezinnen. De arbeidsdeelname van vrouwen is er echter laag vanwege de kostwinnersvoordelen, ruime kinderbijslag en beperkte kinderopvangmogelijkheden. Nederland staat te boek als een hybride type, dat zich tussen het sociaaldemocratische en corporatistische regimetype in bevindt: kenmerkend zijn de relatief goede voorzieningen op het ene terrein (bijvoorbeeld pensioenregelingen) en de beperkte prikkels en voorzieningen op het andere (bijvoorbeeld verlofregelingen).

Aanvullend op het werk van Esping-Andersen is gepleit voor het toevoegen van een Zuid-Europees en (nog later) een Oost-(of Centraal-)Europees regimetype (o.a. Gelissen 2001; Ferrera 2010; Cook 2010). Anderen pleitten voor een indeling waarbij meer rekening wordt gehouden met de mate waarin de regimes gendergelijkheid bewerkstelligen (Lewis 1992; Orloff 2010). De indeling van Esping-Andersen blijft daarbij echter doorgaans wel maatgevend (Arts en Gelissen 2010).

Afhankelijk van het regimetype in een land zijn er verschillen in tijdsbestedingspatronen te verwachten. Het is aannemelijk dat (met name) vrouwen meer betaald werken in landen met veel voorzieningen om betaald werk en de zorg voor kinderen te combineren dan in landen waar hun arbeidsdeelname minder of niet wordt gefaciliteerd (o.a. Gershuny 2008; Van der Lippe et al. 2010). Mogelijk heeft dit weer gevolgen voor vrije tijd die overblijft, maar omdat de relatie vooral via betaald werk, huishouden en (kinder)zorg loopt, komt de typologie van Esping-Andersen vooral aan bod wanneer het gaat over de tijd die wordt besteed aan verplichtingen (hoofdstuk 3) en aan informele hulp en vrijwilligerswerk (hoofdstuk 4).

Naast beleid kunnen opvattingen en sociale normen over wat normaal of wenselijk is verschillen tussen landen. Deze vormen de culturele context van een land en worden ook wel informele instituties genoemd (informeel omdat ze anders dan beleid niet in regels door de overheid zijn vastgelegd, Vrooman 2009). Anders dan bij formele instituties is hierbij geen sprake van een 'regimebenadering' in de literatuur: sociaal-culturele verschillen kunnen op tal van manieren tot uiting komen, bijvoorbeeld in preferenties over tijdsbesteding, in de waardering van diverse aspecten van het dagelijks leven en in cultuurkenmerken zoals genderopvattingen en religie.

Tabel 1.1
Wat is absoluut essentieel voor een goed leven? (in procenten)

	West-Europa				Noord-Europa				Oost-Europa				Zuid-Europa				gemiddeld	
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland	Slovenië	Polen	Bulgarije	Estland	Litouwen	Letland	Litouwen	Spanje		Italië
een goede baan	73	91	95	90	77	.	84	79	94	97	97	96	99	96	99	94	93	90
een succesvolle carrière	34	57	50	69	54	.	17	28	63	57	65	49	81	57	81	39	57	52
voldoende vrije tijd	92	81	79	84	88	.	92	81	84	76	68	71	82	71	82	85	75	81
uitgaan met familie en vrienden	73	69	74	88	88	.	86	70	71	68	71	75	82	70	82	86	74	76
vrienden regelmatig zien	84	72	72	82	82	.	86	75	69	56	60	61	75	57	75	69	58	71
nuttig kunnen zijn voor anderen	81	72	72	79	81	.	77	82	81	77	75	68	87	64	87	86	79	77
maatschappelijke participatie	30	21	23	26	28	.	20	15	29	15	10	13	32	9	32	24	13	21

Noorwegen ontbreekt in de Eurobarometer.

Bron: Eurobarometer 2002 EB 56.1

Tabel 1.1 biedt gebaseerd op Europees waardenonderzoek een indruk van de betekenis van uiteenlopende aspecten in het dagelijks leven in verschillende landen. Hieruit wordt onder meer duidelijk dat Oost- en Zuid-Europeanen sterk hechten aan het hebben van een goede baan en dat Zweden en Nederlanders juist vrije tijd, een goed sociaal netwerk en maatschappelijke participatie (bijvoorbeeld door vrijwilligerswerk) waarderen.

Naast algemene verschillen in waarden bestaan er internationale verschillen in genderolopvattingen (o.a. Pfau-Effinger 2004; Kremer 2005; Pettit en Hook 2005). Onderzoek wijst uit dat in Noord-Europa de opvattingen over de arbeidsdeelname van vrouwen en de verdeling van huishouden en betaald werk het meest egalitair zijn, terwijl ze over het algemeen traditioneler zijn in Oost- en Zuid-Europa. Nederland neemt een tussenpositie in: hoewel Nederlanders egalitaire opvattingen hebben over de taakverdeling tussen de seksen, vinden zij (samen met de Spanjaarden) het vaakst dat een voltijd werkende moeder te ver gaat en dat kinderen eronder lijden als hun moeder werkt (o.a. SCP 2000; Portegijs en Keuzenkamp 2008).

Sociale normen, opvattingen, voorkeuren en beleid zijn met elkaar verbonden (o.a. Lück en Hofäcker 2003; Van der Lippe et al. 2010). Onderzoek toont bijvoorbeeld aan dat een grote nadruk op arbeidsdeelname van vrouwen over het algemeen samengaat met egalitaire genderopvattingen in een land (Uunk et al. 2005; Pettit en Hook 2005; Fortin 2005). Deze relaties zijn echter lang niet altijd eenduidig.

Ten slotte bestaat er een verband tussen culturele opvattingen en religie. Hoewel religie in veel Europese landen inmiddels geen formele rol meer speelt in de beleidsvorming en de politiek, heeft religie of religiositeit nog wel invloed op de opvattingen en het gedrag van mensen. Zo blijkt bijvoorbeeld dat men in religieuze landen meer vrijwilligerswerk verricht (Ruiter en De Graaf 2006).

De leefomgeving: ruimte, infrastructuur en klimaat

Bij het bestuderen van de tijdsbesteding is ook een aantal omgevingsfactoren relevant, zoals geografische, infrastructurale en klimatologische omstandigheden (o.a. Robinson en Godbey 1997; Connolly 2008; Zivin en Neidell 2010).

Mensen wonen, werken en recreëren op verschillende plekken, en moeten zich daartussen verplaatsen. Voor de tijd die in verschillende landen gemoeid is met reizen maakt het uit hoe een land er fysiek uitziet. Nederland is een vlak land waar snel grote afstanden afgelegd kunnen worden en waar de fiets een geschikt vervoermiddel is, iets wat in de uitgestrekte bergachtige delen van bijvoorbeeld Frankrijk, Spanje en Italië minder het geval is. Daarnaast bepalen het aanbod van openbaar vervoer, het aantal wegen en de kwaliteit van het wegennetwerk (zaken die landen dus tot op zekere hoogte met beleid kunnen beïnvloeden) de reistijd. Verder kan de ruimtelijke inrichting hierop van invloed zijn: Nederland is een klein land en heeft de hoogste bevolkingsdichtheid van Europa (Eurostat 2010). Daarbij kent Nederland een hoog voorzieningendichtheid, al kan dit waarschijnlijk niet los worden gezien van het feit dat het klein en dichtbevolkt is (SCP 2000).

Behalve de bevolkings- en voorzieningendichtheid hebben mogelijk ook het ruimtelijk beleid – gericht op spreiding dan wel menging van wonen, werken, voorzieningen en

recreëren – en het openingstijdenbeleid invloed op de bereikbaarheid van bijvoorbeeld werk, sportclub, kinderopvang en school.

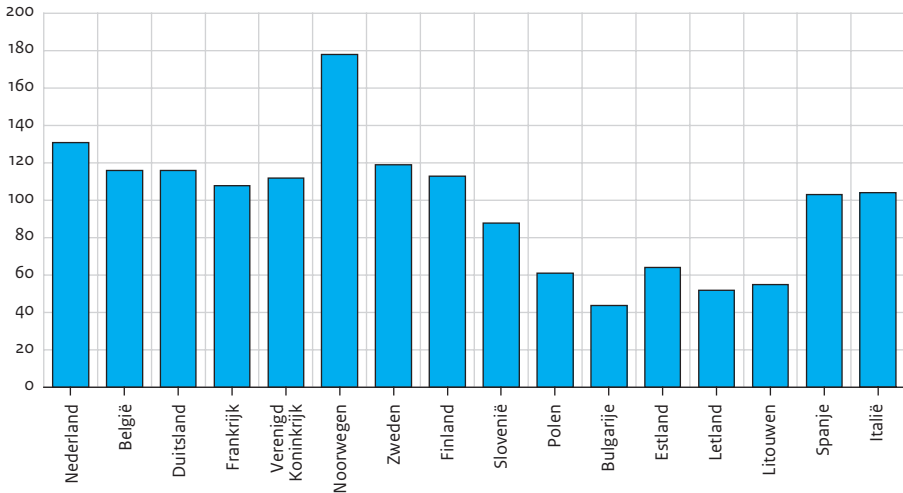
Ten slotte ligt het voor de hand dat het weer invloed heeft op de manier waarop mensen hun tijd besteden. Binnen Europa zijn er immers grote verschillen in klimaat en weersomstandigheden. Deze zullen vooral invloed hebben op de invulling van de vrije tijd (Connolly 2008; Zivin en Neidell 2010; Spinney en Millward 2011, zie in dit rapport hoofdstuk 5) en de vervoermiddelkeuze (zie in dit rapport hoofdstuk 6). Naar verwachting is de tijd die wordt besteed aan verplichtingen (onderwijs, betaalde arbeid, zorgtaken) minder gevoelig voor weersomstandigheden.

Rijkere en armere landen

Het welvaartsniveau en de tijdsbesteding kunnen op diverse manieren met elkaar samenhangen. Zo kan er een positief verband bestaan tussen het aantal werkuren en het bruto binnenlands product (bbp) (in welvarende landen werkt men veel om het hoge welvaartsniveau te behouden). Andersom kan er een negatief verband bestaan, omdat werkenden in welvarende landen kiezen voor extra vrije tijd in plaats van meer inkomen (inkomenseffect) (vgl. Dekker en Ederveen 2006: 117 en tabel 1.1, waaruit blijkt dat men in Nederland en Scandinavische landen veel waarde hecht aan vrije tijd). Ook vrije tijd kan dus een indicator voor welvaart zijn (Fleming en Spellerberg 1999). Daarnaast speelt de arbeidsproductiviteit een rol. Een hogere welvaart is immers ook te bereiken door een hoge arbeidsproductiviteit per gewerkt uur. Nederland heeft een hoog niveau van arbeidsproductiviteit (Tilford en Whyte 2010) en staat daarnaast bekend als een van de welvarendste landen binnen de EU (Eurostat 2010). Figuur 1.2 geeft een beeld van het bbp per hoofd van de bevolking (dus rekening houdend met de absolute omvang van de bevolking). Hieruit blijkt dat Nederland van de in dit rapport onderzochte landen in 2009 het op een na hoogste welvaartsniveau had. Alleen Noorwegen was nog welvarender. Het ligt voor de hand dat landen waar het economisch goed gaat een breder aanbod aan vrijetijdsvoorzieningen en meer mobiliteit zullen hebben: er valt immers meer te kiezen, wat gevolgen heeft voor de manier waarop de vrije tijd besteed wordt en waar men naartoe gaat (Mommaas 2003; Mommaas et al. 2000; Breedveld en Van den Broek 2004). Daarnaast is, hoewel minder uitgebreid onderzocht, eveneens een verband te verwachten tussen economische welvaart en de tijd die wordt besteed aan zorgtaken. Zo zou in welvarende landen minder tijd gaan zitten in het huishouden (Knudsen en Waerness 2008) en meer in de zorg voor kinderen (Uunk et al. 2005) en vrijwilligerswerk (Van Oorschot en Arts 2005; GHK 2010: 68).

Figuur 1.2

Bbp per hoofd van de bevolking, 2009 (indexcijfer, EU-27 = 100)

Bron: Eurostat 2009 in: Eurostat 2010

1.3 Waaron de tijdsbesteding vergelijken?

Europees beleid heeft invloed op veel (nationale) beleidsterreinen, en veel Europese landen streven – al dan niet ingegeven door Europees beleid (Lissabondoelstelling) – vergelijkbare doelen na. Voorbeelden zijn het bevorderen van de economische groei en arbeidsdeelname, gendergelijkheid, het betaalbaar houden van voorzieningen als de gezondheids- en ouderenzorg (Commission of the European Communities 2006; European Commission 2011) en het verminderen van de toenemende congestie op de Europese wegen (Europese Commissie 2001). Met de brede waaier aan Europese beleids-terreinen vormen landsgrenzen niet langer een vanzelfsprekende afbakening voor onderzoek. Internationaal vergelijkbare tijdsbestedinggegevens kunnen in dat kader dienen als een internationaal referentiepunt (benchmark) en tevens als input voor de ontwikkeling en monitoring van (Europees) sociaal beleid.² Waar dat van toepassing is, zal daarom in dit rapport worden ingegaan op het Europese beleid, al is het beter om hier van ‘intenties’ te spreken: vaak schrijft Europa wel bepaalde doelstellingen voor, maar geen concrete beleidsmaatregelen om die doelstellingen te behalen.

Met tijdsbestedingsgegevens is het tevens mogelijk om op landniveau te achterhalen hoe uiteenlopende, tijdsconsumerende activiteiten zoals betaald werk, zorg voor kinderen, mantelzorg en onderwijs in verschillende institutionele en culturele omgevingen op elkaar ingrijpen. Het vergelijken van dergelijke verschillen in omstandigheden en gedrag is een belangrijk kenmerk van sociaalwetenschappelijk onderzoek. Vanuit dat perspectief zijn ook verschillen in de tijd besteed aan wellicht vanuit een beleidsoogpunt minder

prangende zaken in het dagelijks leven van belang, zoals tijd voor sociale contacten en ontspanning. De verdeling van de beschikbare tijd over verplichtingen en ontspanning heeft mogelijk invloed op de ervaren mate van welzijn van de bevolking en op het ontstaan van tijdsproblemen.

1.4 Het Nederlandse tijdsbestedingsonderzoek en de Europese richtlijnen

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) speelt al vanaf 1975 een voortrekkersrol in het vijfjaarlijkse Nederlandse tijdsbestedingsonderzoek (ТВО). Gedurende deze periode bleef de methode van dataverzameling met het oog op de vergelijkbaarheid vrijwel ongewijzigd: circa 2000 respondenten hielden in de eerste of tweede week van oktober een week een tijdsbestedingsdagboek bij. Aan de hand van een voorgeprogrammeerde code-lijst noteerden zij daarin per kwartier hun hoofdactiviteit en, eventueel, een gelijktijdig uitgevoerde tweede activiteit (Breedveld et al. 2006; www.tijdsbesteding.nl).

Incidenteel was het al eerder mogelijk om de Nederlandse tijdsbesteding internationaal te vergelijken. Zo werd in 2003/2004 een Europese survey over de tijdsbesteding gehouden (Eurobarometer 60.3, zie Groot en Breedveld 2004; Dekker en Ederveen 2006; Torres et al. 2007). Deze survey was niet gebaseerd op de kostbare en tijdrovende dagboekmethode maar op vragen: mensen werd gevraagd hoeveel tijd ze de afgelopen week of dag aan bepaalde activiteiten hadden besteed. Hoewel informatief is het bekend dat deze methode een veel minder goed beeld oplevert dan de dagboekmethode (Juster en Stafford 1991; Robinson en Godbey 1997). Vanaf 1980 werd de zogenoemde Multinational Time Use Study (MTUS) ontwikkeld, die wel gebaseerd is op tijdsbestedingsdagboekjes. In de MTUS zijn en worden de tijdsbestedingsgegevens van diverse landen achteraf gebundeld, die overigens vaak zijn verzameld via sterk uiteenlopende methoden. Ook de Nederlandse tijdsbestedingsgegevens (uit het ТВО) maken deel uit van de MTUS (zie bv. Sayer et al. 2004; Hook 2006; Van der Lippe et al. 2010 en Versantvoort 2010 voor toepassingen).

Om de vergelijkbaarheid van tijdsbestedingsonderzoeken te vergroten nam Eurostat in de loop van de jaren negentig van de vorige eeuw het initiatief tot het ontwikkelen van een Europees model van tijdsbestedingsonderzoek, de Harmonized European Time Use Surveys (HETUS), zodat gegevens volgens een vooraf geharmoniseerde methode kunnen worden verzameld.

In Nederland werd in 2005/2006 een dubbele veldwerkkronde uitgevoerd met het oog op continuering van de bestaande trendgegevens (2005) en het mogelijk maken van internationale vergelijkingen (2006).³ De meting in 2006 vond plaats volgens de Europese HETUS-richtlijnen. Met deze dubbelmeting was het tevens mogelijk de verschillen tussen beide ТВО-methoden na te gaan. In 2006 hielden verspreid over het hele jaar in het totaal 1875 respondenten een week lang hun tijdsbesteding bij voor elke tijdsepisode van 10 minuten. De vergelijking van deze twee ТВО-methoden is elders beschreven (Kamp-huis et al. 2009). In het kort komt het erop neer dat de resultaten van beide methoden op hoofdlijnen (de 'hoofdcategorieën') van de tijdsbesteding redelijk overeenkomen, maar dat de resultaten op het niveau van specifieke activiteiten wel uiteenlopen (zie voor meer

informatie Kamphuis et al. 2009). Na de vergelijking van de resultaten en de designkenmerken heeft het SCP besloten om in 2011 data te laten verzamelen conform de HETUS-richtlijnen. In maart 2011 is in samenwerking met het CBS gestart met een nieuwe ronde van dataverzameling. Deze vindt verspreid over een heel kalenderjaar plaats en loopt tot half maart 2012. Eind 2012 is publicatie van de eerste resultaten te verwachten. In dit rapport worden de tijdsbestedingsgegevens gepresenteerd die zijn verzameld volgens de HETUS-richtlijnen. Deze zijn niet vergelijkbaar met hetgeen eerder en elders is gepubliceerd over de tijdsbesteding van Nederlanders (o.a. Breedveld en Van den Broek 2001; Breedveld et al. 2006). Ze betreffen bijvoorbeeld niet de tijdsbesteding in een volledige week, maar 'de tijd besteed gemiddeld over een doordeweekse en een weekenddag'.

1.5 Data en beperkingen

De Nederlandse tijdsbestedingsgegevens in dit rapport (ТВО '06/ЕУ) komen uit eigen keuken. De data van de overige Europese landen zijn verkregen via een internettool. Een belangrijke beperking hiervan is dat er geen toegang is tot de gegevens op het niveau van het individu: voor de vijftien Europese vergelijkingslanden zijn door Eurostat tot dusver slechts geaggregeerde data beschikbaar gesteld. Het is wel mogelijk om de gemiddelde tijdsbesteding per dag, het aandeel participanten per activiteit te (d.w.z. de mensen die een bepaalde activiteit hebben uitgevoerd) en de gemiddelde tijdsbesteding door participanten te bepalen. Bovendien is voor elk land informatie beschikbaar over het percentage respondenten dat op een bepaald tijdstip een bepaalde activiteit ondernam. Tevens is een uitsplitsing mogelijk naar achtergrondkenmerken zoals geslacht, leeftijd, huishoudensamenstelling, arbeidsparticipatie, opleidingsniveau of burgerlijke staat. Vanwege het geaggregeerde niveau van de gegevens is het echter niet mogelijk om combinaties van deze kenmerken (bv. laagopgeleide vrouwen) te maken.

Belangrijker is dat het door het gebrek aan individuele data niet mogelijk is om verklarende analyses uit te voeren. In landenvergelijkend onderzoek is het gebruikelijk om bijvoorbeeld voor verschillen in de leeftijdsopbouw van de bevolking te controleren (zie §1.2). Op basis van de beschikbare geaggregeerde gegevens is dat echter niet mogelijk. Overigens zijn demografische verschillen vooral relevant bij de tijdsbesteding van de bevolking op hoofdlijnen (zie hoofdstuk 2). Daarbij gaat het immers om een dwarsdoorsnede van de bevolking per land. Anders is dat wanneer de aandacht uitgaat naar specifieke groepen binnen de bevolking, zoals ouders met kinderen tot 18 jaar. Om die reden is besloten om in hoofdstuk 2 (tijdsbestedingspatroon van de bevolking tussen 20 en 74 jaar) eenmaal aanvullend te bekijken hoe het tijdsbestedingspatroon eruit zou zien als alle landen een met Nederland vergelijkbare leeftijdsopbouw zouden kennen (§2.7).

Een ander nadeel van de geaggregeerde gegevens is dat de geobserveerde verschillen in gemiddelde tijdsbesteding niet goed op significantie te testen zijn.⁴ Dit vraagt om de nodige voorzichtigheid bij de interpretatie: de waargenomen verschillen zijn immers mogelijk niet altijd statistisch significant.

Verschillen in de manier van gegevens verzamelen

Alle landen die in dit rapport aan bod komen zijn bij de vergaring van hun gegevens uitgegaan van de HETUS-richtlijnen, maar wijken hier soms in meer of mindere mate van af (zie voor een overzicht tabel 1.2). Een van de richtlijnen luidt bijvoorbeeld dat iedere respondent het dagboek gedurende minimaal één weekend- en één doordeweekse dag bijhoudt. In Spanje, Italië en Frankrijk werd het dagboek echter slechts één dag bijgehouden, in Duitsland is de informatie op twee wekdagen en één weekenddag verzameld en in Noorwegen op twee achtereenvolgende dagen. In Nederland hielden respondenten anders dan de richtlijn voorschrijft het dagboek gedurende zeven achtereenvolgende dagen bij (i.p.v. op één weekend- en één doordeweekse dag). Dit sluit immers aan bij de Nederlandse methode en maakt het mogelijk om, naast de landenvergelijking, ook de lange termijntrends in de tijdsbesteding in Nederland te kunnen waarborgen. Bij de Nederlandse dataverzameling is onderscheid gemaakt in 'zware' dagen en 'gewone' dagen. De zware dagen (waarop respondenten meer begeleiding kregen en er meer controle was op het 'goed' invullen van het dagboek) betreffen steeds één doordeweekse dag en één weekenddag. Voor dit rapport is uitsluitend gebruikgemaakt van deze twee zware dagen. Die zijn vervolgens zodanig gewogen (naast de gebruikelijk steekproefweging naar leeftijd, geslacht, stedelijkheid en werkzaamheid) dat ze de gemiddelde tijdsbesteding voor een doordeweekse en een weekenddag weergeven (volgens het 5/7 - 2/7 principe). Voor de andere landen is door Statistics Finland toegezien op het correct wegeven voor afwijkingen]met betrekking tot dagboekdagen⁵ (zie Statistics Finland: <https://www.h2.scb.se/tus/tus/doc/Metadata.pdf>).

Een andere richtlijn heeft betrekking op de selectie op leeftijd van de respondenten. Voor elk land zijn gegevens beschikbaar over 20-74-jarigen, maar bij de selectie van de respondenten zijn verschillende leeftijdsgrenzen aangehouden. Wanneer daar gegeven het onderwerp aanleiding toe is (bv. bij onderwijs) worden alle respondenten waarover per land gegevens beschikbaar zijn meegenomen (10-85-jarigen). Een noot bij de tabel belicht dan dat de ondergrens in enkele landen hoger ligt dan tien jaar (België: 12 jaar; Frankrijk: 15 jaar; Zweden: 20 jaar) of lager dan 85 jaar (Noorwegen: 79 jaar). Een andere kwestie is dat de gegevens in verschillende jaren zijn verzameld: in de meeste landen in de periode 1998-2004 en in Nederland in 2006. De beschikbare Europese data zijn dus veelal wat ouder dan de Nederlandse. Dat de tijdsbesteding over het algemeen slechts langzaam verandert maakt dit verschil in het moment van waarneming minder problematisch, hoewel het bijvoorbeeld bij computergebruik (dat vooral de laatste jaren sterk in opmars is) wel een punt van aandacht is.

Verdere kleinere methodologisch verschillen rond populatie, steekproef en respons daargelaten doen zich, zoals bijna onvermijdelijk is bij landenvergelijkend onderzoek, methodologische verschillen voor die problemen opleveren voor de vergelijkbaarheid. Zo wordt een tijdsbestedingsdagboek doorgaans als nauwkeuriger beschouwd wanneer het aantal door de respondent geregistreerde tijdsepisodes hoger ligt (United Nations 2005; Kamphuis et al. 2009). De achterliggende gedachte is hier dat iemand die minder episodes invult zijn bezigheden waarschijnlijk minder nauwgezet geregistreerd heeft.

Tabel 1.2

Methodologische verschillen in tijdsbestedingsonderzoeken van zestien Europese landen

	veldwerkperiode	leeftijd respondenten	steekproef- grootte (N)	afwijkend aantal dagboekdagen
Nederland	1 januari 2006 t/m 31 december 2006	10+	1875	zeven opeenvolgende dagen
België	1 januari 2005 - 1 januari 2006	12+	12824	
Duitsland	1 april 2001 - 31 maart 2002	10+	12655	twee weekdagen en één weekenddag
Frankrijk	16 februari 1998 - februari 1999 (m.u.v. 4-18 augustus en 21 december - 4 januari)	15+	15441	één dag
Verenigd Koninkrijk	1 juni 2000 - 1 juli 2001	8+	10366	
Noorwegen	20 februari 2000 - 19 februari 2001	9 t/m 79	3211	twee opeenvolgende dagen
Zweden	1 oktober 2000 - 15 oktober 2001	20-84	3998	
Finland	1 maart 1999 - maart 2000	10+	5332	
Slovenië	1 april 2000 t/m 31 maart 2001	10+	6190	
Polen	1 juni 2003 t/m 31 mei 2004	10+	20264	
Bulgarije	15 oktober 2001 - 15 oktober 2002	7+	7603	
Estland	1 april 1999 - 1 maart 2000	10+	5728	
Letland	februari-augustus 2003 en oktober-november 2003	10+	3804	
Litouwen	1 januari t/m 31 december 2003	10+	4768	
Spanje	1 oktober 2002 t/m 30 september 2003	10+	46774	één dag
Italië	1 april 2002 t/m 31 maart 2003	3+	55760	één dag

Bron: nederland: scp (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

In het Nederlandse tijdsbestedingsonderzoek zijn gemiddeld per dag meer episodes (29,8) geregistreerd dan in de andere Europese landen (variërend van 27 in Zweden tot 18,8 in Frankrijk, zie Statistics Finland: 48). Dit kan betekenen dat het onderzoek in Nederland nauwkeuriger is uitgevoerd (bijvoorbeeld dankzij instructies bij het invullen van het dagboek). Het kan echter ook betekenen dat er daadwerkelijk wat meer afwisseling zit in het tijdsbestedingspatroon van Nederlanders. Hoewel een punt van aandacht is het verschil – zeker vergeleken met de Scandinavische landen te klein om verschillen in tijdsbesteding te kunnen wijten aan eventuele verschillen in de begeleiding bij het invullen van het dagboek.

Ten slotte kan er sprake zijn van conceptuele verschillen: valt iets eten onder persoonlijke verzorging of onder sociale contacten? Dergelijke deels culturele verschillen bij het invullen van de dagboekjes zijn onvermijdelijk. Net als bij elk landenvergelijkend onderzoek is het bij het lezen en interpreteren van gegevens in dit rapport van belang rekening te houden met dergelijke verschillen die mogelijk in het onderzoek verscholen zitten.

De tabellen in dit rapport

In de tabellen in dit rapport is gekozen voor een neutrale, geografische indeling in vier gebieden (West, Noord, Oost en Zuid). Omdat steeds de gegevens van zestien landen worden gepresenteerd loopt de omvang van de tabellen snel op met meer uitsplitsingen naar achtergrondkenmerken, zoals leeftijdscategorie, opleidingsniveau, gezinsamenstelling of dag van de week (doordeweekse of weekenddag). Deze worden daarom terughoudend benut, namelijk alleen wanneer daar gegeven het onderwerp aanleiding toe is. Veel van de tabellen en figuren met dergelijke uitsplitsingen staan niet in het rapport, maar zijn terug te vinden op de website (www.tijdsbesteding.nl onder de naam ‘Nederland in een dag’). Een uitzondering vormt de uitsplitsing naar geslacht. Uit onderzoek blijkt steeds dat vrouwen en mannen hun tijd verschillend besteden (Gershuny en Sullivan 2003; Bianchi et al. 2006; Glorieux en Van Tienhoven 2009; Van der Lippe et al. 2010; Cloïn en Souren 2011). Daarom is er in dit rapport en in de tabellen speciale aandacht voor die verschillen. De data staan geen analyse naar etniciteit toe.

Dit rapport is verder beperkt tot de hoofdactiviteiten zoals gerapporteerd in het dagboek. De nevenactiviteiten blijven buiten beschouwing. Uitzonderingen zijn tv-kijken en radio/muziek luisteren (zie §5.2 en §5.3), aangezien deze vaak als tweede activiteit plaatsvinden (men heeft bijvoorbeeld de radio of tv aanstaan tijdens het koken of huiswerk maken).

Veel van de tabellen en figuren in dit rapport laten de gemiddelde tijd zien die per dag aan een bepaalde activiteit wordt besteed (in uren:minuten). In hoofdstuk 2 betreft het de gemiddelde tijdsbesteding van de 20-74-jarigen bezien over het gehele meetjaar. Ook mensen die de activiteit helemaal niet uitgevoerd hebben tellen dus mee, evenals alle niet-doorsnee dagen zoals ziekte-, feest- en vakantiedagen. In de overige hoofdstukken wordt in principe in de tabellen steeds het percentage mensen vermeld dat op de twee dagboekdagen tijd heeft besteed aan een bepaalde activiteit, ongeacht hoeveel tijd ermee gemoeid was. Dit wordt ook wel de deelname of ‘participatiegraad’ genoemd en mensen die de activiteit hebben uitgevoerd zijn deelnemers of ‘participanten’.

Deze participatiegraad moet dus niet verward worden met bijvoorbeeld officiële participatiecijfers die aangeven welk deel van de bevolking actief is op de arbeidsmarkt of aan sport doet. Daarna volgt in de tabel de gemiddelde tijdsbesteding door participanten. Deze ligt altijd hoger dan de gemiddelde tijdsbesteding van alle respondenten, behalve bij activiteiten die iedereen uitvoert, zoals eten en slapen.

1.6 Leeswijzer

Na dit inleidende hoofdstuk staat hoofdstuk 2 in het teken van een globale beschrijving van het tijdsbestedingspatroon in Nederland en vijftien andere Europese landen. Dit gebeurt voor de 'hoofdcategorieën' van de tijdsbesteding: persoonlijke verzorging, verplichtingen, sociale activiteiten, ontspanning en mobiliteit. Daarbij wordt geen onderscheid gemaakt naar groepen binnen de bevolking. In dit hoofdstuk ontstaat zo een eerste beeld van de verschillen en overeenkomsten in de tijdsbesteding, die vervolgens in de hoofdstukken 3 tot en met 6 gedetailleerder aan bod komen. Hoofdstuk 3 gaat over verplichtingen (onderwijs, betaald werk, huishouden en zorg voor kinderen), over hoe mensen die verplichtingen combineren en hoe dit verschilt voor mannen en vrouwen en voor mensen met en mensen zonder jonge kinderen. Hoofdstuk 4 is gericht op de activiteiten waarbij mensen hun sociale gezicht tonen: sociale contacten, informele hulp, vrijwilligerswerk en het deelnemen aan bijeenkomsten (vergaderingen, religieuze bijeenkomsten, enzovoort). In hoofdstuk 5 staan de ontspannende vormen van vrijetijdsbesteding centraal, namelijk tv-kijken, radio/muziek luisteren, lezen, de computer gebruiken, sporten, cultuur en vermaak, hobby's en uitrusten. Hoofdstuk 6 staat in het teken van mobiliteit voor onder andere woon-werkverkeer, huishouden en vrije tijd. In hoofdstuk 7 ligt de focus op de timing van activiteiten, dat wil zeggen de tijdstippen waarop mensen bepaalde activiteiten ondernemen. In hoofdstuk 8 volgt een slotbeschouwing over de bevindingen in het rapport en kijken we naar de positie van Nederland vergeleken met de andere Europese landen. Ook bezien we in hoeverre er sprake is van clusters van landen die qua tijdsbesteding op elkaar lijken.

1.7 Noten

- 1 Ook binnen clusters van landen bestaan verschillen in instituties en beleid, al is het maar omdat deze altijd onder invloed van historische gebeurtenissen tot stand komen en dus een zekere mate van padafhankelijkheid in zich hebben. Toch gebruiken veel onderzoekers de typologie om de grootste gemene deler tussen landen weer te kunnen geven.
- 2 Van monitoren is in dit rapport geen sprake: hiervoor zijn gegevens nodig van meerdere jaren. Doordat de tijdsbestedingsdata van de zestien landen slechts op één meetmoment beschikbaar zijn, ligt de nadruk in dit rapport op het vergelijken van verschillen tussen landen en het bepalen van de positie van Nederland in Europa.
- 3 Deze dubbelmeting was mede mogelijk dankzij subsidie van de nwo.
- 4 Dit is alleen mogelijk door per tijdsbestedingscategorie per land of groep binnen een land de tijdsbesteding in uren:minuten om te rekenen naar seconden per dag en daarvan proporties te berekenen (totaal aantal seconden wordt gedeeld door het totaal aantal seconden per dag).

Vervolgens is het mogelijk om met een proportietest (bv. `prtesti` in `stata`) steeds twee landen of groepen in landen te vergelijken op een bepaalde tijdsbestedingscategorie. Het is echter niet mogelijk om meerdere landen of groepen binnen landen tegelijk te vergelijken, noch om rekening te houden met de Bonferroni-correctie voor het significantieniveau bij meerdere vergelijkingen tegelijkertijd. Aangezien de betrouwbaarheid van een dergelijke test daardoor laag is en het bovendien niet mogelijk is om meer dan twee landen of tijdsbestedingscategorieën tegelijk in de toets te betrekken, blijft toetsing in dit rapport achterwege.

- 5 Zo hebben landen met slechts één dagboekdag een specifieke weegfactor (door de som van de dagen naar hun proportie te wegen) om zo toch te kunnen vergelijken met andere landen.

2 Evenveel tijd, verschillende tijdsbestedingspatronen?

2.1 Hoeveel en waaraan?

Iedereen heeft een gelijke hoeveelheid tijd ter beschikking, namelijk 24 uur per dag en 168 uur per week. Er is sprake van bepaalde constanten in de besteding van die tijd (iedereen heeft immers tijd nodig om te rusten en te eten), maar ook van variatie. Dit hoofdstuk biedt een algemeen beeld van het tijdsbestedingspatroon van de bevolking van Nederland en vijftien andere Europese landen. Om preciezer te zijn: de tijdsbesteding van de 20-74-jarige bevolking per land gemiddeld over een doordeweekse en een weekenddag. Het beeld van de gemiddelde tijdsbesteding per dag dat hieruit voortkomt sluit niet noodzakelijkerwijs aan bij het beeld of de beleving van de tijdsbesteding op individueel niveau. Veel verschillen die zich onder de oppervlakte voordoen blijven immers buiten beeld. Zo heeft de tijd besteed aan betaalde arbeid in dit hoofdstuk betrekking op zowel werkenden als niet-werkenden, terwijl bekend is dat ouderen (zeker 65-plussers) veel minder werken dan jongeren en vrouwen minder dan mannen. Daarnaast gaat het om de tijd besteed aan betaald werk gemiddeld over een doordeweekse en een weekenddag, terwijl betaald werk nog altijd overwegend doordeweeks wordt verricht. Evenzo hangt het tijdsbestedingspatroon samen met de levensfase en huishoudsituatie waarin iemand zich bevindt (bijvoorbeeld met of zonder jonge kinderen). Dergelijke uitsplitsingen komen in de volgende hoofdstukken aan bod.

Ondanks het tamelijk gestileerde beeld van het dagelijks leven dat ontstaat op basis van de tijdsbestedingsgegevens van de 20-74-jarige bevolking van een land is dit wel een goede insteek voor een eerste algemene vergelijking tussen landen. In welk land heeft de bevolking het drukst met betaald werk en andere verplichtingen? En gaat een druk tijdsbestedingspatroon gepaard met minder vrije tijd? Hoeveel extra tijdsdruk brengt dagelijks reizen met zich mee? En waaraan besteden inwoners van een aantal Europese landen hoeveel vrije tijd?

Analoog aan andere tijdsbestedingsstudies is de brede waaier aan activiteiten waarmee een mens zijn tijd kan vullen teruggebracht tot een aantal overkoepelende hoofdactiviteiten, namelijk persoonlijke verzorging (slapen, eten en lichaamsverzorging), verplichtingen (onderwijs, betaald werk, huishouden en de zorg voor kinderen), vrije tijd (met een sociaal karakter en ter ontspanning) en mobiliteit. Een nadere bespreking van de verschillen tussen landen en groepen binnen landen en de duiding van de gevonden verschillen op basis van andere onderzoeksliteratuur komt in de hoofdstukken die volgen aan bod.

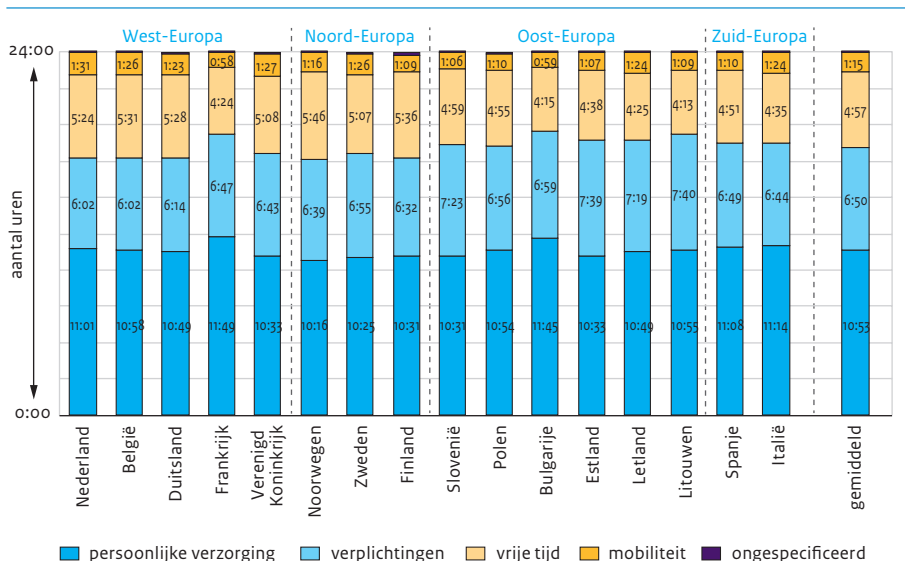
2.2 Hoofdpijnen van de tijdsbesteding in Nederland en elders in Europa

Een eerste blik op het tijdsbestedingspatroon van Nederland en vijftien andere Europese landen leert dat er veel gelijkenissen bestaan (figuur 2.1). Persoonlijke verzorging (inclusief nachtrust) neemt bij Nederlanders van 20-74 jaar in 2006 ongeveer 11 uur per

dag in beslag. Betaald werken kost gemiddeld 2:40 uur per dag (let wel: gemiddeld op een doordeweekse en een weekenddag, voor een uitsplitsing naar weekday zie tabel 3.2) en huishoudelijk werk 3:10 uur. Nederlanders van 20-74 jaar hebben gemiddeld 5:24 uur vrije tijd per dag. Dat is de tijd die resteert na aftrek van alle verplichtingen, persoonlijke verzorging en reistijd. Zo'n 1,5 uur per dag wordt besteed aan reizen van en naar werk, winkels en voorzieningen, de sportclub, het halen en brengen van kinderen, enzovoort. Per etmaal gaat dus zo'n 45% van de tijd van Nederlanders naar persoonlijke verzorging, is ongeveer een kwart van de dag gevuld met verplichtingen, wordt 5% van de tijd besteed aan reizen en kan circa 25% vrij worden besteed.

Figuur 2.1

Tijdsbestedingspatroon in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in uren:minuten per dag, ^a totaal = 24 uur)

a Gemiddeld over een doordeweekse en een weekenddag, in het vervolg simpelweg aangeduid als: per dag.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

Net als in Nederland gaat in de andere landen de meeste tijd naar persoonlijke verzorging (OECD 2010a), al doen zich wel wat verschillen voor tussen de landen (zie verder figuur 2.2). Eveneens overtreft in alle landen het tijdsbeslag van de verplichtingen dat van de vrije tijd. Mensen spenderen dus per dag meer tijd aan taken met een verplicht karakter (onderwijs, arbeid, huisouden en zorg voor kinderen) dan dat zij vrije tijd hebben (persoonlijke verzorging niet meegerekend). De mate waarin dat het geval is loopt echter nogal uiteen. Zo besteden Nederlanders, Belgen en Duitsers slechts een halfuur tot drie kwartier per dag meer aan verplichtingen dan dat zij vrije tijd hebben. In deze

landen is het tijdsbeslag van verplichtingen relatief laag (zie verder figuur 2.3 en hoofdstuk 3) en beschikt men over relatief veel vrije tijd (zie verder figuur 2.4 en hoofdstuk 4 en 5). In Oost-Europese landen en in Italië echter bedraagt het verschil tussen verplichte en vrije tijd (ruim) meer dan 2 uur per dag. In die landen gaat veel tijd besteed aan verplichtingen samen met weinig vrije tijd.

2.3 Persoonlijke verzorging

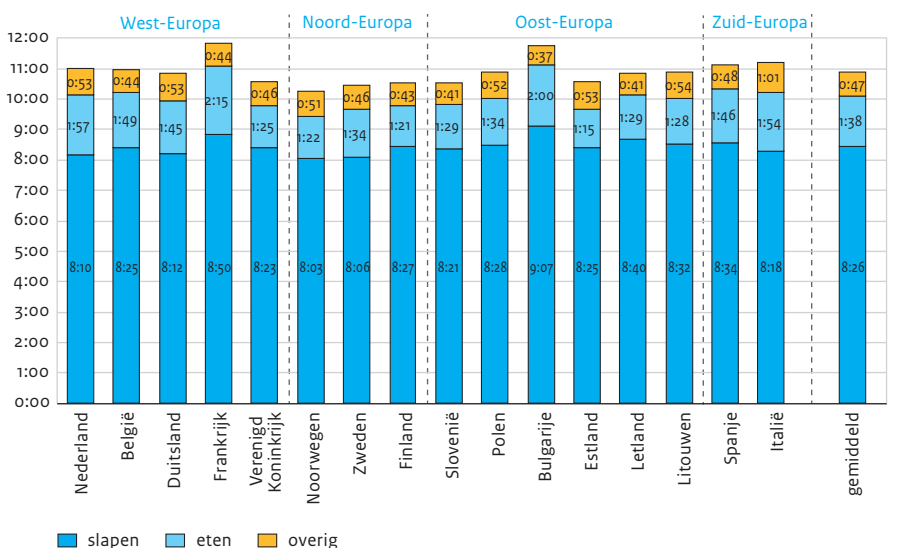
Op zich is de tijd voor persoonlijke verzorging geen onderwerp van beleid. Wat iemand in die tijd doet is immers bij uitstek privé. Persoonlijke verzorging is echter niet onbelangrijk. Zo kunnen veel verplichtingen ten koste gaan van slaaptijd: onderzoek toont aan dat mensen die veel uren werken minder uren slapen (Biddle en Hamermesh 1990; Robinson en Michelson 2010). Vanuit dat perspectief is persoonlijke tijd mogelijk eveneens van invloed op het (gepercipieerde) welzijn en welbevinden. Evenzo blijkt dat mensen gemiddeld meer slapen als het macro-economisch slechter gaat, ook als zij niet zelf door werkloosheid getroffen zijn (OECD 2009; Edwards 2011 op basis van Amerikaanse gegevens).

Nederlanders slapen gemiddeld 8:10 uur per etmaal. Dat is ongeveer net zoveel als Duitsers en Zweden. Gemiddeld slaapt men in de onderzochte landen een kwartier langer (8:26 uur). Geen enkel land zit onder de 8 hours of sleep-standaard, al komt Noorwegen dicht in de buurt. Daarbij is erop gewezen dat inwoners van met name het noorden van Noorwegen blootgesteld worden aan wisselende hoeveelheden zonlicht en temperaturen, wat een storende invloed kan hebben op slaaproutines (Nilssen et al. 1997; Pallesen et al. 2001). Fransen en Bulgaren slapen met 9 uur per etmaal gemiddeld het langst. In ieder geval in Frankrijk is echter het uitrusten overdag ook tot slapen gerekend en niet, zoals in andere landen, tot de vrije tijd. Voor een deel is hier dus sprake van een artefact (zie figuur 2.4, waaruit blijkt dat Fransen en overigens ook Bulgaren het minst lang 'uitrusten'). Mogelijk is ook in Bulgarije sprake van een dergelijke uitruil, al staat deze niet in de HETUS-documentatie geregistreerd. Ook in ander onderzoek, gebaseerd op andere bronnen, komt men echter tot de bevinding dat Fransen en Bulgaren relatief lang slapen (vgl. OECD 2009; Robinson en Michelson 2010). Deze bevinding is dus niet (helemaal) toe te schrijven aan methodologische verschillen.

Aan eten besteden Nederlanders bijna 2 uur per dag. Dat is wat langer dan gemiddeld in de onderzochte landen en vergelijkbaar met de tijd voor eten in Spanje en Italië. In Frankrijk en Bulgarije, de twee landen waar men het langst slaapt, tafelt men gemiddeld ook het langst. De Fransen spannen met 2:15 uur per dag de kroon. In Noord- en Oost-Europese landen (m.u.v. Bulgarije) zit men gemiddeld het minst lang aan de tafel. Duitsland, België en Spanje bevinden zich tussen deze uitersten.

Figuur 2.2

Gemiddelde tijd besteed aan slapen, eten en overige persoonlijke verzorging in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in uren:minuten per dag)

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

2.4 Het tijdsbeslag van verplichtingen

Samen met de Belgen zijn Nederlanders het minst drukbezet met verplichtingen (vgl. Bielenski et al. 2002). Gemiddelde bedraagt het tijdsbeslag van verplichtingen (onderwijs, betaald werk, huishouden en zorg voor kinderen) in de onderzochte landen 6:50 uur per dag (figuur 2.3). Nederlanders en Belgen besteden hier met hun 6:02 uur dus bijna 50 minuten per dag minder aan dan gemiddeld. De combinatie van relatief weinig betaalde arbeidstijd, onderwijstijd en tijd voor het huishouden maakt dat Nederland qua drukte de hekkensluiser is. Aan hun kinderen besteden Nederlanders juist iets meer tijd dan gemiddeld. In hoofdstuk 3 komen de verschillen in tijdsbesteding tussen vrouwen en mannen en tussen gezinnen met en gezinnen zonder jonge kinderen aan bod. In de overige West-Europese landen en in Zuid-Europa bedraagt het tijdsbeslag van verplichtingen ongeveer 6:40 uur per dag. In enkele Oost-Europese landen (Slovenië, Estland, Litouwen) loopt dit op tot zelfs ruim 7:30 uur. De verschillen in drukte zijn vooral toe te schrijven aan betaald werk en – in mindere mate – aan huishoudelijk werk. In Letland en Litouwen bijvoorbeeld verricht men gemiddeld ruim 4 uur per dag betaald werk, terwijl het gemiddelde in Nederland, België en Duitland minder dan 3 uur per dag is, wat internationaal gezien weinig is (zie Fisher en Robinson 2011). Let wel: het gaat hier om de gemiddelde betaalde arbeidstijd op een doordeweekse en een weekenddag.

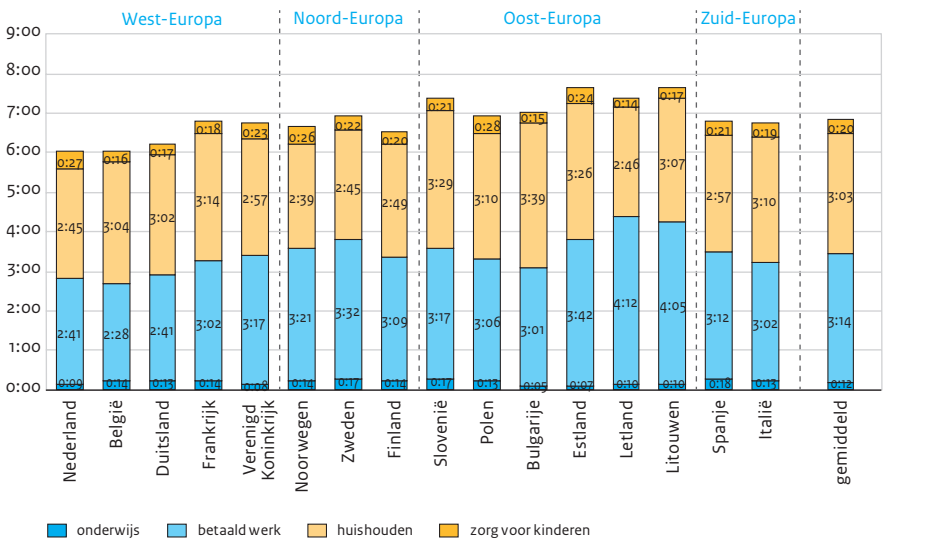
De verschillen in de tijd die wordt besteed aan het huishouden zijn minder groot dan die bij betaald werk. In Nederland, de Scandinavische landen en Letland kost het huishouden met gemiddeld rond 2 uur en 3 kwartier per dag de minste tijd, terwijl dit in Bulgarije en Estland oploopt tot 3,5 uur per dag.

Ook de tijd die gaat naar kinderverzorging loopt enigszins uiteen tussen de landen. Het Europese gemiddelde (inclusief mensen zonder jonge kinderen) ligt op 20 minuten per dag. Uiteraard is dat meer onder mensen met kinderen tot 18 jaar (zie §3.4). In Nederland en Polen gaat gemiddeld de meeste tijd naar de kinderen, namelijk een klein halfuur per dag. In België, Bulgarije en Letland wordt gemiddeld slechts een kwartier per dag aan kindercare besteed.

Een bescheiden deel van de tijd van de 20-74-jarigen gaat naar onderwijs (gemiddeld 0:12 uur per dag). Nederland zit hier net wat onder (0:09 uur). Drie landen steken op dit vlak juist wat boven de rest uit, namelijk Zweden en Slovenië (beide 0:17 uur) en Spanje (0:18 uur).

Figuur 2.3

Gemiddelde tijd besteed aan verplichtingen (onderwijs, betaald werk, huishouden en zorg voor kinderen) in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in uren:minuten per dag)

Bron: Nederland: SCP (ТВО '06/EU); overige landen: HETUS

2.5 Tijd voor vrije tijd

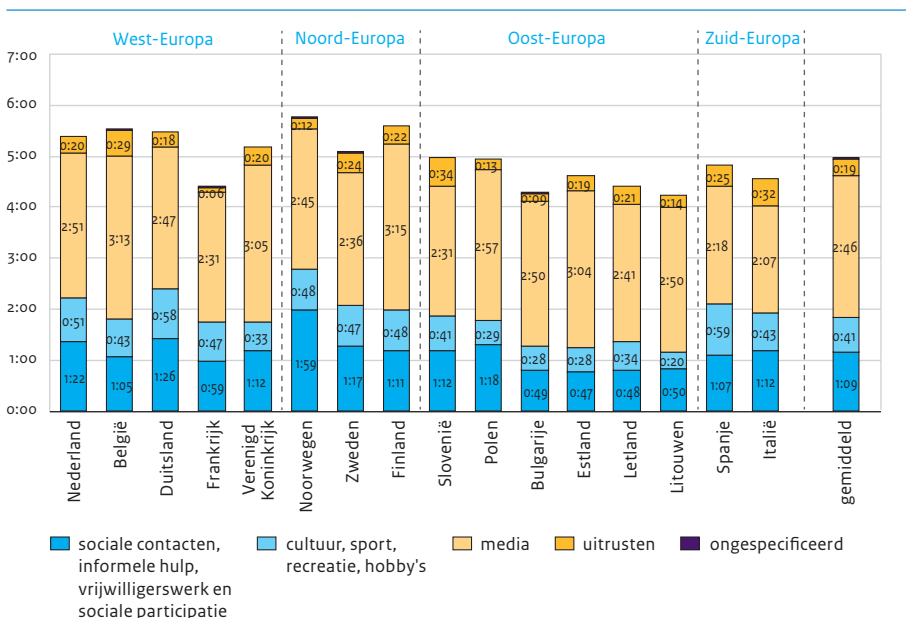
Dat Nederlanders de minste tijd aan verplichtingen besteden betekent niet automatisch dat ze de meeste vrije tijd hebben, al scoort Nederland in dat opzicht wel vrij hoog. Noren hebben namelijk gemiddeld de meeste vrije tijd (5:46 uur per dag). Andere landen met relatief veel vrije tijd (circa 5:30 uur per dag) zijn België, Duitsland en Finland. Nederland zit hier net

onder (5:24 uur per dag). De minste vrije tijd hebben Litouwers (4:14 uur per dag). Ook de Bulgaren en de Fransen vallen op door hun relatief lage vrijetijdsbudget. Hiervoor bleek dat zij juist wel veel tijd aan persoonlijke verzorging besteden (in het bijzonder aan slapen en eten).

De invulling van de vrije tijd verschilt per land (figuur 2.4), al zijn ook hier duidelijke overeenkomsten. Mediagebruik (waaronder televisie en dvd's kijken, lezen, radio en muziek luisteren vallen) is in alle landen veruit de populairste vorm van vrijetijdsbesteding. Activiteiten met een sociale component (met elkaar praten, bellen, op bezoek gaan en bezoek ontvangen en naar een feestje gaan, maar ook vrijwilligerswerk en mantelzorg) nemen overal een goede tweede plaats in, met een wat wisselend beeld van het tijdsbeslag in de uiteenlopende landen (zie verder hoofdstuk 4). Naast de vrije tijd die zich kenmerkt door de sociale component is er het 'ontspanningsbudget'. Niet dat sociale activiteiten niet ontspannend kunnen zijn, maar bij ontspanning gaat het vooral om activiteiten als sport, deelname aan cultuur (zoals museum- of theaterbezoek), uitoefening van hobby's, computergebruik en spelletjes doen. De tijd voor cultuur, sport, recreatie en hobby's varieert van 0:20 uur per dag in Litouwen tot bijna een uur in Duitsland en Spanje. Het gemiddelde voor Nederland ligt vrij hoog, namelijk op 0:51 uur per dag.

Figuur 2.4

Gemiddelde tijd besteed aan diverse vormen van vrije tijd in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in uren:minuten per dag)

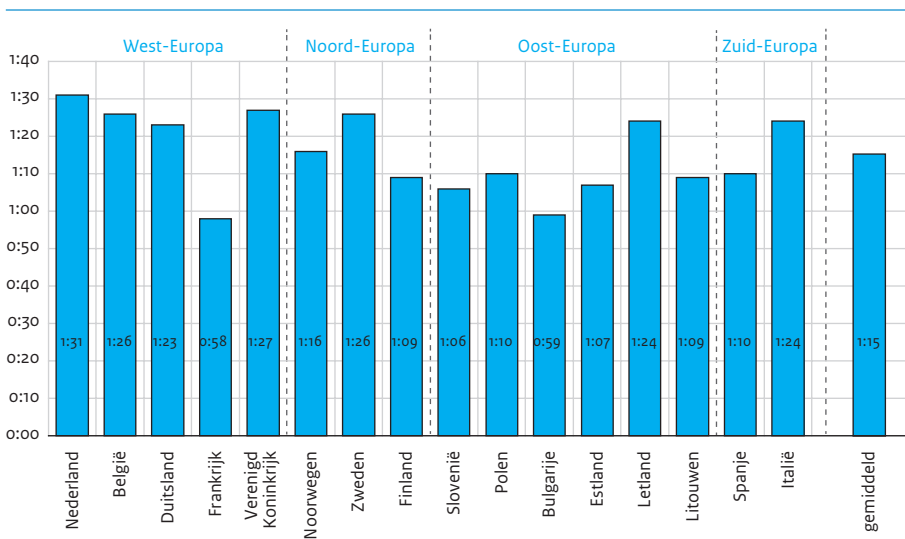
Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

2.6 Mobiliteit

Mensen reizen zowel ten behoeve van hun werk als van het huishouden (bv. boodschappen doen), zorgtaken (bv. halen en brengen), onderwijs, sociale contacten en vrije tijd. De reistijd tussen de verschillende plekken waar het dagelijks leven zich afspeelt, bedraagt in de onderzochte landen gemiddeld een uur en een kwartier per dag (figuur 2.5). Opvallend is dat Nederlanders per dag gemiddeld de langste reistijd hebben: 1,5 uur. De inwoners van een aantal andere Europese landen (België, Duitsland Verenigd Koninkrijk, Zweden, Letland, Italië) zitten hier net wat onder. In Frankrijk en in de Oost-Europese landen (m.u.v. Letland) wordt over het algemeen het minst lang gereisd. De reistijd van de Fransen en de Bulgaren ligt zelfs onder een uur per dag. Waarheen en hoe men reist en hoe het komt dat Nederlanders relatief veel tijd aan reizen besteden komt in hoofdstuk 6 aan bod.

Figuur 2.5

Gemiddelde tijd besteed aan reizen in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in uren:minuten per dag)

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

2.7 Tijdsbesteding naar Nederlandse leeftijdsopbouw

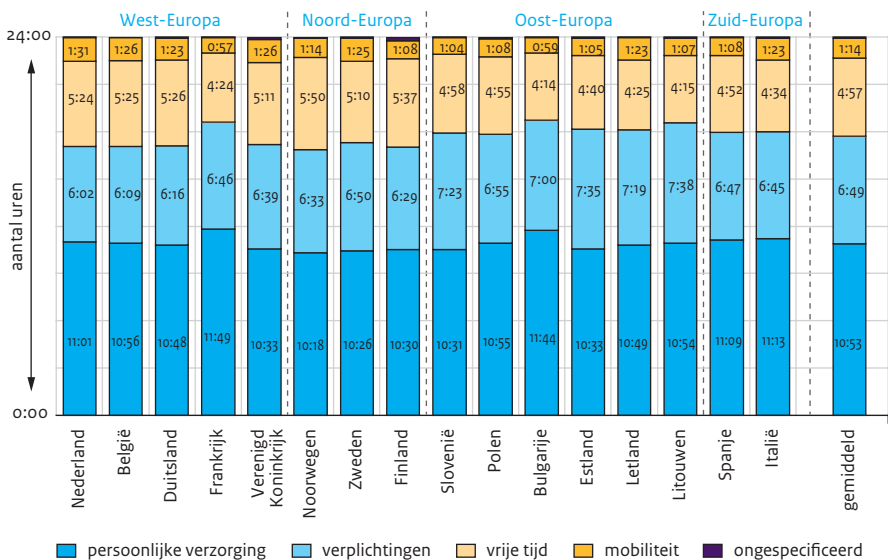
Zoals in hoofdstuk 1 is aangehaald bestaan er verschillen in de samenstelling van de bevolking (leeftijdsopbouw, kindertal, enzovoort). En verschillende demografische groepen verschillen mogelijk in de besteding van hun tijd. In landenvergelijkend onderzoek is het gebruikelijk om te controleren voor dergelijke verschillen tussen landen, zodat duidelijk wordt welk deel van de verschillen aan dit soort demografische en welk

deel aan echte gedragsverschillen kan worden toegeschreven (o.a. Aguiar en Hurst 2007; Staubli 2009). In dit rapport is dit vanwege de aard van de gegevens niet mogelijk. Om toch enig zicht te krijgen op de doorwerking van demografische factoren in de (verschillen in) tijdsbesteding tussen landen is op basis van de Nederlandse gegevens een weegfactor berekend. Deze is gebaseerd op leeftijds categorie en geslacht. Vervolgens is deze weegfactor toegepast op de tijdsbesteding van de andere landen, waardoor duidelijk wordt hoe het tijdsbestedingspatroon er in de onderzochte landen zou uitzien als zij wat betreft leeftijd en geslacht van de bevolking niet zouden verschillen van Nederland.

Figuur 2.6

Tijdsbestedingspatroon gewogen naar leeftijdsopbouw en geslacht in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in uren: minuten per dag, totaal = 24 uur)

Bron: Nederland: SCP (ТВО '06/EU); overige landen: HETUS/eigen berekening

De demografisch aangepaste tijdsbesteding (figuur 2.6) maakt duidelijk dat demografische verschillen geen voorname kracht zijn achter de verschillen in tijdsbesteding tussen landen: de figuren zonder (2.1) en met demografisch aangepaste tijdsbesteding (2.6) verschillen nauwelijks van elkaar. Het verschil bedraagt, op hoofdlijnen van de tijdsbesteding, hooguit slechts enkele minuten per dag. Zo blijkt bijvoorbeeld dat er in Duitsland, een land met een relatief oude bevolking, iets meer tijd aan verplichtingen zou worden besteed en men iets minder vrije tijd zou hebben als de bevolking er qua leeftijdsopbouw net zo zou uitzien als de Nederlandse. De verschillen zijn, met 2 minuten per dag, echter uiterst klein te noemen. Mogelijk doen zich binnen de categorieën wel meer verschillen voor. Zo zullen jongeren meer kindzorg en betaald werk verrichten en zullen ouderen meer in het huishouden doen. Ook zijn er andere kenmerken van

de bevolking waar geen rekening mee gehouden is, zoals het opleidingsniveau.

2.8 Slot

Gebaseerd op de eerste, algemene blik op de tijdsbestedingsgegevens van Nederlanders vergeleken met die van de inwoners van vijftien andere Europese landen valt in eerste instantie vooral de gelijkenis in de tijdsbestedingspatronen op. Overal slokt persoonlijke verzorging het grootste deel van het etmaal op. Slapen doen de inwoners van de onderzochte landen gemiddeld iets langer dan 8 uur per nacht. Toch zijn er ook op hoofdlijnen al enkele verschillen zichtbaar. Zo zijn Nederlanders, samen met de Belgen, het minst drukbezet met (de combinatie) van verplichtingen van de onderzochte Europese landen, bezien over de bevolking van 20-74. Er gaat in Nederland relatief weinig tijd naar betaald werk en het huishouden en Nederlanders hebben iets meer vrije tijd dan gemiddeld tot hun beschikking en zijn het langst onderweg.

Hoewel de manier waarop met demografische verschillen rekening is gehouden (concreet: een weging naar leeftijdsopbouw van de bevolking en geslacht naar de situatie in Nederland) nogal beperkt is, blijkt dat de leeftijdsopbouw niet veel verandering teweegbrengt in het beeld van het algemene tijdsbestedingspatroon in de landen zoals dat in dit hoofdstuk is geschetst. In de volgende hoofdstukken gaat de meeste aandacht uit naar groepen binnen de samenleving (vrouwen en mannen, ouderen en jongeren, ouders met jonge kinderen), waarbij de uiteindelijke omvang van die groepen binnen de samenleving voor wat betreft de invloed van demografische factoren minder relevant is.

3 Verplichtingen en de verdeling tussen vrouwen en mannen

3.1 Onderwijs, betaald werk, huishouden en kinderopvang

Het volgen van onderwijs, het verrichten van betaald en huishoudelijk werk en de zorg voor kinderen zijn taken met een verplicht karakter (vgl. Breedveld et al. 2006). Voor een deel worden deze verricht binnen de geïnstitutionaliseerde context van school, arbeidsmarkt en voorzieningen voor gezinnen. Met hun beleid (verschillende regimetypes) creëren landen in meer of mindere mate stimulerende of ontmoedigende omstandigheden voor arbeidsdeelname (zoals de inrichting van de sociale zekerheid, het fiscale stelsel) en het combineren van arbeid en zorg (verlofregelingen, kinderopvang) (o.a. Jaumotte 2003; Pettit en Hook 2005; Mandel en Semyonov 2006). Naast het beleid lopen de opvattingen uiteen over de rol van vrouwen en mannen als het gaat om betaald werk, kinderopvang en huishouden (o.a. Gornick en Meyers 2003; Fortin 2005). Zo zijn de opvattingen over de arbeidsdeelname van vrouwen en hun rol in gezin en huishouden in West- en Noord-Europa over het algemeen moderner dan in Oost- en Zuid-Europa (o.a. Lück en Hofäcker 2003).

Beleid en opvattingen hebben samen met individuele factoren zoals opleidingsniveau, voorkeuren en persoonlijke financiële overwegingen gevolgen voor de hoeveelheid tijd die wordt besteed aan verplichte taken en voor de mate waarin deze taken seksespecifiek verdeeld zijn. Zo is gendergelijkheid op de arbeidsmarkt en ideologische instemming met de arbeidsdeelname van vrouwen gekoppeld aan een meer gelijke verdeling van huishouden en zorgtaken (Van der Lippe et al. 2010; Hook 2010).

Het tijdsbeslag van verplichtingen wordt ook beïnvloed door andere factoren. Hoewel minder uitgebreid onderzocht blijkt er een samenhang te zijn tussen economische welvaart, de tijd besteed aan en de verdeling van betaald werk en de mogelijkheden tot uitbesteding van huishoudelijke en zorgtaken (Uunk et al. 2005; Knudsen en Waerness 2008; Thébaud 2010).

Om aan de dagelijkse verplichtingen te kunnen voldoen moet er gereisd worden van en naar bijvoorbeeld de school, het werk en de kinderopvang. Mobiliteit en reistijd komen afzonderlijk aan bod in hoofdstuk 5.

Ten slotte nemen de onderwerpen die in dit hoofdstuk centraal staan in veel landen een belangrijke plaats in op de beleidsagenda. Dat onderwijs van groot belang is voor de ontwikkeling van kinderen wordt algemeen erkend, en daarnaast heeft Europa een actieprogramma op het gebied van een leven lang leren ontwikkeld. Dit is bedoeld om ook ouderen te stimuleren in onderwijs te investeren, waardoor een 'geavanceerde kennismaatschappij' kan ontstaan. In zowel het Nederlandse als in het Europese beleid zijn het verhogen van de arbeidsparticipatie en ondersteuning bij het combineren van arbeid en zorg aandachtsvelden. De bedoeling is de arbeidsparticipatie te laten stijgen om zo de kosten van de vergrijzing in Europa het hoofd te kunnen bieden en zo veel mogelijk mensen zelfredzaam te maken en te houden.

In dit hoofdstuk komt in eerste instantie de tijd besteed aan de afzonderlijke verplichtingen aan bod. Vervolgens gaat de aandacht uit naar het tijdsbeslag van deze taken samen. In het dagelijks leven hebben velen immers te maken met een combinatie van taken. Dat geldt met name voor degenen in de beroepsactieve leeftijd en daarbinnen in het bijzonder voor ouders met jonge kinderen. Aangezien tieners en gepensioneerden over het algemeen minder werken is de analyse op het vlak van (de combinatie met) betaald werk gaat toegespitst op 20- tot 65-jarigen (en daarbinnen op ouders met kinderen tot 18 jaar). Bij onderwijs is de blik juist gericht op alle 10-85-jarigen en is, net als bij betaald werk, onderscheid gemaakt tussen doordeweekse dagen en weekenddagen.

3.2 Verplichtingen: tijd voor onderwijs

Onderwijs is voor individuen een investering in het eigen menselijk kapitaal. Op macroniveau zijn investeringen in onderwijs van groot belang in het kader van het streven naar de ontwikkeling van een Europese kenniseconomie (Torres et al. 2007 ; OECD 2010b). Toch is onderwijs geen activiteit waarmee de bevolking in den brede zich veel bezighoudt. In Nederland bedraagt het aandeel 10-85-jarigen dat gemeten over twee onderzoeksdagen onderwijs volgt, huiswerk maakt of aan zelfstudie doet 13% (tabel 3.1). Dat is vergelijkbaar met andere landen, al valt het 'Europese' gemiddelde wat laag uit doordat in een aantal landen de leeftijdsgrens hoger ligt en onderwijsdeelname afneemt met leeftijd (zie de noot onder tabel 3.1).

De Nederlanders die onderwijs volgen besteden hieraan in vergelijking met de andere landen relatief weinig tijd: doordeweeks ruim een uur minder dan gemiddeld, in het weekend bijna een uur minder. De gemiddelde tijdsinvestering in onderwijs is in Nederland dus relatief laag.

In Europa geldt in de regel een voltijdse leerplicht gedurende negen of tien jaar, waarbij de schooltrajecten van kinderen tot 14 of 15 jaar in het algemeen vergelijkbaar zijn (EACEA/ Eurydice/ Eurostat 2009). Dat betekent niet dat alle kinderen op een gemiddelde doordeweekse dag op school zitten. Er zijn immers feest- en vakantiedagen, ziekte-dagen en dagen waarop er om andere redenen geen onderwijs wordt gegeven of gevolgd. De tijdsbesteding wordt ook op dergelijke dagen geregistreerd. In Nederland resulteert dat in een gemiddelde van 79% van de 10-14-jarige kinderen die onderwijs volgen op een doordeweekse dag (niet in tabel), wat vergelijkbaar is met de percentages in andere West- en Zuid-Europese landen (European Communities 2004).

Van de 15-24-jarigen in Nederland volgt ongeveer de helft op een doordeweekse dag onderwijs, waarmee zij een middenpositie innemen ten opzichte van hun leeftijdsgenoten in andere landen (niet in tabel, vgl. Liefbroer en Puy 2005). Boven de 25 jaar ligt de onderwijsdeelname in alle landen aanzienlijk lager dan daaronder, zo ook in Nederland. De onderwijsdeelname van 25-plussers varieert van 9% (25-44-jarigen) in Zweden tot amper 1% van de 45-plussers in Oost-Europese landen zoals Bulgarije (niet in tabel). De deelname aan onderwijs onder volwassenen blijft volgens het ТВО achter bij de doelstelling ten aanzien van 'een leven lang leren': Europese leiders hebben afgesproken dat in 2010 12,5% van de volwassenen (25-64-jarigen) moet deelnemen aan onderwijs- en trainingsactiviteiten en in 2020 15%.¹

Tabel 3.1

Deelname aan onderwijs (participatiegraad) en tijd besteed aan onderwijs door deelnemers naar doordeweekse/weekendag in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 10-85 jaar^a (in procenten/uren:minuten per dag^b)

	West-Europa					Noord-Europa					Oost-Europa					Zuid-Europa		gemiddeld
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Norwegen	Zweden	Finland	Slovenië	Polen	Bulgarije	Estland	Letland	Litouwen	Spanje	Italië		
% participanten	13	13	13	9	11	12	6 ^a	12	15	11	9	12	12	13	14	11	11	
gemiddelde tijd participanten	4:03	4:51	4:30	5:25	5:13	5:02	4:06	4:50	5:01	5:01	5:57	5:43	5:33	5:43	5:13	5:49	5:07	
doordeweeks	4:28	5:16	4:57	6:05	5:41	5:18	4:24	5:18	5:36	5:33	6:48	6:12	6:12	6:28	5:42	6:17	5:39	
weekend	1:46	2:54	2:17	3:09	2:29	2:46	2:50	2:02	2:34	3:11	2:32	2:17	2:17	2:00	2:55	4:10	2:38	

a België vanaf 12 jaar, Frankrijk en Polen vanaf 15 jaar en Zweden vanaf 20 jaar. Noorwegen tot 79 jaar.

b Gemiddeld over een doordeweekse en een weekenddag, in het vervolg simpelweg aangeduid als: per dag.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

Het vergelijken van de tijdsbesteding en de streefcijfers is niet zinnig: bij een leven lang leren gaat het om participatiecijfers over een jaar waarbij alle vormen van ‘formal and/or non-formal education and training’ en het informeren naar onderwijsmogelijkheden meetellen. In het tijdsbestedingsonderzoek volgens de HETUS-richtlijn vallen cursussen onder werktijd echter niet onder onderwijs en vanwege de aard van dit onderzoek (het bijhouden van een dagboek gedurende enkele dagen) blijven ook veel andere korte cursussen buiten beeld.

De hoeveelheid tijd voor onderwijs

Kinderen van 10 tot 14 jaar besteden het vaakst en het langst tijd aan onderwijs (zie voor de betreffende gegevens: www.tijdsbesteding.nl onder ‘Nederland in een dag’). Nederlandse kinderen besteden echter doordeweeks minder tijd aan onderwijs dan hun leeftijdsgenoten in Noorwegen en Finland (een kwartier tot een halfuur minder), en zelfs ruim 1,5 uur minder dan hun leeftijdsgenoten in enkele Oost-Europese landen. Dat is opmerkelijk, omdat de verplichte lestijd in Nederland (voor 7-15-jarigen) vrij hoog ligt, hoger dan in hiervoor genoemde landen zoals Noorwegen en Finland (OECD 2010b). Verplichte en daadwerkelijk gevolgde lessen hoeven echter niet altijd overeen te komen, bijvoorbeeld als gevolg van lesuitval/lerarentekorten en lokale wijzigingen in het lesrooster. Nadere bestudering leert bovendien dat er in Nederland relatief weinig tijd wordt besteed aan het maken van huiswerk. Andere, aanvullende verklaringen kunnen zijn dat het aanbod aan niet-verplichte vakken en/of aan school gerelateerde activiteiten in Nederland relatief beperkt is, wat eveneens de onderwijstijd verlaagt.

In Noord-Europa steken de 25-44-jarige onderwijsdeelnemers de meeste tijd in hun studie: gemiddeld ruim 4:30 uur per dag. Dit hangt mogelijk samen met de sterke subsidiering van initiatieven op het gebied van lifelong learning in de Scandinavische landen (WRR 2005; OECD 2010b). In het algemeen verschuift onder ouderen de tijd voor onderwijs wat van doordeweeks naar het weekend (zie voor de betreffende gegevens: www.tijdsbesteding.nl onder de naam ‘Nederland in een dag’).

3.2 Verplichtingen: tijd voor betaald werk

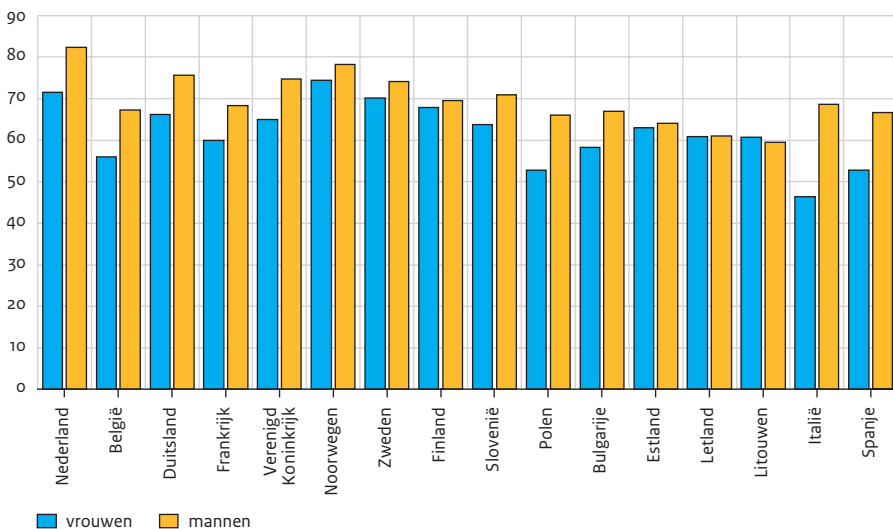
Volgens de officiële arbeidsparticipatiecijfers van Eurostat had in 2009 in de EU 70,7% van de mannen en 58,6% van de vrouwen tussen 15 en 64 jaar betaald werk voor één uur per week of meer. Nederlandse mannen scoren met een arbeidsparticipatie van 82,4% in 2009 het hoogst, en na een lange inhaalperiode behoort in 2009 ook de arbeidsdeelname van Nederlandse vrouwen met 71,5% tot de hoogste in Europa (Janssen en Portegijs 2011). Zij laten alleen de Noorse vrouwen (74,4%) voorgaan en zijn op dit vlak te vergelijken met de vrouwen in Zweden² (70,2%). De arbeidsparticipatie is het laagst (circa 50%) in Spanje en Italië. Deze landen scoren beduidend onder de norm van het Europese werkgelegenheidsbeleid, dat bepaalde dat in 2010 in alle lidstaten 60% van de vrouwen van 15-65 jaar aan het werk moest zijn. België en Frankrijk hebben die norm maar net gehaald, en Polen en Bulgarije net niet. Tijdens de communistische regimes kenden de meeste Oost-Europese landen een hoge arbeidsparticipatie, maar inmiddels ligt deze in enkele van die landen onder het Europese gemiddelde (Van der

Lippe en Van Dijk 2002; Pascall en Lewis 2004) (zie figuur 3.1, gebaseerd op de gegevens van Eurostat).

Voor 2020 geldt als doelstelling dat 75% van de vrouwen van 20-64 jaar een baan van één uur of meer moeten hebben (European Commission 2011). Deze doelstelling lijkt voor Nederland realiseerbaar. Bijna drie kwart van de werkende vrouwen in Nederland heeft overigens een deeltijdbaai (≤ 35 uur per week), maar de omvang van de arbeidsduur is geen specifiek onderwerp van Europees beleid. In Nederland is het streven wel dat vrouwen meer uren gaan werken, hoewel er geen concrete streefcijfers zijn geformuleerd (TK 2007/2008a).

Figuur 3.1

Arbeidsparticipatie (v.a. 1 uur per week) in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden naar geslacht, bevolking 15-64 jaar 2009 (in procenten)

Bron: EU Labour Force Survey 2009

Het tijdsbestedingsonderzoek is geen arbeidsaanbodonderzoek, maar kan de cijfers over de arbeidsdeelname wel verder inkleuren. Zo blijkt het aandeel mensen dat betaald werkt op de onderzoeksdagen (tabel 3.2) een stuk lager te zijn dan de officiële arbeidsparticipatiecijfers doen vermoeden. Een verklaring hiervoor (behalve het feit dat de tijdsbestedingscijfers uit andere jaren komen) is dat de tijdsbesteding ook op vakantie- en feestdagen, ziekte en verlofdagen is gemeten. Daarnaast kunnen het 'werktijdenregime' (de lengte van de standaard of gebruikelijke werkweek) en deeltijdwerk resulteren in een wisselend aandeel werkenden en variatie in de duur van werkdagen en dus in een verschil in tijdsbesteding. De Zweden en Noorwegen blijven koplopers afgemeten in de tijd die zij betaald werken. Zweden en Noorwegen zijn volgens de typologie van Esping-Andersen sociaaldemocratische landen

met uitgebreide voorzieningen zoals ouderschaps- en zorgverlof en (gesubsidieerde) kinderopvang (o.a. Jaumotte 2003; Mandel en Semyonov 2006).

De Nederlanders verliezen wel hun koploperspositie. Gemiddeld is 69% van de Nederlandse mannen en 44% van de Nederlandse vrouwen tussen 20 en 64 jaar op een doordeweekse dag aan het werk (tabel 3.2). Bij mannen ligt de participatie daarmee op een vergelijkbaar niveau als in de Noord-, Oost- en Zuid-Europese landen. Bij Nederlandse vrouwen blijft de participatie op een doordeweekse zo'n 10 procentpunten achter bij die in de Scandinavische landen.

Een gemiddelde doordeweekse werkdag is in Nederland bovendien relatief kort. Dat geldt voor mannen, maar in het bijzonder voor vrouwen. Mannen werken hier circa 7:50 uur per dag. In België, Duitsland en Noorwegen is dat slechts iets langer, maar in het Verenigd Koninkrijk, Zweden, Finland en de Oost- en Zuid-Europese landen werken mannen (ruim) 8 uur per dag. Tussen vrouwen lopen de verschillen in arbeidsduur nog sterker uiteen. Op een doordeweekse dag is gemiddeld 44% van de Nederlandse vrouwen gedurende gemiddeld ruim 6 uur (6:12 uur) aan het werk. In de andere landen varieert dit van iets minder dan 7 uur (België, Duitsland, Frankrijk, Noorwegen) tot (ruim) meer dan 7 uur in Zweden, Finland en Slovenië. Nederland staat te boek als een land met een 'short working hours regime' (o.a. Anxo et al. 2007). In combinatie met het feit dat veel vrouwen in Nederland in deeltijd werken ligt hier de verklaring voor het relatief geringe aantal uren dat Nederlanders betaald werk verrichten. In Oost-Europa wijst de combinatie van een lage arbeidsparticipatie met een lange arbeidsduur per dag erop dat vrouwen hetzij voltijd hetzij helemaal niet werken. Deeltijdwerk is er een vrijwel onbekend fenomeen (Van der Lippe en Van Dijk 2002).

Hoewel Nederland hoog scoort in formele arbeidsparticipatie, is de tijd die daadwerkelijk aan betaald werk wordt besteed als gevolg van de relatief korte werkweken en het hoge aandeel deeltijd werkenden dus laag. Daarbij spelen onder meer de goede (socialezekerheids)bescherming, de relatief beperkte verlofmogelijkheden en kinderopvangvoorzieningen en de heersende normen en opvattingen een rol (o.a. Bolzendahl en Myers 2004; Portegijs en Keuzenkamp 2008; Plantenga 2010). Ook de relatief hoge welvaart in Nederland (Van der Lippe et al. 2010), de hoge arbeidsproductiviteit en de grote waarde die gehecht wordt aan vrije tijd bieden een verklaring voor de relatief geringe tijdsbesteding van Nederlanders aan betaald werk.

Het gros van het betaalde werk vindt in alle landen doordeweeks plaats. Nederlanders werken net als Belgen en Duitsers weinig in het weekend (15-17% van de mannen en 11% van de vrouwen). Weekendwerk komt wat vaker voor in Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en de Scandinavische landen (m.u.v. Zweden). In (de meeste) Oost-Europese landen en in Italië werken met name mannen wel vaak in het weekend. Interpretatie van deze verschillen is lastig: onduidelijk is in hoeverre dit samenhangt met de aard van het werk (bv. onregelmatige diensten, ploegendiensten), overwerk (buiten de normale werkuren) of juist het (thuis)werken op andere tijden om meer afstemming tussen werk en privé te bewerkstelligen. Uiteraard maakt de mate waarin een individu zelf kan bepalen wanneer en waar hij/zij werkt veel uit voor de effecten van werken in het weekend op bijvoorbeeld de ervaren balans tussen werk en privé en welzijn (o.a. Kossek et al. 2005; Bittman 2005).

Tabel 3.2

Deelname aan betaald werk (participatiegraad) en tijd besteed aan betaald werk door deelnemers naar geslacht en doordeweekse/weekenddag in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-64 jaar (in procenten/uren:minuten per dag)

			%	uren:minuten
Nederland	mannen	doordeweeks	69	7:50
		in het weekend	15	4:13
	vrouwen	doordeweeks	44	6:12
		in het weekend	11	4:36
België	mannen	doordeweeks	60	7:54
		in het weekend	17	5:49
	vrouwen	doordeweeks	43	6:43
		in het weekend	11	5:29
Duitsland	mannen	doordeweeks	63	7:56
		in het weekend	17	5:14
	vrouwen	doordeweeks	45	6:40
		in het weekend	11	4:34
Frankrijk	mannen	doordeweeks	67	8:01
		in het weekend	24	5:45
	vrouwen	doordeweeks	49	6:51
		in het weekend	15	5:16
Verenigd Koninkrijk	mannen	doordeweeks	70	8:24
		in het weekend	25	6:25
	vrouwen	doordeweeks	50	6:51
		in het weekend	15	5:25
Noorwegen	mannen	doordeweeks	72	7:57
		in het weekend	25	4:51
	vrouwen	doordeweeks	56	6:41
		in het weekend	17	5:25
Zweden	mannen	doordeweeks	72	8:19
		in het weekend	19	5:41
	vrouwen	doordeweeks	57	7:22
		in het weekend	16	5:41
Finland	mannen	doordeweeks	64	8:17
		in het weekend	23	5:34
	vrouwen	doordeweeks	51	7:15
		in het weekend	16	5:06
Slovenië	mannen	doordeweeks	64	8:14
		in het weekend	26	6:35
	vrouwen	doordeweeks	53	7:11
		in het weekend	17	5:38

Tabel 3.2 (vervolg)

			%	uren:minuten
Polen	mannen	doordeweeks	64	8:12
		in het weekend	33	6:10
	vrouwen	doordeweeks	45	6:53
		in het weekend	20	4:54
Bulgarije	mannen	doordeweeks	58	8:24
		in het weekend	22	7:59
	vrouwen	doordeweeks	47	8:00
		in het weekend	13	7:34
Estland	mannen	doordeweeks	69	8:32
		in het weekend	29	7:34
	vrouwen	doordeweeks	56	7:46
		in het weekend	23	6:17
Letland	mannen	doordeweeks	77	8:47
		in het weekend	27	7:21
	vrouwen	doordeweeks	62	8:05
		in het weekend	22	6:20
Litouwen	mannen	doordeweeks	73	8:35
		in het weekend	33	7:05
	vrouwen	doordeweeks	63	7:48
		in het weekend	28	6:00
Spanje	mannen	doordeweeks	71	8:37
		in het weekend	24	6:53
	vrouwen	doordeweeks	43	6:58
		in het weekend	15	6:20
Italië	mannen	doordeweeks	71	8:20
		in het weekend	30	6:44
	vrouwen	doordeweeks	39	6:46
		in het weekend	15	6:03

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

3.3 Verplichtingen: zorgtaken

3.3.1 Tijd voor huishoudelijke taken

Het huishouden kost Nederlanders van 20-74 jaar gemiddeld 2 uur en 3 kwartier per dag (zie hoofdstuk 2, figuur 2.3). Ten opzichte van andere landen is dat weinig. Uitgesplitst naar geslacht blijkt dat zowel vrouwen als mannen hier gemiddeld minder tijd in het huishouden steken dan elders (tabel 3.3). In alle landen doen vrouwen meer in het

huishouden dan mannen: vrouwen in Nederland nemen gemiddeld bijna twee derde van de tijd voor huishoudelijk werk voor hun rekening (3:27 uur versus 1:57 uur bij de mannen, tabel 3.3). De verschillen tussen Nederlandse mannen en vrouwen zijn internationaal gezien gemiddeld te noemen (European Communities 2004). De 'genderongelijkheid' is verreweg het grootst in Italië, gevolgd door Spanje en enkele Oost-Europese landen. In deze landen staat beleidsmatig en normatief nauwelijks enige druk voor mannen om taken thuis voor hun rekening te nemen (Gershuny 2000; Pascall en Lewis 2004; Bloemen et al. 2008). De minste ongelijkheid bestaat in Zweden en Noorwegen (Geist 2005; Hook 2010), waar vrouwen gemiddeld een uur meer per dag aan het huishouden besteden dan mannen. Echter, omdat ook mannen relatief weinig aan het huishouden doen, nemen vrouwen ook daar nog circa 60% van de taken op dit vlak voor hun rekening,

Er bestaat geen specifiek (Europees) beleid gericht op (de herverdeling van) huishoudelijk werk. Nederland kende voorheen wel een streefcijfer gericht op het zorgaandeel van mannen (TK 2007/2008). Hiervan is men afgestapt, omdat het verhogen van de arbeidsdeelname van vrouwen primair als een combinatievraagstuk en niet als herverdelingsvraagstuk (tussen vrouwen en mannen) wordt beschouwd. In tegenstelling tot bij betaald werk is de relatie tussen de tijd besteed aan het huishouden en de vormgeving van de verzorgingsstaat niet erg duidelijk (Gershuny en Sullivan 2003). Onderzoek laat zien dat de verdeling van huishoudelijk werk enigszins varieert naar gelang het regimetype (Geist 2005; Van der Lippe et al. 2010), maar vanwege het privé karakter van huishoudelijk werk zouden met name sociale normen en opvattingen hierbij een grote rol spelen. Ook anderen benadrukken het belang van gender bij de verdeling van huishoudelijk werk (o.a. Fuwa 2004; Hook 2006; Knudsen en Wærness 2008; Ruppanner 2010). Sociale normen en opvattingen blijken overigens vooral van invloed op de tijd die vrouwen aan huishoudelijk werk besteden. De tijd die mannen hieraan besteden blijkt redelijk ongevoelig voor zowel sociale normen en opvattingen als beleid. Wel gaat enige invloed uit van de hoogte van de arbeidsparticipatie van vrouwen (naarmate die hoger is, is de verdeling tussen vrouwen en mannen over het algemeen gelijk), de economische situatie (in landen met een hogere welvaart doen mannen minder huishoudelijk werk) (Knudsen en Wærness 2008) en de status van aan het kostwinnerschap in een land: wanneer de status van betaald werk hoog is, doen mannen minder in het huishouden (Thébaud 2010).

Mannen in Nederland, Noorwegen, Zweden en Finland houden zich relatief veel met het huishouden bezig (tabel 3.4). Slechts 5 a 6% van hen had helemaal geen huishoudelijk werk verricht op de twee dagboekdagen. In Frankrijk, Slovenië en Litouwen gold dit gemiddeld voor twee van de tien mannen en in Spanje en Italië zelfs voor meer dan drie van de tien mannen. Vrouwen die geen huishoudelijk werk verrichten zijn schaars. Bij mannen ligt de participatiegraad in het weekend overigens wat hoger dan doordeweeks, bij vrouwen is er nauwelijks verschil tussen doordeweekse en weekenddagen (niet in tabel). Vanwege de hoge participatie in het huishouden komt de tijdsbesteding van degenen die tijd in het huishouden staken vrijwel overeen met de tijdsbestedingcijfers van de hele bevolking van 20-74 jaar, (tabel 3.3). Daarom zijn deze in tabel 3.4 niet apart gepresenteerd.

Tabel 3.3

Tijd besteed aan huishoudelijke taken^a naar geslacht in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in uren:minuten per dag)

	West-Europa					Noord-Europa		
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland
totaal	2:44	3:05	3:02	3:13	2:55	2:38	2:44	2:48
vrouwen	3:27	3:47	3:49	4:07	3:42	3:12	3:13	3:28
mannen	1:57	2:19	2:13	2:15	2:06	2:05	2:13	2:05

a Frankrijk excl. hond uitlaten, Finland Noorwegen excl. dieren verzorgen.

Bron: Nederland: SCP (ТВО '06/EU); overige landen: HETUS

Tabel 3.4

Deelname aan huishoudelijke taken^a (participatiegraad) naar geslacht in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in procenten)

	West-Europa					Noord-Europa		
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland
% participanten	94	93	92	88	92	95	94	94
vrouwen	97	96	97	97	97	98	98	98
mannen	91	89	87	80	86	91	90	88

a Frankrijk excl. hond uitlaten, Finland en Noorwegen excl. dieren verzorgen.

Bron: Nederland: SCP (ТВО '06/EU); overige landen: HETUS

VERPLICHTINGEN EN DE VERDELING TUSSEN VROUWEN EN MANNEN

Oost-Europa						Zuid-Europa		gemiddeld
Slovenië	Polen	Bulgarije	Estland	Letland	Litouwen	Spanje	Italië	
3:28	3:09	3:38	3:26	2:44	3:08	2:56	3:11	3:03
4:27	4:06	4:39	4:18	3:34	4:04	4:25	4:53	3:56
2:26	2:07	2:30	2:23	1:46	2:02	1:25	1:24	2:04

Oost-Europa						Zuid-Europa		gemiddeld
Slovenië	Polen	Bulgarije	Estland	Letland	Litouwen	Spanje	Italië	
89	92	88	92	85	90	82	81	90
97	98	96	98	95	98	95	96	97
81	85	78	84	75	80	69	66	83

Koken, schoonmaken, wassen, tuinieren en klussen

In alle landen is duidelijk sprake van een segregatie van taken in het huishouden. Voor vrouwen is koken (incl. afwassen) de meest tijdrovende activiteit, met name in Polen en Bulgarije. Schoonmaakwerk neemt de tweede plaats in. Hieraan besteden met name Italiaanse vrouwen veel tijd.

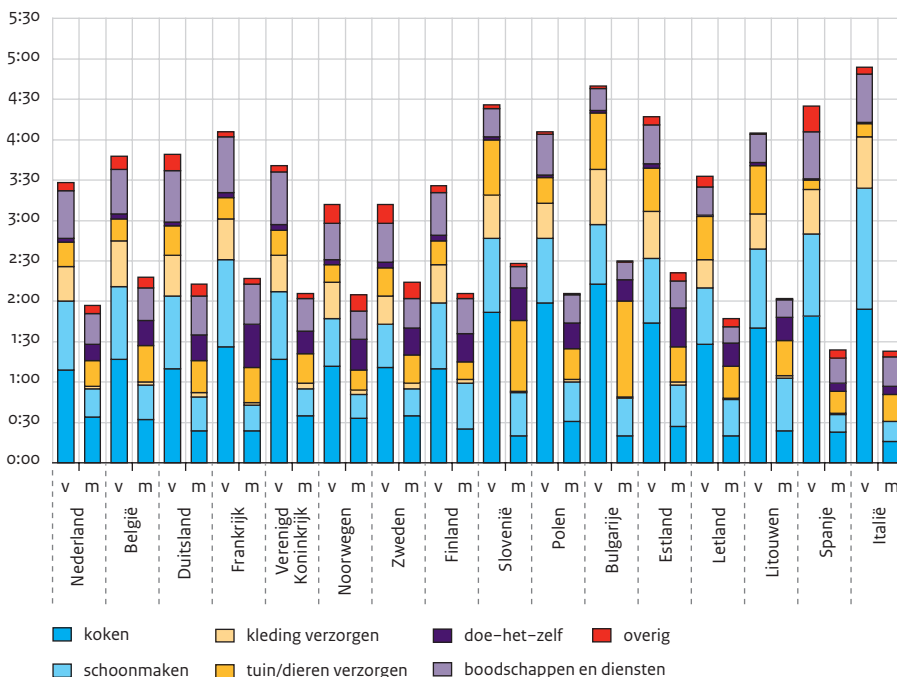
Koken, schoonmaken en het verzorgen van kleding (wassen, strijken, opruimen en herstellen) zijn het meest scheef verdeeld tussen vrouwen en mannen. Nederlandse vrouwen besteden aan koken en schoonmaken ruim twee tot drie keer zo veel tijd als mannen (figuur 3.2). De verdeling is nog schever bij het verzorgen van kleding: hieraan zijn mannen gemiddeld slechts twee minuten per dag kwijt, en vrouwen een klein halfuur. Dat juist deze taken (nog) zo scheef verdeeld zijn, komt volgens Coltrane (2000) doordat vrouwen vooral de taken verrichten die 'tijdinflexibel' zijn: taken die niet makkelijk uit te stellen zijn of op willekeurige momenten kunnen plaatsvinden. Vrouwen zouden echter ook een positievere houding innemen tegenover dergelijke taken dan mannen, en ze met minder tegenzin uitvoeren of zelfs leuk vinden (Poortman en Van der Lippe 2009)

In lijn met ander onderzoek blijkt de verdeling van huishoudelijke taken minder seksspecifiek³ te zijn in landen met een hoge arbeidsdeelname van vrouwen en uitgebreide arbeid- en zorgvoorzieningen, zoals in Noord-Europa (figuur 3.2; Hook 2010). Traditionele gendernormen en weinig druk op mannen om huishoudelijke taken op zich te nemen, zoals in Oost- en Zuid-Europa, zouden de seksespecifieke verdeling van huishoudelijke taken juist bevorderen.

Bepaalde huishoudelijke taken zijn wel gelijk(er) verdeeld. Zo besteden mannen en vrouwen ongeveer evenveel tijd aan tuinieren, planten en huisdieren verzorgen en boodschappen doen. Vooral in Slovenië en Bulgarije is tuinieren een populaire bezigheid onder mannen (vgl. European Communities 2004). Klussen, doe-het-zelven en het repareren of onderhouden van bijvoorbeeld de fiets of auto worden door mannen meer gedaan dan door vrouwen. Dit patroon is in alle landen zichtbaar.

Figuur 3.2

Tijd besteed aan diverse huishoudelijke taken^a naar geslacht in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in uren:minuten per dag)

a Frankrijk excl. hond uitlaten, Finland en Noorwegen excl. dieren verzorgen.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

3.3.2 Tijd voor (de zorg voor) kinderen

In 2006 besteedden Nederlandse mannen gemiddeld 0:49 uur per dag aan de verzorging/begeleiding van hun kind(eren) tot 18 jaar en Nederlandse vrouwen 1:18 uur (tabel 3.5, inclusief degenen zonder jonge kinderen was dat 20 minuten, zie figuur 2.3). Samen met de Scandinaviërs besteden Nederlanders in totaal de meeste tijd aan zorg voor kinderen. Tevens is de verdeling tussen vrouwen en mannen in deze landen het minst scheef (vgl. Margherita et al. 2009). Moeders in Nederland en Scandinavië nemen tussen 60% en 65% van de kindzorg voor hun rekening, vaders tussen 35% en 40%. Kinderzorg is traditioneler verdeeld België, Frankrijk en Duitsland, waar vrouwen gemiddeld drie kwart van de tijd die eraan wordt besteed op zich nemen. De scheefste verdeling is, net als bij huishoudelijk werk, terug te vinden in Oost- en Zuid-Europa. Deze bevinding is in lijn met het feit dat in deze landen de zorgverantwoordelijkheden primair bij de vrouw liggen (Sayer 2004; Hook 2006).

Tabel 3.5
Tijd besteed aan de zorg voor kinderen naar geslacht in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, ouders jongste kind 0-17 jaar (in uren:minuten per dag)

	West-Europa			Noord-Europa			Oost-Europa					Zuid-Europa	gemiddeld				
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland	Slovenië	Polen	Bulgarije	Estonia	Litouwen	Spanje	Italië		
totaal	1:04	0:42	0:58	0:47	1:02	1:03	1:03	1:03	0:51	1:08	0:41	0:56	0:35	0:41	1:05	1:02	0:55
vrouwen	1:18	0:59	1:20	1:08	1:23	1:22	1:19	1:23	1:13	1:35	1:01	1:20	0:53	1:00	1:31	1:28	1:15
mannen	0:49	0:22	0:33	0:23	0:37	0:43	0:46	0:37	0:28	0:39	0:18	0:24	0:12	0:18	0:37	0:35	0:31

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

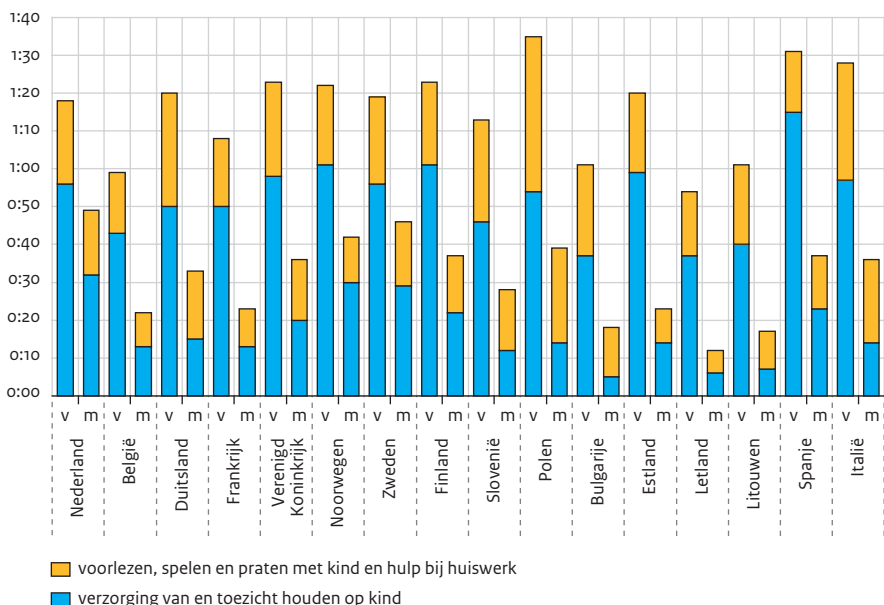

Wassen, aankleden, spelen en voorlezen

Het verzorgen van kinderen (onder andere wassen, aankleden) kost vrouwen en mannen in de onderzochte landen gemiddeld 0:52 en 0:16 uur per dag. Nederlandse vaders besteden aan het verzorgen van kinderen twee keer zo veel tijd als mannen in de vergelijkingslanden, namelijk 0:32 uur per dag (figuur 3.3). Voor directe interactie met kinderen, bijvoorbeeld tijdens voorlezen, spelen, praten of hulp bij huiswerk maken, trekken moeders en vaders in de onderzochte landen gemiddeld 0:23 en 0:14 uur per dag uit. Mannen besteden dus nagenoeg evenveel tijd aan het verzorgen als aan de interactie met hun kind(eren). Vrouwen zijn verhoudingsgewijs veel tijd kwijt aan verzorgende taken. Net als bij het huishouden nemen vaders eerder taken voor hun rekening die niet erg tijdsgebonden zijn (bijvoorbeeld samen spelen of voorlezen), terwijl moeders de meer 'tjedinflexibele' of routinematige taken zoals wassen en aankleden verrichten (Sayer et al. 2004; Craig 2006).

Figuur 3.3

Tijd besteed aan diverse kinderzorgtaken naar geslacht in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, ouders jongste kind 0-17 jaar (in uren:minuten per dag)

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

Onder ouders met kinderen tot 18 jaar⁴ springen de relatief hoge participatiecijfers van Nederlandse ouders in het oog (tabel 3.6). Op de onderzoeksdagen hield 59% van de Nederlandse vaders zich hiermee bezig. De cijfers liggen logischerwijs hoger voor jongere kinderen. De participatiegraad van moeders is in alle onderzochte landen hoger dan die van vaders, en het hoogst in Nederland en Zweden (beide 79%). Voornamelijk in Oost- en Zuid-Europa is de deelname van vaders aan kinderopvang laag. Wel bestaat er nogal wat variatie in het tijdsbeslag van de zorgtaken. Zorgende Nederlandse moeders scoren wat onder het gemiddelde, Nederlandse vaders iets erboven. Ook hier zitten Nederlandse ouders ongeveer op dezelfde lijn als Scandinavische ouders. De grote overeenkomst met Scandinavië, in het bijzonder Zweden, is op zich opmerkelijk: in Zweden werken moeders vaker en meer uren buitenshuis dan in Nederland en wordt dikwijls een beroep gedaan op de formele kinderopvang. Nederland kent meer een cultuur van 'zelf zorgen' en kinderen gaan hier hooguit twee tot drie dagen per week naar de kinderopvang (Cloin en Souren 2011). Desondanks is mate waarin Nederlandse ouders tijd aan hun kind(eren) besteden vergelijkbaar met die van Scandinavische ouders. In landen met een sterke nadruk op familiale zorg (Spanje, Italië) besteden moeders meer tijd aan kinderopvang dan moeders in Nederland. Vaders participeren in die landen maar weinig, maar als zij dat doen, kost het hun ongeveer evenveel tijd als het vaders in Nederland kost.

Tabel 3.6

Deelname aan de zorg voor kinderen^a (participatiegraad) en tijd besteed aan de zorg voor kinderen door deelnemers naar geslacht in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, ouders jongste kind 0-17 jaar (in procenten/uren:minuten per dag)

	West-Europa			Noord-Europa			Oost-Europa					Zuid-Europa		gemiddeld		
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland	Slovenië	Polen	Bulgarije	Estland	Litouwen		Spanje	Italië
% participanten	70	50	60	51	61	63	72	61	48	56	39	55	42	43	56	62
vrouwen	79	61	71	65	71	74	79	70	61	67	51	68	59	55	68	76
mannen	59	38	47	35	48	52	64	48	35	44	25	38	28	28	43	48
gemiddelde tijd participanten	1:32	1:24	1:37	1:32	1:43	1:39	1:28	1:44	1:46	2:02	1:45	1:41	1:23	1:37	1:57	1:39
vrouwen	1:38	1:37	1:53	1:44	1:57	1:52	1:39	1:58	2:00	2:23	2:00	1:57	1:31	1:50	2:15	1:55
mannen	1:23	1:00	1:10	1:06	1:16	1:21	1:12	1:17	1:19	1:29	1:10	1:03	0:56	1:03	1:27	1:14

a O.a. zorgtaken (wassen, aankleden), interactie met vooral jongere kinderen (bv. voorlezen, spelen) praten met kinderen en het helpen met huiswerk.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

3.4 Het totale tijdsbeslag van verplichtingen

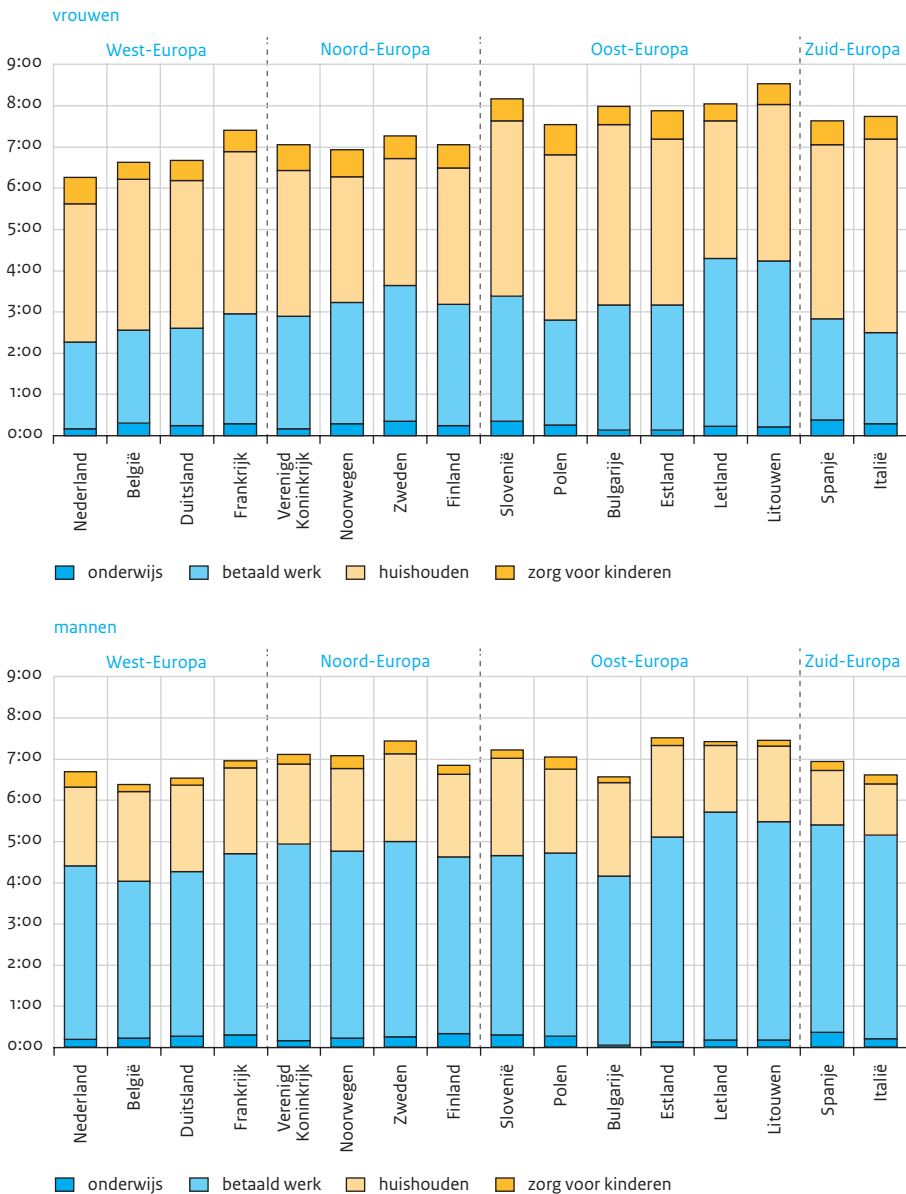
3.4.1 Hoe drukbezet is de (potentiële) beroepsbevolking?

In hoofdstuk 2 bleek dat Nederlanders en Belgen van de inwoners van alle onderzochte landen de minste tijd aan verplichtingen besteden (figuur 2.1 en 2.3). Toen ging het echter om de bevolking van 20-74 jaar en waren de gegevens niet uitgesplitst voor vrouwen en mannen. Hoe staat het met de last van verplichtingen voor vrouwen en mannen tussen 20-64 jaar, de leeftijdsgroep die in principe het (reservoir aan) aanbod van arbeidskrachten vormt?

Het is niet verwonderlijk dat een doorsnede van de (potentiële) beroepsbevolking het drukker heeft dan een groep waarvan ook 65-plussers deel uitmaken (zoals in hoofdstuk 2 het geval was). Het verschil bedraagt ruim een uur per dag. Er bestaan eveneens verschillen tussen vrouwen en mannen, waarbij Nederland het enige land is waar vrouwen iets minder druk bezet zijn met verplichtingen dan mannen (al is het verschil met een kwartier per dag bescheiden, figuur 3.4). In Zweden, Noorwegen en het Verenigd Koninkrijk zijn vrouwen en mannen (nagenoeg) even drukbezet, maar in België, Frankrijk en Finland zijn vrouwen ongeveer een halfuur per dag meer tijd kwijt aan verplichtingen dan mannen. Het verschil loopt op tot meer dan een uur per dag in enkele Oost-Europese landen en in Italië. Vrouwen in Slovenië, Bulgarije, Letland en Litouwen hebben het met een tijdsbeslag van verplichtingen van (meer dan) 8 uur per dag het drukst (Torres et al. 2007). Scandinavische vrouwen besteden relatief veel tijd aan betaald werk, maar nemen wat betreft het totale tijdsbeslag van verplichtingen een middenpositie in doordat zij wat minder tijd aan huishoudelijke taken besteden. Het grootste genderverschil bestaat in Italië, waar vrouwen ruim een uur en een kwartier meer aan verplichtingen besteden dan mannen (vgl. Anxo et al. 2007; Bloemen et al. 2008).

Figuur 3.4

Tijd besteed aan verplichtingen (onderwijs, betaald werk, huishouden^a en zorg voor kinderen) naar geslacht in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-64 jaar (in uren:minuten per dag)

a Frankrijk excl. hond uitlaten, Finland en Noorwegen excl. dieren verzorgen.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

3.4.2 De combinatie van arbeid en zorg: vrouwen en mannen met kinderen tot 18 jaar

Het hebben van kinderen heeft meer gevolgen voor de tijdsbesteding dan de tijd die naar de kinderen op zichzelf gaat. Ook hebben kinderen meer invloed op de tijdsbesteding van vrouwen dan op die van mannen (Bianchi 2000). Vaak verminderen vrouwen hun werkuren als er kinderen komen en nemen zij de zorgtaken grotendeels voor hun rekening.

Ouders met kinderen tot 18 jaar vormen een drukbezette bevolkingsgroep: gemiddeld zijn zij 7:59 uur per dag (gemiddeld over een doordeweekse en een weekenddag) kwijt aan verplichtingen. Logischerwijs gaat er bij hen veel tijd naar kinderverzorging, maar ook aan betaald werk besteden zij dik een halfuur tot drie kwartier per dag meer (t.o.v. de hele beroepsbevolking). De tijd besteed aan huishoudelijk werk hangt minder sterk samen met het hebben van jonge kinderen (figuur 3.5).

Voorals moeders in Oost- en Zuid-Europa zijn drukbezet (vgl. Torres et al. 2007: 38).

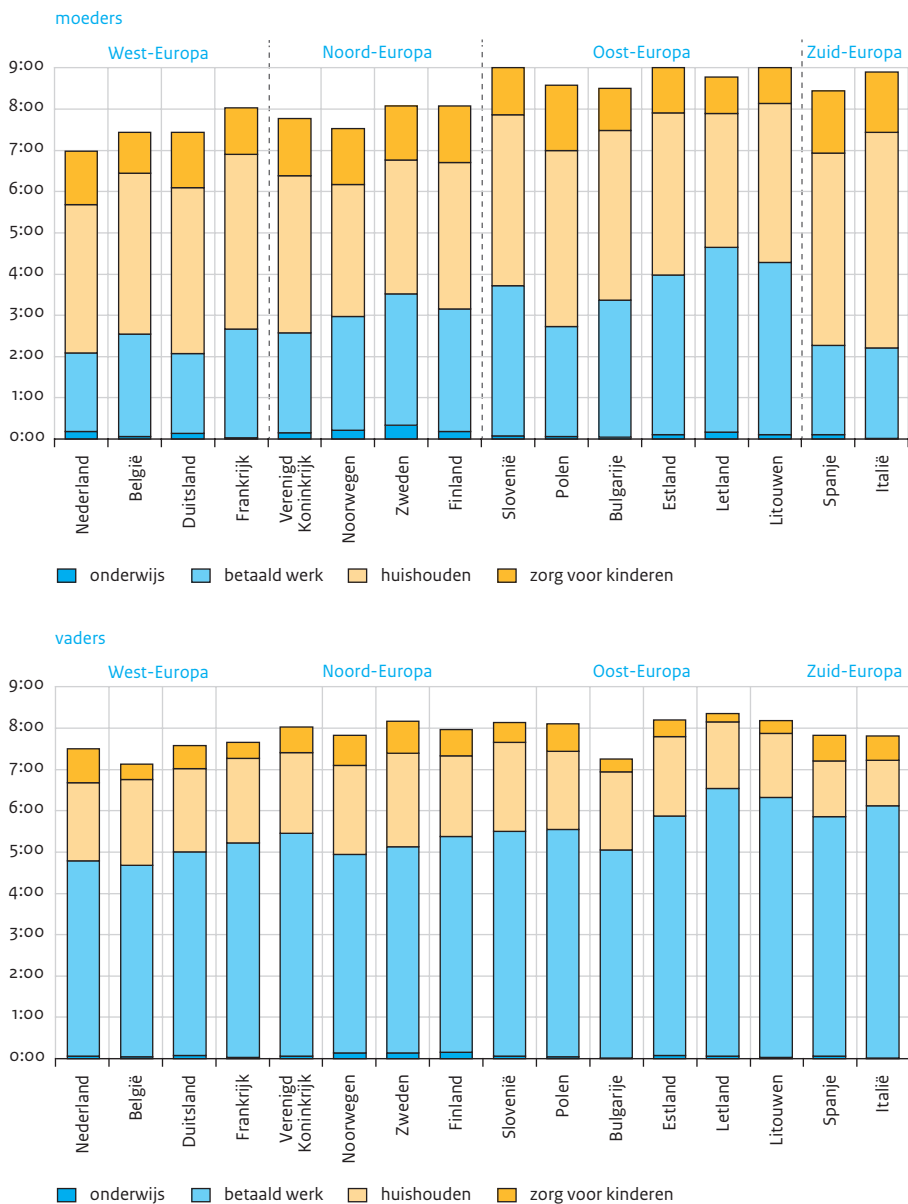
Zij besteden tegen of zelfs meer dan 9 uur per dag aan betaald werk en zorgtaken.

Nederlandse moeders hebben het, analoog aan het beeld voor de hele bevolking, het minst druk (7 uur per dag). In de andere West-Europese landen en in Noord-Europa is dat rond de 7:30 tot 8 uur per dag. Bij de vaders is de variatie minder groot.

In alle onderzochte landen worden huishoudelijk werk en kinderverzorging vooral door moeders verricht en besteden vaders meer tijd aan betaald werk. Moeders in landen met uitgebreide voorzieningen (de sociaaldemocratische landen), waar de bevolking doorgaans ook de mees-tegalitaire genderopvattingen aanhangt, besteden gemiddeld meer tijd aan betaalde arbeid en minder tijd aan het huishouden dan moeders in de corporatistische landen (vgl. Van der Lippe et al. 2010). Dat beeld is terug te zien in figuur 3.5: moeders in België, Duitsland en Frankrijk (de corporatistische landen) zijn aan het huishouden circa 4 uur per dag kwijt. Dat is ruim drie kwartier tot een uur per dag meer dan moeders in Noorwegen en Zweden hieraan besteden. Nederland, het Verenigd Koninkrijk en Finland nemen op dit vlak een tussenpositie in. In Scandinavië besteden moeders meer tijd aan betaald werk dan in West-Europa. De traditionele taakverdeling (vrouwen richten zich voornamelijk op het gezin en huishouden en mannen op betaald werk) komt het meest nadrukkelijk voor in Zuid-Europa (vgl. Anxo et al. 2007; Bloemen et al. 2008). Volgens Del Boca et al. (2008) komt dit vooral doordat het in Zuid-Europa ontbreekt aan voorzieningen om arbeid en zorg te combineren. Zo zou kinderopvang slechts beperkt en voor een klein aantal uren per dag beschikbaar zijn in Spanje en Italië. Meer in het algemeen wordt over de rol van vaders in het huishouden en bij kinderverzorging gesteld dat in landen met hoge arbeidsdeelname van moeders (waaronder Nederland) en in landen met expliciet beleid gericht op een actieve bijdrage van vaders aan de zorg voor jonge kinderen (vooral de sociaaldemocratische Noord-Europese landen) de tijd die mannen aan huishouden en zorgtaken besteden hoger ligt (Sayer 2004; Hook 2006, 2010). Daarbij is van belang dat het beleid expliciet op vaders gericht is: de mate waarin vaders verlof opnemen blijkt sterk afhankelijk van de beschikbaarheid van specifiek (niet overdraagbaar) verlof en de loondoorbetaling tijdens de verlofperiode (Hook 2010). Voor moeders is ouderschapsverlof eveneens van belang, maar te lang verlof heeft bij hen juist nadelige gevolgen voor de arbeidsdeelname en taakverdeling (vgl. Jaumotte 2003; Hook 2006).

Figuur 3.5

Tijd besteed aan verplichtingen (onderwijs, betaald werk, huishouden^a en zorg voor kinderen) naar geslacht in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, ouders jongste kind 0-17 jaar (in uren:minuten per dag)

a Frankrijk excl. hond uitlaten, Finland en Noorwegen excl. dieren verzorgen.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

3.5 Gevoelens van tijdsdruk: van het druk hebben naar druk voelen

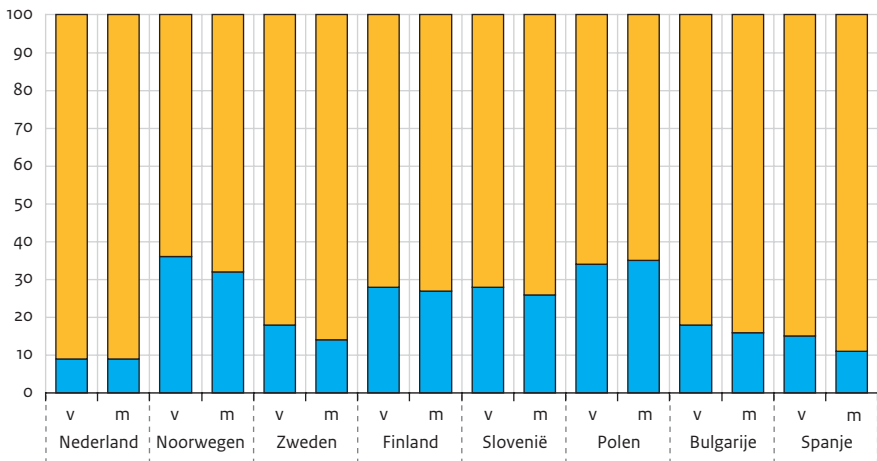
Het tijdsbeslag van verplichtingen zegt nog niets over hoe druk mensen hun leven ervaren. Tijdsdruk voelen gaat immers niet noodzakelijkerwijs één op één samen met het druk hebben, maar is een subjectief begrip. Of mensen tijdsdruk ervaren hangt af van veel verschillende factoren. Zo kan het gevoel van tijdsdruk toenemen door verschillende verplichtingen te combineren, maar men kan ook tijdsdruk ervaren doordat er juist veel tijd in één bepaalde activiteit gaat zitten, zoals bij lange werkweken (Cloïn et al. 2010). Internationaal vergelijkend onderzoek wijst op een toename van het aandeel mensen dat zich gejaagd voelt (Bittman 2004). Tegelijk is men het er niet over eens of mensen het op de lange termijn en in verschillende landen nu ook objectief gezien drukker hebben gekregen (Gershuny 2000; Bittman 2004). Volgens Gershuny (2005) geven mensen aan zich drukbezet te voelen 'because there is now a positive view of busyness and lack of leisure' (McGinnity en Calvert 2009). Kortom, er bestaan vooralsnog verschillende signalen over de toename van gevoelens van tijdsdruk in relatie tot de objectieve tijdsbesteding.

De mogelijkheden om in landenvergelijkend perspectief meer grip te krijgen op gevoelens van tijdsdruk zijn vooralsnog beperkt. Er wordt nog nauwelijks of op niet goed vergelijkbare manieren naar gevraagd in (tijdsbestedings)onderzoek. Slechts in enkele HETUS-landen is gevraagd of mensen zich op de dagboekdagen (dus een doordeweekse en een weekenddag) gejaagd voelden (zie figuur 3.6 voor de landen). Daarnaast is in de vragenlijst die het dagboek begeleidde in meer algemene termen gevraagd hoe vaak mensen zich gejaagd voelden (bijna altijd, soms of bijna nooit). Ook deze vraag is echter niet in alle landen gesteld. Naast Nederland is alleen in Finland, Slovenië, Polen en Bulgarije in het tijdsbestedingsonderzoek op beide manieren naar gevoelens van tijdsdruk gevraagd. Met deze beperking in gedachte, blijken Nederlanders het minst vaak aan te geven dat zij een dagboekdag als gejaagd hebben ervaren. Ook geeft de meerderheid van de Nederlanders – vrouwen en mannen – aan zich bijna nooit gejaagd – een gebruikelijke indicator voor gevoelens van tijdsdruk- te voelen (figuur 3.6). Deze resultaten komen enerzijds goed overeen met het feitelijke tijdsbeslag van verplichtingen (Nederlanders zijn en voelen zich het minst drukbezet), maar verbazen anderzijds wellicht omdat veel Nederlanders aangeven dat ze het regelmatig te druk hebben en zij verschillende mogelijkheden zien om de balans tussen werk en privé te verbeteren (Cloïn et al. 2010). In eerder Nederlands tijdsbestedingsonderzoek rapporteerde iets meer dan helft van de Nederlanders van 20 tot 65 jaar in de onderzoekswEEK op één of meer dagen wel gevoelens van gejaagdheid (Breedveld et al. 2006). Zij voelden zich gemiddeld 1,4 dag per week gejaagd. Vergelijkbaarheid met de gegevens uit het huidige onderzoek is echter niet mogelijk, omdat het hier om een andere vraagstelling en tijdseenheid ging (een dag versus een week).

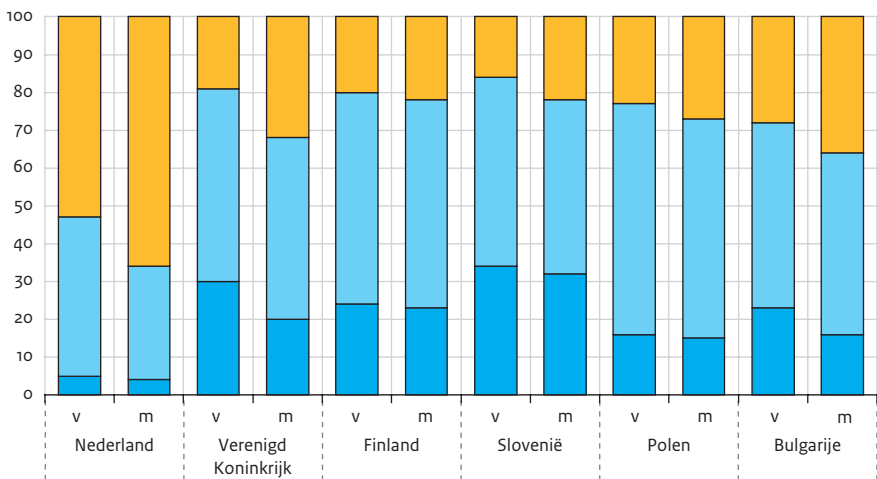

Figuur 3.6

Gevoelens van gejaagdheid naar geslacht in Nederland en enkele Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-64 jaar (in procenten)

■ wel gejaagd ■ niet gejaagd

■ bijna altijd ■ soms ■ bijna nooit

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

3.6 Slot

Nederland loopt in de pas met de andere onderzochte landen als het gaat om het deel van de bevolking dat onderwijs volgt, maar de gemiddelde tijdsinvestering daarin is relatief laag, zowel onder kinderen als onder volwassenen. Dit geldt nog sterker bij betaald werk: formeel behoort de arbeidsparticipatie in Nederland tot de hoogste van Europa, maar dat beeld verandert wanneer wordt bekeken hoeveel tijd Nederlanders daadwerkelijk aan betaald werk besteden. In Nederland is zowel het aandeel mensen dat daadwerkelijk op een doordeweekse dag aan het werk is als de duur van de werkdag per 'werkende' relatief laag, vooral onder vrouwen. Zo is het dus mogelijk dat vrouwen in Nederland volgens de officiële cijfers net zo vaak betaald werken als vrouwen in Scandinavië, maar in de praktijk ongeveer net zo vaak op de arbeidsmarkt te vinden zijn als vrouwen in landen met veel lagere participatiecijfers, zoals Spanje en Italië. Vooral in Zuid- en Oost-Europa landen ligt de participatiegraad lager, maar werken degenen die een betaalde baan hebben meer uren.

Aan het huishouden besteden Nederlandse vrouwen en mannen wat minder tijd dan vrouwen en mannen in de andere onderzochte landen. Wat betreft de zorg voor kinderen blijken Nederlanders (hoge) middenmoters. Moeders in Nederland besteden meer tijd aan hun kinderen dan moeders in België en Frankrijk, maar minder dan moeders in Zuid-Europa. Nederlandse moeders zitten ongeveer op dezelfde lijn als Duitse en Scandinavische moeders. Nederlandse vaders daarentegen nemen gemiddeld iets meer dan vaders in andere landen de zorg voor de kinderen voor hun rekening, zelfs iets meer dan Scandinavische vaders.

In alle onderzochte landen besteden vrouwen meer tijd aan het huishouden en aan de zorg voor kinderen dan mannen. In Nederland valt het met de genderongelijkheid in de taakverdeling relatief gezien mee: ook in dat opzicht lijken Nederlanders vooral op Scandinaviërs. Veel groter is de ongelijkheid in Zuid- en Oost-Europese landen. Zowel verschillen in voorzieningen om arbeid en zorg te combineren als verschillen in opvattingen bieden aanknopingspunten om deze verschillen te interpreteren. In het algemeen kennen de Scandinavische landen de meest uitgebreide publieke voorzieningen, terwijl het aanbod aan dergelijke voorzieningen vrij mager is in Zuid-Europa en bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk. In Nederland is het aanbod van kinderopvang de afgelopen decennia weliswaar sterk gegroeid, maar bestaan duidelijke normen over het maximum aantal dagen dat een kind naar de opvang zou mogen gaan, namelijk twee tot drie. Wel koesteren Nederlanders, net als Scandinaviërs, egalitaire opvattingen over de taakverdeling tussen vrouwen en mannen. Deze zijn met name in Oost- en Zuid-Europa een stuk traditioneler.

Veelal richten mensen zich niet op het exclusief op het uitvoeren van één verplichte activiteit, maar combineren zij twee of meerdere taken. Het tijdsbeslag van verplichtingen kan daardoor flink oplopen. Zo hebben 20-64-jarigen, die deel uitmaken van de (potentiële) beroepsbevolking, het gemiddeld drukker dan 20-74-jarigen. Per saldo besteden vrouwen en mannen met kinderen in de leeftijd tot 18 jaar de meeste tijd aan de combinatie van betaald werk, huishouden en de zorg voor kinderen, namelijk 7 tot

8 uur per dag (met uitschieters naar boven), wat een dik uur langer is dan volwassenen zonder kinderen. Vooral moeders in Oost- en Zuid-Europa hebben het druk. Nederlanders hebben het in de afgelopen decennia steeds drukker gekregen en hielden minder vrije tijd over (Breedveld et al. 2006; Verbeek en De Haan 2011). De combinatie van onderwijs, betaald werk en zorgtaken kost in Nederland echter gemiddeld minder tijd dan in de andere onderzochte landen. Ook het gevoel van tijdsdruk is in Nederland minder groot dan in andere landen.

3.7 Noten

- 1 Deze (streef)cijfers zijn gebaseerd op de onderwijsdeelnamecijfers in de EU Labour Force Survey aangevuld met de Adult Education Survey. De wat ambitieuzere doelstelling van Nederland is 20% voor 2020. Het percentage onderwijsdeelname lag hier in 2007 op 16,6% (Hartgers en Pleijers 2010; Eurostat 2011).
- 2 In vrijwel alle 27 EU-landen is de arbeidsdeelname van vrouwen in 2009 gestegen ten opzichte van 2002. Hoewel in de Scandinavische landen veel vrouwen werken, is in Zweden de arbeidsdeelname recentelijk licht gedaald, waardoor dit land nu op een derde plaats terechtkomt, na Denemarken en Noorwegen.
- 3 Dat geldt niet het voor alle huishoudelijke taken in dezelfde mate. Zo besteden mannen weliswaar de meeste tijd aan koken in landen waar de arbeidsparticipatie van vrouwen relatief hoog is (t.o.v. van mannen in andere landen), maar ontbreekt bij schoonmaken en kleding verzorgen een eenduidig verband.
- 4 Het is niet mogelijk om het in Nederlands onderzoek gebruikelijke onderscheid te maken tussen kinderen van 0-3, 4-12 en 13-17 jaar. De HETUS-categorieën gaan uit van kinderen van 0-6 en 7-17 jaar voor ouders die deel uitmaken van een paar en kinderen van 0-18 jaar voor alleenstaande ouders. Hier zijn alle ouders met een thuiswonend kind tot 18 jaar samengenomen.

4 Het sociale gezicht

4.1 Met en voor een ander

In het dagelijks leven zijn er talloze manieren waarop mensen hun sociale gezicht laten zien. De meeste mensen hebben bijvoorbeeld graag contact met vrienden, familie en burens. Naast prettig gezelschap kunnen deze bekenden ook praktische hulp bieden, incidenteel of op structurele basis. Ook tijdens het verrichten van vrijwilligerswerk laten mensen hun sociale gezicht zien. De sociale activiteiten vormen hiermee een belangrijk onderdeel van de tijdsbesteding en van de samenleving als geheel. Ze dragen bij aan de individuele ontwikkeling van mensen, die er bijvoorbeeld beter door leren samenwerken en meer onderling vertrouwen en lokale betrokkenheid en verbondenheid creëren (Putnam 2000; Van den Berg et al. 2008). Daarnaast zou sociale participatie ook leiden tot een groter welzijn van mensen (Pleines 2005) en een efficiënter functionerende samenleving (Putnam 2000; Dekker et al. 2003; Schnabel en De Hart 2008; Europees Parlement 2008).

De mate waarin mensen sociale contacten onderhouden, anderen helpen en zich inzetten als vrijwilliger verschilt, onder meer als gevolg van de verschillende mogelijkheden en omstandigheden (gezondheid, betaald werk) van individuen en het belang dat zij aan bijvoorbeeld vrijwilligerswerk hechten (Wilson 2000; Suanet et al. 2009). Daarnaast voeren landen verschillend beleid. Over de mate waarin beleid de sociale inzet van mensen stimuleert of ontmoedigt zijn de meningen echter verdeeld (Scheepers et al. 2002; Van Oorschot en Arts 2005; Gesthuizen et al. 2008; Van der Meer 2009). Zo zorgt een uitgebreid geïnstitutionaliseerd zorgstelsel (zoals in de Noord-Europese landen) er volgens sommigen voor dat op vrijwillige basis zorg verlenen niet nodig is (crowding out) (Van Oorschot en Arts 2005; Van der Meer 2009). Anderen stellen juist dat landen met een uitgebreide verzorgingsstaat hun inwoners de vrije tijd en financiële bronnen bieden om zich vaker vrijwillig te kunnen inzetten (Putnam 2000; Jehoel-Gijsbers en Vrooman 2008; Van der Meer 2009). Naast beleid spelen ook culturele aspecten een rol. Zo wordt in meer religieuze landen vaker vrijwilligerswerk verricht dan in minder religieuze landen (Ruiter en De Graaf 2006), zoals Polen en Italië. Ook een lange traditie van vrijwillige participatie, zoals in Scandinavië, Duitsland, Nederland en het Verenigd Koninkrijk, maakt dat mensen meer vrijwilligerswerk verrichten (UNV 2009; Curtis et al. 2001).

Vrijwilligerswerk wordt algemeen beschouwd als een activiteit die een belangrijke bijdrage levert aan de persoonlijke ontwikkeling van degene die vrijwilligerswerk verricht, en aan regionale betrokkenheid (Europees Parlement 2008). Om actief burgerschap te stimuleren werd het jaar 2001 door de Verenigde Naties uitgeroepen tot het Internationale Jaar van het Vrijwilligerswerk. In een aantal landen, waaronder Nederland, heeft dit geleid tot een grotere beleidsmatige aandacht en (nieuwe) initiatieven op het gebied van vrijwilligerswerk (GHK 2010). Onderdeel hiervan zijn het uitroepen van 2011 tot Jaar van de Vrijwilliger en bijbehorende Europese en nationale activiteiten.

4.2 Sociale contacten

Mensen brengen een deel van hun tijd met anderen door met de expliciete bedoeling hen op te zoeken en met hen te praten, ofwel om te socializen. Daarbij kan het ook gaan om telefonisch contact.¹ Wat wel en wat niet onder sociale contacten valt is echter niet altijd ondubbelzinnig. Het wordt bijvoorbeeld bepaald door de individuele beleving en de culturele context in uiteenlopende landen. Het eten met familieleden of vrienden bijvoorbeeld kan worden ingedeeld in de categorie ‘eten’ of in de categorie ‘sociale contacten’. Wie wat als sociale contacten bestempelt en of dat verschilt per land is niet te achterhalen. Deze paragraaf betreft ‘sociale contacten’ als belangrijkste of primaire tijdsbesteding en niet de contacten tijdens een andere activiteit (als nevenactiviteit).

Gemiddeld 65% van de Nederlanders zag of sprak vrienden en/of familieleden op de onderzoeksdagen (zie tabel 4.1). Dit is iets meer dan het Europese gemiddelde van 57% en is in lijn met de bevinding dat Nederlanders en Zweden sociale contacten in het dagelijks leven belangrijk vinden (tabel 1.1). Ook Duitsers hadden vaak contact met vrienden en/of familieleden. Opvallend is het lage aandeel Zuid-Europeaanen en Fransen dat aangeeft sociale contacten te hebben onderhouden tijdens de onderzoeksdagen. Ander onderzoek laat namelijk zien dat men in deze landen juist veel contact heeft met familie en vrienden. Dit hangt dan echter vaak mede samen met hulp die men ontvangt vanwege het veelal beperkte socialezekerheidssysteem (Van Oorschot en Arts 2005), en in het tijdsbestedingsonderzoek vallen dergelijke contacten onder de noemer informele hulp (zie §4.2). Mogelijk onderhoudt men in Zuid-Europa ook meer sociale contacten tijdens andere activiteiten, waarover hier niet is gerapporteerd.

In Nederland besteden de mensen die sociale contacten onderhouden hieraan iets meer tijd (1:36 uur per dag) dan gemiddeld in de onderzochte landen (1:30 uur), al is het verschil klein. Hoewel het aandeel Italianen en Fransen met sociale contacten niet zo hoog ligt, steken degenen die sociale contacten onderhouden op de onderzoeksdagen hierin relatief wat meer tijd dan elders (resp. 1:51 en 1:43 uur per dag).

Niet geheel onverwacht hebben mensen in het weekend meer tijd voor sociale contacten dan doordeweeks (tabel 4.1). Op vrijdag neemt men alvast een voorproefje op het weekend: van de vijf doordeweekse dagen gaat op deze dag gemiddeld de meeste tijd naar sociale contacten (niet in tabel). Zaterdag is in bijna alle landen de dag bij uitstek voor het ontvangen en afleggen van bezoeken (niet in tabel). In Italië en Frankrijk is men juist op de zondag iets meer tijd kwijt aan het onderhouden van sociale contacten.

In Nederland zijn vrouwen (73%) wat actiever in het onderhouden van contacten met anderen dan mannen (60%: zie tabel 4.1). Dit is, met uitzondering van België, in de andere Europese landen ook zo. De tijd die mannen en vrouwen met sociale contacten hieraan dagelijks kwijt zijn is in Nederland voor beide seksen gelijk. In de meeste andere Europese landen besteden mannen die sociale contacten onderhouden daaraan echter gemiddeld meer tijd per dag dan vrouwen: in Italië en Frankrijk gemiddeld 14 minuten meer, in Spanje 13 minuten meer en in Finland en Litouwen 12 minuten meer.

Tabel 4.1

Deelname aan sociale contacten (participatiegraad) en tijd besteed aan sociale contacten door deelnemers naar geslacht en doordeweekse/weekenddag in Nederland en veertien^a Europese vergelijkingslanden, bevolking 10-85 jaar^b (in procenten/uren:minuten per dag^c)

	West-Europa				Noord-Europa				Oost-Europa				Zuid-Europa		gemiddeld		
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland	Slovenië	Polen	Bulgarije	Estland	Litouwen	Spanje		Italië	
% participanten	65	61	69	44	59	.	68	61	61	64	54	46	45	47	59	50	57
vrouwen	73	65	73	47	66	.	76	68	64	67	55	48	48	50	50	58	61
mannen	60	70	65	40	52	.	60	53	58	62	53	42	42	42	50	59	54
gemiddelde tijd participanten	1:36	1:34	1:35	1:43	1:35	.	1:30	1:31	1:39	1:23	1:17	1:17	1:20	1:16	1:37	1:51	1:30
doordeweeks	1:22	1:19	1:24	1:29	1:23	.	1:16	1:20	1:23	1:13	1:12	1:07	1:06	1:04	1:28	1:33	1:18
weekend	2:09	2:06	2:02	2:11	2:00	.	2:01	1:54	2:11	1:43	1:30	1:37	1:45	1:39	1:54	2:23	1:56
vrouwen	1:36	1:31	1:35	1:37	1:33	.	1:27	1:26	1:34	1:20	1:16	1:13	1:15	1:11	1:44	1:30	1:27
mannen	1:36	1:37	1:35	1:51	1:37	.	1:34	1:38	1:44	1:25	1:19	1:22	1:25	1:23	1:57	1:44	1:35

a In Noorwegen zijn sociale contacten anders gemeten, daarom is dit land hier weggelaten.

b België vanaf 12 jaar, Frankrijk en Polen vanaf 15 jaar en Zweden vanaf 20 jaar.

c Gemiddeld over een doordeweekse en een weekenddag, in het vervolg simpelweg aangeduid als: per dag.

. Gegevens ontbreken.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

In Nederland zijn ouderen (60-85-jarigen) actiever in het onderhouden van sociale contacten dan jongeren (respectievelijk 70% en 55%, niet in tabel). Ouderen met sociale contacten besteden hieraan ook wat meer tijd dan jongeren (zie voor de betreffende gegevens: www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag'). In de meeste andere Europese landen, met uitzondering van Bulgarije, besteden jongeren juist de meeste tijd aan sociale contacten. Dit verschil wordt mogelijk verklaard doordat de gegevens in Nederland enkele jaren later zijn verzameld dan in de andere landen. Vooral onder jongeren heeft zich vanaf begin eenentwintigste eeuw een grote toename voorgedaan in de communicatie via internet (Huysmans en De Haan 2010). Dit heeft onder met name jongeren het aantal face to face en telefonische contacten verminderd.

Hoogopgeleiden in Nederland onderhielden op de onderzoeksdagen iets vaker dan laagopgeleiden sociale contacten (niet in tabel). Dat komt overeen met de bevinding in ander onderzoek dat hoger opgeleiden meer contact hebben met vrienden en familie (vgl. Gesthuizen et al. 2008). Ook in Finland, Frankrijk, Slovenië, Spanje en Zweden besteden meer hoog- dan laagopgeleiden tijd aan het onderhouden van sociale contacten. Dat is echter niet het geval in enkele Oost-Europese landen (Bulgarije, Letland en Litouwen) waar juist meer laagopgeleiden sociale contacten onderhouden (niet in tabel).

Hoogopgeleiden besteden echter niet het langste tijd aan hun sociale contacten. In Duitsland en Italië geldt zelfs dat de tijd besteed aan sociale contacten afneemt met het opleidingsniveau. In Nederland besteden de de middelbaaropgeleiden hier iets meer tijd aan dan laag- en hoogopgeleiden (zie www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag').

4.2 Informele hulp aan andere huishoudens

Informele hulp aan andere huishoudens omvat allerlei huishoudelijke en verzorgende taken, zoals schoonmaakwerk, koken of helpen met klussen, maar ook het begeleiden van een vriend naar de dokter of oppassen op andermans kinderen.

Veel van het bestaande onderzoek naar informele hulp (specifieker: mantelzorg) richt zich op hulp aan hulpbehoevenden, vaak ouderen. Voor hen zijn de partner of volwassen kinderen vaak een belangrijke bron van hulp (Bettio en Plantenga 2004; Broese van Groenou 2005; Pommer et al. 2007). In het tijdsbestedingsonderzoek is informele hulp enigszins anders opgevat. De zorg die familieleden elkaar binnen een huishouden geven, valt volgens de Europese indeling onder huishoudelijke taken (zie hoofdstuk 2 en 3). Informele hulp betreft in dit onderzoek nadrukkelijk informele hulp aan mensen buiten het eigen huishouden. Hierdoor valt de zorg die uitwonende kinderen aan hun ouders bieden wel onder de besproken informele hulp, maar de hulp aan de eigen partner niet.

Door deze brede en weinig specifieke definitie is het lastig om de landenverschillen te verklaren of de zorgsystemen te typeren. Desalniettemin is het zinvol om naar enkele modellen van 'zorgarrangementen' in Europa te kijken (Pommer et al. 2007). In de mediterrane landen ligt de primaire zorg voor ouderen en kinderen bij de familie. De overheid neemt die zorg alleen in uitzonderlijke gevallen over, wat ook blijkt uit de geringe aantal voorzieningen op dit vlak. In deze landen valt dus te verwachten dat mensen elkaar veel informele hulp bieden. In de continentale landen, waaronder Frankrijk en Duitsland, ligt de verantwoordelijkheid voor mensen die lichte zorg nodig hebben bij het gezin.

Wanneer mensen langdurige zorg behoeven kan de overheid aangesproken worden. In de Scandinavische landen, maar ook in Nederland en in iets beperktere mate in het Verenigd Koninkrijk heeft de staat veel verantwoordelijkheid en vormt de hulp geboden door de familie hierop een aanvulling (Bettio en Plantenga 2004; Pommer et al. 2007; Krevers et al. 2008; Timmermans en Pommer 2008). In Nederland en Zweden is ten aanzien van de zorg voor ouderen echter wel een verschuiving te zien richting het familiale model (Timmermans en Pommer 2008). Naar informele zorg in Oost-Europese landen is vooraansnog weinig onderzoek gedaan. In deze landen lag de verantwoordelijkheid voor zorg voorheen primair bij de overheid. Na de val van de communistische regimes is hiervoor vaak geen uitgebreid zorgstelsel in de plaats gekomen. Zo behoort Polen tot het familiale type, waarbij weinig verantwoordelijkheid door de staat gedragen wordt (Golinowska 2010).

De tijdsbestedingsgegevens laten zien dat 9% van de Nederlanders op de onderzoeksdagen tijd heeft besteed aan informele zorg voor andere huishoudens. Dit is gelijk aan het gemiddelde van de vijftien Europese vergelijkingslanden (tabel 4.2). De marges zijn over het algemeen klein. Dat is opmerkelijk, omdat er wel verschillen bestaan in de mate waarin de verantwoordelijkheid voor dergelijke hulp bij familieleden dan wel bij de overheid ligt. Deze bevinding bevestigt dan ook de stelling dat een uitgebreid zorgstelsel (zoals in Scandinavië) niet tot minder informele hulp leidt (vgl. Pommer et al. 2007; Van der Meer 2009).

Tussen de Oost-Europese landen onderling is nog de meeste variatie te zien: in Slovenië en Bulgarije biedt 6% anderen informele hulp, terwijl het aandeel informele hulpverleners in Polen en Estland hoger ligt (respectievelijk 12% en 11%). Mogelijk compenseert men in Polen en Estland meer dan in de andere landen een tekort aan formele zorgvoorzieningen. In Duitsland en de Zuid-Europese landen is het aandeel informele hulpverleners gelijk aan of lager dan het Europese gemiddelde, terwijl bekend is dat in Zuid-Europa de zorgvoorzieningen beperkt zijn en er veel op de familie neerkomt. Echter, veelal wonen in de zuidelijke landen ouderen of hulpbehoevenden in bij hun familie (Huber et al. 2009; Pommer et al. 2007), en hulpverlening binnen het huishouden valt zoals hierboven is besproken in de tijdsbestedingonderzoeken onder huishoudelijke zorg (zie hoofdstuk 2 en 3). Daarnaast wordt een deel van de zorg in Spanje en Italië uitbesteed aan (vrouwelijke) migranten (Bettio et al. 2006).

Nederlanders die informele hulp verlenen besteden hieraan iets minder tijd dan gemiddeld (1:35 uur tegenover 1:55 uur gemiddeld, zie tabel 4.2). De gemiddelde tijdsinvestering van informele hulpverleners ligt in de Oost-Europese landen hoger dan in de andere Europese regio's. Ook in de Oost-Europese landen, waar een kleiner deel van de bevolking informele hulp biedt, besteden de mensen die dit doen hieraan iets meer tijd.

Informele zorg wordt in het algemeen vooral door vrouwen geboden. Een uitzondering hierop vormen de Oost-Europese landen, waar zich op dit vlak weinig genderverschillen voordoen. De mannen die informele hulp bieden, besteden hieraan wel gemiddeld meer tijd dan de vrouwen. Zo besteden Nederlandse mannen die informele zorg verlenen hieraan gemiddeld 22 minuten per dag meer dan Nederlandse vrouwen. In Frankrijk besteden mannelijke informele hulpverleners hieraan zelfs gemiddeld 48 minuten per dag meer. In Italië en Spanje bieden mannen en vrouwen even lang informele hulp.

Tabel 4.2
Deelname aan informele hulp (participatiegraad) en tijd besteed aan informele hulp door deelnemers naar geslacht in Nederland en veertien^a Europese
vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in procenten/uren:minuten per dag)

	West-Europa			Noord-Europa			Oost-Europa						Zuid-Europa	gemiddeld		
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland	Slovenië	Polen	Bulgarije	Estonia	Litouwen		Spanje	Italië
% participanten	9	.	9	8	10	8	11	10	6	12	6	11	7	8	7	9
vrouwen	11	.	10	9	13	10	13	12	6	12	6	11	8	8	9	12
mannen	6	.	8	7	8	7	9	9	7	11	6	11	7	8	6	6
gemiddelde tijd participanten	1:35	.	1:41	1:59	1:29	1:33	1:17	1:49	1:59	2:06	2:23	2:01	2:33	2:38	2:07	1:47
vrouwen	1:28	.	1:34	1:39	1:26	1:26	1:12	1:42	1:38	1:54	2:14	1:47	2:20	2:22	2:07	1:47
mannen	1:50	.	1:50	2:27	1:35	1:41	1:24	2:00	2:19	2:20	2:32	2:20	2:51	2:57	2:06	1:45

a In België valt informele hulp onder huishoudelijk werk, daarom is dit land weggelaten.
. Gegevens ontbreken.

Bron: Nederland: s.c.p. (rbo '06/eu); overige landen: HETUS

In veel landen, waaronder Nederland, besteden jongeren die informele hulp bieden hieraan de minste tijd. Informele hulpverleners van 45-65 jaar en ouder besteden hieraan de meeste tijd (zie voor de betreffende gegevens: www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag').

Uitgesplitst naar opleidingsniveau blijkt, in tegenstelling tot bij sociale contacten, dat laagopgeleiden in Nederland vaker informele hulp bieden dan hoger opgeleiden (niet in tabel). Ook in zeven andere van de hier bekeken landen – waaronder het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Letland – verricht de laagste opleidingsgroep verhoudingsgewijs vaak informele hulp. Ook de intensiteit (afgemeten in de tijd) van de hulp is in de meerderheid van de landen onder laagopgeleiden wat hoger (zie www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag').

4.3 Vrijwilligerswerk

Een deel van de Europeanen betoont zich sociaal betrokken door zich vrijwillig in te zetten voor bijvoorbeeld een sportvereniging of een politieke partij. In Nederland deed 4% van de respondenten op de onderzoeksdagen aan vrijwilligerswerk (tabel 4.3). Alleen Duitsers waren iets actiever (6%). In de West- en Noord-Europese landen is het aandeel vrijwilligers iets hoger dan in de Oost- en Zuid-Europese landen. Een mogelijke verklaring ligt bij het hogere niveau van sociale zekerheid en welvaart: sociaaleconomische zekerheid en een hogere welvaart bieden burgers meer vrije tijd en mogelijkheden om zich vrijwillig in te zetten (Jehoel-Gijsbers en Vrooman 2008; Van der Meer 2009). Daarnaast kennen de meeste West- en Noord-Europese landen een lange traditie van vrijwillige participatie van burgers (Curtis et al. 2001; GHK 2010). In de Oost-Europese landen ligt dit gecompliceerder: tijdens het communisme werden vrijwilligersorganisaties door de staat geleid en had participatie hierin een politieke tint (Pleines 2005; GHK 2010). Mogelijk participeert men mede daardoor in Oost-Europa nu minder in vrijwilligerswerk. Informele uitruil van goederen en diensten was tijdens het communisme wel een veelvoorkomende vorm van sociale participatie. Na het communisme zijn deze netwerken zwakker geworden (Völker 1995). Overheden van een aantal voormalig communistische landen, waaronder Polen en Litouwen, hebben inmiddels wel wetten en beleid ontwikkeld om vrijwilligerswerk te definiëren en te stimuleren (UNV 2009).

Nederlandse vrijwilligers zetten zich gemiddeld 2:08 uur per dag in (tabel 4.3). Dit is iets minder lang dan het gemiddelde van 2:17 uur per dag in de onderzochte landen. Uit eerder onderzoek blijkt dat religieuze mensen en mensen in religieuze landen relatief veel vrijwilligerswerk verrichten. Tot de religieuze landen behoren onder andere Polen en Italië (Halman en Draulans 2006). In deze landen verrichten echter weinig mensen vrijwilligerswerk tijdens de onderzoeksdagen volgens tabel 4.3. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de betrokkenheid bij religieuze organisaties niet onder het reguliere vrijwilligerswerk valt, maar in het tijdsbestedingsonderzoek apart is gemeten (zie volgende paragraaf). Op dat terrein is men juist in de religieuzere landen vaak actief. De Polen en Italianen die zich vrijwillig inzetten, besteedden hieraan gemiddeld wel veel tijd. Ook in het seculiere Frankrijk zetten weinig mensen zich vrijwillig in tijdens de onderzoeksdagen. De Franse vrijwilligers besteedden hieraan in vergelijking met vrijwilligers uit de andere onderzochte landen bovendien gemiddeld de minste tijd.

In Nederland zijn meer vrijwilligers in het weekend actief dan doordeweeks. Ook in de meeste andere onderzochte landen is dat het geval (uitzonderingen zijn Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk, waar vrijwilligers op doordeweekse dagen iets actiever zijn). In tegenstelling tot bij informele hulp doen wat meer mannen dan vrouwen vrijwilligerswerk. In Nederland verrichtte 6% van de mannen tijdens de onderzoeksdagen vrijwilligerswerk, tegenover 3% van de vrouwen. Deze bevindingen komen overeen met eerder onderzoek (Van Ingen 2009). Alleen in de mediterrane landen, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk verrichten evenveel mannen als vrouwen vrijwilligerswerk. Mannen verrichten niet alleen vaker vrijwilligerswerk, maar zijn hieraan in de meeste landen ook meer tijd kwijt dan vrouwen. In Nederland besteden de mannen die zich vrijwillig inzetten daaraan gemiddeld 2:21 uur per dag, tegenover 1:46 uur bij de vrouwen. Ook in België, Frankrijk, Finland, Polen en Italië besteden mannen die zich vrijwillig inzetten hieraan behoorlijk wat meer tijd dan vrouwen. In Duitsland en Zweden zijn de verschillen klein en besteden mannen en vrouwen vrijwel evenveel tijd aan vrijwilligerswerk. In Spanje en het Verenigd Koninkrijk ten slotte besteden juist vrouwen die vrijwilligerswerk doen hieraan meer tijd dan mannen.

Tabel 4.3

Deelname aan vrijwilligerswerk en tijd besteed aan vrijwilligerswerk door deelnemers in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden naar geslacht en doordeweekse/weekenddag, bevolking 20-74 jaar (in procenten/uren:minuten per dag)

	West-Europa					Noord-Europa		
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland
% participanten	4	3	6	1	2	2	3	3
vrouwen	3	2	5	1	2	1	2	3
mannen	6	4	6	1	2	2	4	4
gemiddelde tijd participanten								
doordeweeks	2:08	2:53	2:24	1:41	2:08	1:54	2:10	2:23
weekend	1:54	2:30	2:15	1:46	2:09	1:44	2:06	2:15
vrouwen	2:48	3:45	2:51	1:28	2:05	2:22	2:20	2:48
mannen	1:46	2:30	2:23	1:19	2:14	1:40	2:12	2:08
	2:21	3:06	2:25	1:50	2:02	2:02	2:08	2:36

- a In Bulgarije, Estland, Letland en Litouwen is het percentage ondervraagden dat vrijwilligerswerk heeft verricht tijdens de onderzoeksdagen dusdanig laag dat er voor deze landen geen gemiddelde tijd berekend kan worden.
- nihil.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

Oost-Europa						Zuid-Europa		gemiddeld
Slovenië	Polen	Bulgarije ^a	Estland ^a	Letland ^a	Litouwen ^a	Spanje	Italië	
1	0	0	1	0	0	1	1	2
0	0	0	0	0	0	1	1	1
1	1	0	1	0	0	1	1	2
2:17	2:32	-	-	-	-	2:37	2:28	2:17
2:10	2:21	-	-	-	-	2:22	2:14	2:08
2:36	3:06	-	-	-	-	3:30	3:05	2:43
-	2:13	-	-	-	-	2:50	2:06	2:07
2:35	2:44	-	3:45	-	-	2:28	2:46	2:31

4.4 Het bijwonen van (religieuze) bijeenkomsten en vergaderingen

Een vierde en laatste vorm van sociale participatie die vergeleken kan worden tussen de landen is het bijwonen van (religieuze) bijeenkomsten en vergaderingen. Deze vorm van sociale participatie omvat naast het bezoeken van kerkdiensten en bidden ook het bijwonen van huwelijks-, begrafenis-, crematie- of doopceremonies. Daarnaast vormt deze categorie een soort restcategorie, waaronder ook het bijwonen van niet-religieuze bijeenkomsten en vergaderingen valt, zoals een vergadering van bijvoorbeeld een politieke partij, de voetbalclub of het buurtcomité.²

Van de Nederlanders woonde 6% tijdens de onderzoeksdagen een (religieuze) bijeenkomst of vergadering bij (tabel 4.4). Dit is vrijwel gelijk aan het Europese gemiddelde van 5%. Hoewel Nederland bekendstaat als een van de meest seculariseerde landen van Europa (Becker en De Hart 2006) is het participatiecijfer op dit vlak dus niet laag.³ Met name Polen (19%) en Italianen (9%) gaven aan tijdens de onderzoeksdagen (religieuze) bijeenkomsten en vergaderingen te hebben bijgewoond. Zowel Polen als Italië heeft een lange katholieke traditie, en de Kerk heeft in Polen nog altijd een belangrijke maatschappelijke functie (Halman en Draulans 2006). In de meeste andere landen ligt het aandeel gelovigen, maar vooral ook het aandeel kerkgangers lager (Halman en Draulans 2006). Overigens wijkt het tijdsbestedingsonderzoek hier sterk van af andere onderzoeken: vooral voor Polen, Italië en Spanje worden in andere onderzoeken nog veel hogere participatiecijfers gevonden (vgl. Becker en De Hart 2006; Halman en Draulans 2006).

In de meeste landen bezoeken iets meer vrouwen dan mannen (religieuze) bijeenkomsten en vergaderingen, zoals in Spanje, Italië en Polen. Uit eerder onderzoek naar religiositeit blijkt dat vrouwen inderdaad meer tijd besteden aan onder andere bidden en het bezoeken van religieuze bijeenkomsten (vgl. Halman en Draulans 2006). Een mogelijke verklaring is dat vrouwen meer op de familie gericht zijn. Zo blijkt uit onderzoek dat zij meer dan mannen bidden voor hun familie. Een andere mogelijke verklaring is dat vrouwen over het algemeen minder vaak betaald werken en meer tijd hebben voor het beoefenen van een religie. Zo ligt het kerkbezoek onder hen hoger (vgl. Halman en Draulans 2006; De Vaus en McAllister 1987). In Nederland bezoeken vrouwen maar iets vaker (religieuze) bijeenkomsten en vergaderingen dan mannen. Ook in de andere West- en Noord-Europese landen is het verschil klein, of bestaat op dit vlak geen verschil tussen mannen en vrouwen.

De Nederlanders die (religieuze) bijeenkomsten of vergaderingen bezoeken zijn hier per dag gemiddeld 1:16 uur aan kwijt. Dit ligt iets onder het Europese gemiddelde. In Frankrijk en Letland besteden mensen die (religieuze) bijeenkomsten en vergaderingen bezoeken hieraan de meeste tijd (respectievelijk 2 uur en 1:53 uur). Relatief veel Polen en Italianen bezoeken dergelijke bijeenkomsten, maar zij zijn hieraan in vergelijking met de inwoners uit de andere veertien Europese landen weinig tijd kwijt (respectievelijk 1:05 en 1:07 uur). Nederlanders gaan vooral in het weekend naar (religieuze) bijeenkomsten en vergaderingen, evenals de inwoners van de Scandinavische landen, het Verenigd Koninkrijk, Polen en de Baltische landen. In Duitsland, Frankrijk, Bulgarije en Spanje wonen de participanten juist doordeweeks meer van dergelijke bijeenkomsten en vergaderingen bij. Daardoor ontloopt de gemiddelde tijd besteed aan deze vormen van sociale participatie doordeweeks en in het weekend elkaar gemiddeld genomen nauwelijks (1:23 uur op een doordeweekse dag en 1:26 uur per dag in het weekend).

Tabel 4.4

Deelname aan het bijwonen van (religieuze) bijeenkomsten en vergaderingen en tijd besteed aan deze activiteiten door deelnemers naar geslacht en doordeweekse/weekenddag in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in procenten/uren:minuten per dag)

	West-Europa					Noord-Europa		
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland
% participanten	6	3	5	5	5	4	3	4
vrouwen	6	4	5	5	6	5	3	5
mannen	5	3	4	5	4	4	3	3
gemiddelde tijd participanten	1:16	1:15	1:20	2:00	1:31	1:46	1:41	1:14
doordeweeks	1:05	1:15	1:24	2:04	1:26	1:44	1:34	1:11
weekend	1:31	1:15	1:15	1:52	1:39	1:51	1:56	1:18
vrouwen	1:16	1:12	1:14	1:47	1:29	1:36	1:35	1:12
mannen	1:17	1:19	1:27	2:12	1:34	1:57	1:47	1:18

Bron: Nederland: SCP (ТВО '06/ΕU); overige landen: HETUS

	Oost-Europa						Zuid-Europa		gemiddeld
	Slovenië	Polen	Bulgarije	Estland	Letland	Litouwen	Spanje	Italië	
	6	19	1	2	2	5	5	9	5
	7	23	1	3	3	7	7	12	6
	5	14	1	1	1	3	4	6	4
	1:05	1:05	1:25	1:27	1:53	1:14	1:15	1:07	1:24
	1:03	0:57	1:41	1:21	1:43	1:11	1:24	1:07	1:23
	1:06	1:12	1:11	1:34	1:59	1:16	1:06	1:06	1:26
	1:06	1:06	1:32	1:26	1:55	1:08	1:10	1:05	1:21
	1:04	1:04	1:15	1:29	1:48	1:31	1:21	1:11	1:28

4.5 Slot

In dit hoofdstuk kwam de sociale participatie aan bod. Gekeken is naar de tijd die men in de uiteenlopende landen besteedt aan het onderhouden van sociale contacten, informele zorg, vrijwilligerswerk en het bijwonen van (religieuze) bijeenkomsten en vergaderingen. De vergelijking van Nederland met vijftien andere Europese landen laat zien dat Nederlanders op sociaal gebied vrij gemiddeld scoren. Zo onderhouden iets meer Nederlanders sociale contacten en doen zij wat vaker vrijwilligerswerk dan gemiddeld en scoren zij vergelijkbaar met andere landen als het gaat om het bieden van informele hulp. De tijdsinvestering ligt bij sociale contacten ook boven het gemiddelde, maar aan informele hulp en vrijwilligerswerk besteden Nederlanders gemiddeld minder tijd. Het deel van de Nederlanders dat (religieuze) bijeenkomsten en vergaderingen bijwoont is vrijwel gelijk aan het Europees gemiddelde. Nederlanders besteden hieraan wel wat minder tijd dan de inwoners uit de andere onderzochte landen.

Meer vrouwen dan mannen onderhielden in Nederland op de onderzoeksdagen sociale contacten, verrichtten informele hulp en bezochten (religieuze) bijeenkomsten en vergaderingen. De tijd die zij hieraan besteden, is voor vrouwen en mannen (vrijwel) gelijk in Nederland. Mannen die informele hulp of mantelzorg bieden, besteden hieraan meer dan vrouwen. Bovendien doen iets meer mannen vrijwilligerswerk en besteden zij hieraan meer tijd dan vrouwen.

De duidelijkste verschillen in de tijdsbesteding aan sociale participatie doen zich voor tussen de West- en Noord-Europese landen enerzijds en de Zuid- en Oost-Europese landen anderzijds. Zo besteedt men in de Zuid- en Oost-Europese landen meer tijd aan informele hulp. In de meeste van deze landen ligt de verantwoordelijkheid voor zorg primair bij de familie, terwijl in de meeste West- en Noord-Europese landen de overheid meer verantwoordelijkheid draagt. In de Noord- en West-Europese landen onderhouden meer mensen sociale contacten en verrichten meer mensen vrijwilligerswerk. De tijd die hieraan besteed wordt verschilt wel tussen de landen. Een verklaring voor de hogere participatie in vrijwilligerswerk is de lange traditie op dit vlak die de meeste Noord- en West-Europese landen kennen. In de meer religieuze landen (Italië, Polen) verrichten niet meer maar juist minder mensen tijd aan vrijwilligerswerk, maar besteden de mensen die dit doen hieraan wel meer tijd. Bovendien is men in deze landen wel vaak actief bij of voor een religieuze bijeenkomst. Daarnaast hebben de Noord- en West-Europese landen een hogere sociale zekerheid en welvaart, waardoor mensen meer mogelijkheden hebben om zich vrijwillig te kunnen inzetten. Ook voor sociale contacten geldt wellicht dat een hogere welvaart in een land de tijd die hieraan wordt besteed doet toenemen. Het is echter ook mogelijk dat in een aantal landen de tijd besteed aan sociale contacten laag uitvalt omdat deze worden onderhouden terwijl men andere dingen doet. Zo kan het eten met familieleden of vrienden bijvoorbeeld zowel vallen onder 'eten' als onder 'sociale contacten'.

4.6 Noten

- 1 Sms-en en andere vormen van het onderhouden van gemedieerde sociale contacten werden niet apart bijgehouden in de dagboekjes maar vallen onder computergebruik.
- 2 Dit is een vaststaande HETUS-indeling.
- 3 Van de Nederlandse 20-74-jarigen heeft 2,1% een dienst, zondagsschool of levensbeschouwelijke organisatie bezocht tijdens de onderzoeksdagen en heeft 0,8% tijd besteed aan bidden of het lezen van de Bijbel of de Koran. Slechts 0,5% en 0,4% heeft respectievelijk een ceremonie of een vergadering bezocht. Ook de tijd die Nederlanders besteden aan religieuze activiteiten ligt hoger dan de tijd die zij kwijt zijn aan het bezoeken van ceremonies en vergaderingen.

5 Europa ontspant

5.1 Wie doet wat in zijn vrije tijd?

Nederlanders hebben relatief veel vrije tijd, namelijk bijna een halfuur meer dan het gemiddelde in de onderzochte Europese landen (5:24 uur versus 4:57 uur per dag; hoofdstuk 2). Een deel van die tijd wordt gebruikt voor sociale doeleinden, zoals het onderhouden van sociale contacten, het doen van vrijwilligerswerk of het geven van informele hulp (zie hoofdstuk 4). In dit hoofdstuk komt een aantal andere vrijetijdsactiviteiten ter sprake, namelijk televisiekijken, muziek luisteren, lezen, computeren en gamen, sporten en bewegen, hobby's uitoefenen en spelletjes doen, uitrusten en deelnemen aan cultuur en vermaak. Naar deze vrijetijdsbestedingen zullen we verwijzen als de tijd besteed aan ontspanning, of het ontspanningsbudget. De tijd hiervoor bedraagt gemiddeld 3:47 uur per dag (gemiddeld over een doordeweekse en een weekenddag). Nederlanders hebben relatief veel tijd voor ontspanning: 4:03 uur per dag (zie figuur 5.1). Belgen en Finnen besteden de meeste tijd aan ontspanning (4:26 en 4:25 uur per dag), Italianen en Litouwers de minste (3:24 uur). Noord- en West-Europeanen (met uitzondering van Fransen, zie hoofdstuk 2) hebben meer tijd voor ontspanning dan Zuid- en Oost-Europeanen. Enerzijds komt dit door een groter aandeel aan verplichtingen op een dag in de Zuid- en Oost-Europese landen (hoofdstuk 3), anderzijds ligt het aan de invulling van de vrije tijd met sociale contacten (zie hoofdstuk 4) ten koste van ontspannende activiteiten.

Wat mensen ter ontspanning doen is van vele factoren afhankelijk. Vrijetijdsgedrag wordt beïnvloed door diverse met elkaar verweven micro- en macrofactoren (zie bijv. Crawford et al. 1991). Oorzaken voor verschillen worden onder meer gevonden in verschillen in persoonlijke attitudes en mogelijkheden (tijd, geld, gezondheid). Ook het klimaat is van invloed op de beslissing om binnenshuis of buitenshuis te ontspannen. Hoe hoger de temperatuur, hoe meer vrije tijd buiten doorgebracht wordt, tot het omslagpunt dat de temperatuur zodanig hoog is dat het binnen beter toeven is (Zivin en Neidell 2010). Op regenachtige en op korte winterdagen zijn de deelname en de tijd besteed aan actieve vrijetijdsbestedingen buitenshuis lager en die aan inactieve vrijetijdsbestedingen binnenshuis hoger (Spinney en Millward 2011). Omdat de temperatuur, de hoeveelheid neerslag en de lengte van dagen verschillen in de Europese vergelijkingslanden in dit onderzoek, is het goed denkbaar dat de vrijetijdsbesteding er in Zuid-Europese landen alleen al door het zachtere klimaat anders uitziet dan in de Noord-Europese landen.

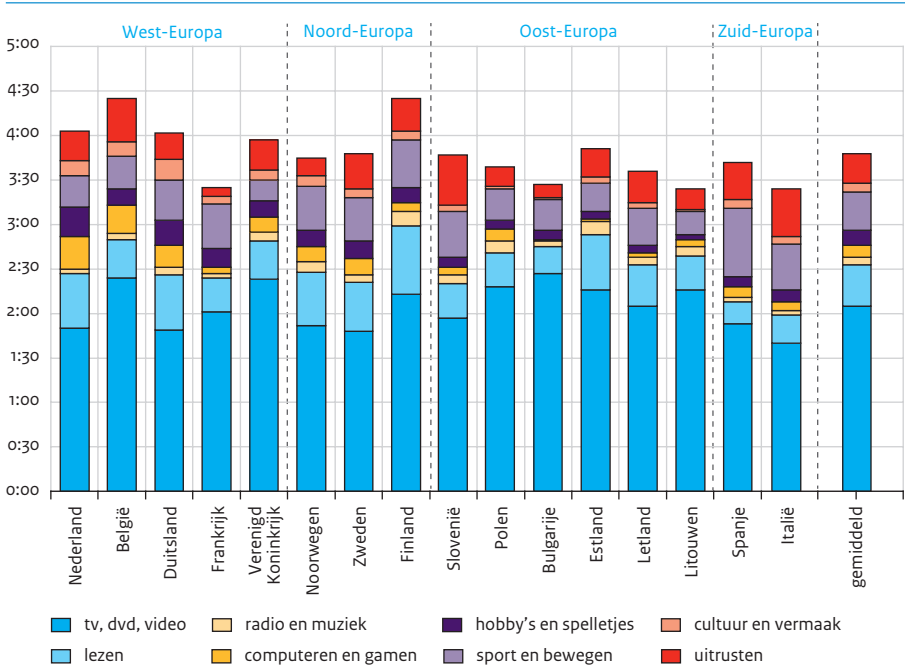
Een andere belangrijke macrofactor die van invloed is op de invulling van de vrijetijdsbesteding is het welvaartsniveau. De Noord- en West-Europese landen hebben gemiddeld een hoger welvaartsniveau dan de Zuid- en Oost-Europese landen. De keuze voor een vrijetijdsbesteding zal in Noord- en West-Europa dan ook minder worden bepaald door financiële belemmeringen. Het welvaartsniveau hangt ook samen met de beschikbaarheid en de toegankelijkheid van vrijetijdsvoorzieningen. Zo zijn er in Nederland en

Denemarken relatief veel sportverenigingen, en sporten Bulgaren vaker op hun werk en Letten meer op hun school of universiteit. Over het algemeen zal gelden dat in landen met een hoger welvaartsniveau de mogelijkheden om de vrije tijd te besteden groter zijn dan in landen met een lager welvaartsniveau. En een breder assortiment aan vrijetijdsactiviteiten stimuleert het buitenhuis besteden van de vrije tijd (Mommaas 2003; Mommaas et al. 2000; Breedveld en Van den Broek 2004). Op deelterreinen van de vrije tijd geldt hetzelfde: bij meer aanbod wordt er meer tijd aan besteed. Zo constateerden Huysmans en De Haan (2001) dat in Nederland sinds de introductie van dagtelevisie meer tijd wordt besteed aan televisiekijken, en blijkt uit vele onderzoeken dat technologische ontwikkelingen het computergebruik stimuleren en dat mensen bij een grotere toegang tot breedbandinternet meer tijd op internet doorbrengen (Van den Broek et al. 2009). Ten slotte kunnen ook de inspanningen van de overheid van invloed zijn op het vrijetijdsgedrag door via regelgeving, streefcijfers, accommodatiebeleid of doelgroepenbeleid de participatie aan bepaalde vormen van vrijetijdsbesteding te stimuleren en andere te ontmoedigen (vgl. vws 2011). In het Europees beleid staat de vrije tijd echter niet hoog op de agenda. Als er op Europees niveau al aandacht is voor vrijetijdsbesteding betreft het niet zozeer stimulerende of richtinggevende maatregelen, maar vooral onderwerpen die het nationale niveau overstijgen. Op het gebied van media wordt bijvoorbeeld gekeken naar culturele verscheidenheid en de bescherming van minderjarigen (www.europa.eu). Ook bij het sporten en bewegen richt Europa zich niet zozeer op grotere deelname (dit wordt beschouwd als een zaak van afzonderlijke landen), maar vooral op de maatschappelijke rol, de economische dimensie en de organisatie van sport (zie het *Witboek sport* (EC 2007)). Ten aanzien van cultuurbeleid is eenzelfde beeld te schetsen. In het Verdrag van Maastricht uit 1993 is bijvoorbeeld vastgelegd dat de EU streeft naar het behoud, de verspreiding en de ontwikkeling van de cultuur in Europa, en in het Verdrag van Malta' dat zij zich sterk maakt voor de bescherming van het archeologische erfgoed. In de praktijk betekent dit dat elke lidstaat eigen verantwoordelijkheden en mogelijkheden heeft om het cultuurbeleid vorm te geven. De rol van de EU beperkt is tot het bevorderen van samenwerking tussen culturele instanties (www.europa.eu). Een sterk in opkomst zijnde vorm van vrijetijdsbesteding is het computergebruik. In heel Europa maakt, volgens schattingen van de EU, 30% van de bevolking geen gebruik van computers en internet. Onder offliners zijn senioren, laagopgeleiden en allochtonen oververtegenwoordigd. Het Europese beleid, dat zich vertaalt in nationale beleidsprogramma's zoals Digivaardig en Digibewust in Nederland, is erop gericht zo veel mogelijk mensen online te krijgen (www.digivaardigdigibewust.nl).

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe Nederlanders hun ontspanningsbudget besteden en hoe zij zich wat dit betreft verhouden tot de inwoners van de andere onderzochte landen. Verreweg de meest gekozen vorm van ontspanning is in alle landen televisiekijken (figuur 5.1; zie ook European Communities 2004; Aliaga 2006b; Fisher en Robinson 2011; Spinney en Millward 2011). Lezen is de tweede belangrijkste vorm van ontspanning (28 minuten per dag), gevolgd door sport en bewegen (25 minuten per dag) (zie ook European Communities 2004; Aliaga 2006b).

Figuur 5.1

Tijd besteed aan diverse vormen van ontspanning in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in uren:minuten per dag)

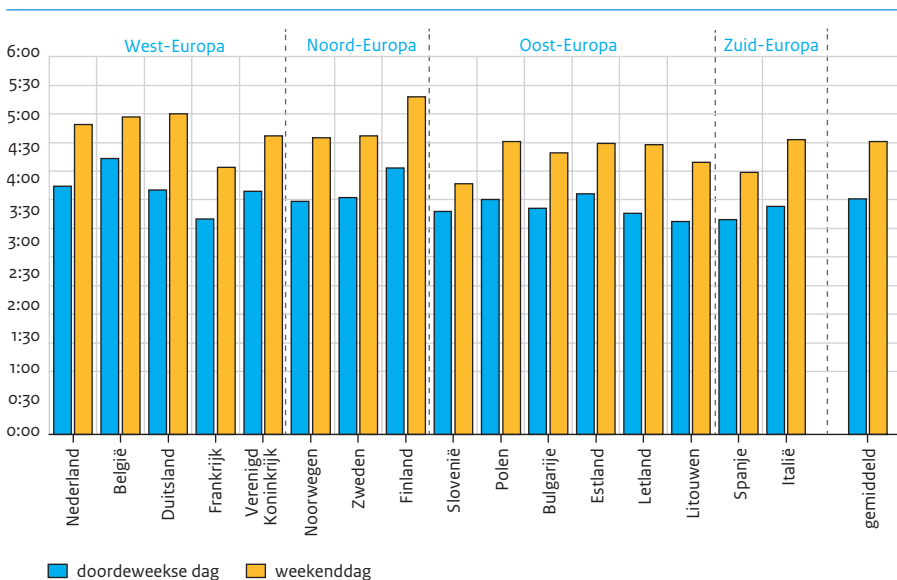

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

Door het geringere tijdsbeslag van verplichtingen (hoofdstuk 3) is er in het weekend meer tijd voor ontspanning dan doordeweeks. Gemiddeld ontspant men in de onderzochte landen op een weekenddag een uur langer dan op een doordeweekse dag (figuur 5.2). Vooral cultuur en vermaak en sport en bewegen vinden meer in het weekend plaats dan doordeweeks. Ook wordt in veel landen in het weekend meer tv-gekeken (niet in figuur).

Figuur 5.2

Tijd besteed aan ontspanning op een doordeweekse en een weekenddag in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in uren:minuten per dag)

Bron: Nederland: SCP (ТВО '06/EU); overige landen: HETUS

5.2 Televisiekijken

Televisiekijken, waaronder ook kijken naar dvd of video vallen, is in alle landen de populairste vorm van ontspanning; bijna iedereen doet het en het beslaat 55% van het totale ontspanningsbudget (2:04 uur van de 3:47 uur die per dag naar ontspanning gaat). In Nederland, Duitsland, Zweden en Italië kijkt men het kortst (ongeveer een uur en drie kwartier per dag) en in het Verenigd Koninkrijk, België en Bulgarije het langst (bijna 2,5 uur per dag) (figuur 5.1; zie ook Vergeer et al. 2008; Fisher en Robinson 2011). Deze verschillen berusten zowel op verschillen in het aantal mensen dat tv-kijkt als op verschillen in hoe lang zij kijken. In Bulgarije, het Verenigd Koninkrijk en België kijken relatief veel mensen gemiddeld op een dag televisie (86% of meer), tegenover zo'n 80% in Nederland, Duitsland en Italië. De tijd die kijkers voor de tv doorbrengen is met ruim 2 uur en 3 kwartier in de eerste landen een halfuur langer dan in Nederland, Zweden en Italië (tabel 5.1).

De televisie staat ook vaak aan terwijl men tegelijkertijd iets anders doet, zoals eten of schoonmaken (Kamphuis et al. 2009). Van de Nederlandse bevolking heeft 40% op een dag gedurende 0:54 uur de televisie op de achtergrond aan staan. Vooral bij Italianen, Spanjaarden en Fransen staat de televisie vaak en lang op de achtergrond aan. Bij Italianen is dat met 1:47 uur per dag het langst. Dit nuanceert het hierboven ontstane beeld dat Italianen relatief weinig televisie zouden kijken.

Tabel 5.1

Deelname aan televisiekijken als hoofd- en als nevenactiviteit (participatiegraad) en tijd besteed aan televisiekijken door deelnemers in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 10-85 jaar^{ab} (in procenten/uren:minuten per dag)

	West-Europa			Noord-Europa			Oost-Europa			Zuid-Europa	gemiddeld						
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland	Slovenië	Polen		Bulgarije	Estand	Letland	Litouwen	Spanje	Italië
% participanten	82	86	79	78	87	84	83	86	85	90	89	86	84	89	83	81	85
gemiddelde tijd participanten	2:16	2:48	2:23	2:43	2:49	2:19	2:17	2:39	2:22	2:32	2:48	2:40	2:34	2:33	2:23	2:11	2:31
participatiegraad kijken als nevenactiviteit	40	25	25	51	40	26	26	28	14	25	33	22	17	29	45	64	32
bestede tijd als nevenactiviteit door participanten	0:54	1:06	1:06	1:45	0:54	0:46	0:49	0:52	1:05	0:45	1:12	0:55	0:57	0:58	1:24	1:47	1:04

a België vanaf 12 jaar, Frankrijk en Polen vanaf 15 jaar en Zweden vanaf 20 jaar. Noorwegen tot 79 jaar.

b Totalen kunnen verschillen met die in figuur 5.1, omdat het hier de bevolking van 10-85 jaar betreft en in figuur 5.1 de 20-74-jarigen.

c Gemiddeld over een doordeweekse en een weekenddag, in het vervolg simpelweg aangeduid als: per dag.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

Mannen en vrouwen verschillen in het aantal uren dat zij tv-kijken. In bijna alle landen kijken mannelijke tv-kijkers gemiddeld 10-20 minuten langer per dag tv dan vrouwelijke kijkers. In Noorwegen, Polen en Litouwen kijken mannen zelfs bijna een halfuur langer dan vrouwen (zie ook European Communities 2004).

Te lang naar een beeldscherm (zoals tv of computer) kijken wordt doorgaans problematisch gevonden, omdat het meer fysiek actieve vormen van vrijetijdsbesteding zou belemmeren (Durant et al. 1994; Pate et al. 1996; Robinson et al. 1993). Voor kinderen – zeker zolang zij op de basisschool zitten – adviseert het Nederlands Instituut voor Gezondheidszorg (NIGZ) een maximum van 2 uur per dag (www.mijnkindonline.nl). Daar gaan de jongeren echter ruim overheen. Nederlandse jongeren (10-19 jaar) kijken 2:12 uur per dag naar de televisie (voor de betreffende gegevens zie: www.tijdsbesteding.nl onder de naam ‘Nederland in een dag’). De tijd die zij naar het beeldscherm van een computer of handheld game (zoals een Gameboy of Nintendo) kijken zit daar nog niet bij. In de meeste andere Europese landen kijken jongeren echter nog langer naar de televisie; het Europees gemiddelde onder jongeren is 2:27 uur per dag.² Ouderen boven de zestig brengen echter de meeste tijd voor de buis door: ruim 3 uur per dag (zie www.tijdsbesteding.nl onder de naam ‘Nederland in een dag’).

5.3 Radio en muziek luisteren

Radio en muziek luisteren is, evenals tv-kijken, een activiteit die vaak als nevenactiviteit wordt uitgevoerd. Met name tijdens eten en drinken, huishoudelijk werk rond de maaltijden, de persoonlijke verzorging, het werk en onderweg naar of van het werk staat er muziek aan (Kamphuis et al. 2009). Daarom geven de cijfers die het totaal van het radio/muziek luisteren als hoofd- en als nevenactiviteit weergeven een beter beeld van de werkelijke verschillen tussen landen dan de cijfers voor radio of muziek luisteren als hoofdactiviteit (tabel 5.2). Volgens onderzoek van de Europese Commissie (2002) luistert ongeveer 60% van de Europeanen elke dag naar de radio en/of naar muziek. Dit wordt min of meer bevestigd door de HETUS-data: op de onderzoeksdag heeft 13% naar muziek geluisterd als hoofdactiviteit en 43% tijdens een andere activiteit. Zouden we ervan uitgaan dat mensen die muziek luisteren als hoofdactiviteit dat niet ook als nevenactiviteit doen, of andersom, dan zou het betekenen dat per dag 56% van de Europeanen naar muziek luistert.

In Nederland wordt erg kort naar de radio geluisterd; gemiddeld slechts 19 minuten per dag. Er zijn maar weinig Nederlanders (7%) die naar de radio luisteren zonder dat ze tegelijkertijd met iets anders bezig zijn. Deze selecte groep luisteraars doet dat 42 minuten per dag. Daarnaast luistert 24% van de Nederlanders naar muziek ‘op de achtergrond’; zij doen dat 1:22 uur per dag.

Om het Nederlands luistergedrag in perspectief te plaatsen, kijken we ook hier naar de andere Europese landen. Duitsers en Fransen blijken fervente muziekluisteraars en besteden hieraan bijna 1,5 uur per dag. Het verschil met Nederland wordt vooral veroorzaakt door het grotere aandeel Duitsers en Fransen (62% en 60%) dat relatief lang (2:05 en 2:13 uur per dag) muziek luistert als nevenactiviteit. Dergelijke grote verschillen roepen echter wel de vraag op of de nevenactiviteiten in Duitsland en Frankrijk secuurder bijgehouden zijn dan in de andere landen.

Tabel 5.2

Deelname aan radio en muziek luisteren als hoofd- en als nevenactiviteit (participatiegraad) en tijd besteed aan radio en muziek luisteren door deelnemers in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden bevolking 10-85 jaar^{ab} (in procenten/uren:minuten per dag)

	West-Europa			Noord-Europa					Oost-Europa			Zuid-Europa		gemiddeld		
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland	Slovenië	Polen	Bulgarije	Estland	Litouwen		Spanje	Italië
bestede tijd als hoofdactiviteit	0:03	0:05	0:06	0:04	0:08	0:09	0:06	0:12	0:08	0:10	0:06	0:11	0:07	0:08	0:04	0:06
bestede tijd als nevenactiviteit	0:16	1:03	1:17	1:20	0:36	0:37	0:40	0:48	0:57	0:44	0:21	1:01	0:30	0:37	0:27	0:44
bestede tijd totaal	0:19	1:08	1:23	1:24	0:44	0:46	0:46	1:00	1:05	0:54	0:27	1:12	0:37	0:45	0:31	0:51
% participanten als hoofdactiviteit	7	11	12	7	15	18	12	21	14	19	9	17	13	13	6	9
bestede tijd als hoofdactiviteit door participanten	0:42	0:43	0:47	1:02	0:53	0:50	0:50	0:59	0:55	0:55	1:06	1:04	0:55	1:01	1:03	0:54
% participanten als nevenactiviteit	24	48	62	60	43	42	43	44	50	52	23	52	33	41	27	38
bestede tijd als nevenactiviteit door participanten	1:22	2:11	2:05	2:13	1:22	1:29	1:32	1:49	1:54	1:25	1:30	1:57	1:29	1:30	1:40	1:40

a België vanaf 12 jaar, Frankrijk en Polen vanaf 15 jaar en Zweden vanaf 20 jaar. Noorwegen tot 79 jaar.

b Totalen kunnen verschillen met die in figuur 5.1, omdat het hier de bevolking van 10-85 jaar betreft en in figuur 5.1 de 20-74-jarigen.

Bron: Nederland: s cp (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

5.4 Lezen

Aan het lezen van boeken, kranten, tijdschriften, huis-aan-huis-bladen en andere lectuur besteedt men in de onderzochte landen gemiddeld een halfuur per dag. In Finland leest men het langst (46 minuten per dag), gevolgd door Duitsland (37 minuten), Nederland en Estland (beide 36 minuten). In Italië, Spanje en Bulgarije leest men het minst lang: 15 tot 20 minuten per dag (tabel 5.3; zie ook Europese Commissie 2002; European Communities 2004; Fisher en Robinson 2011). Een grove indeling van Europa in een Noord- en Westelijk deel en een Zuid- en Oostelijk deel lijkt hier van toepassing. Wellicht spelen klimatologische omstandigheden hierin een rol. De verschillen worden vooral veroorzaakt door het verschil in het aandeel in de bevolking dat leest: in de landen met een gemiddeld hoge leestijd is het aandeel inwoners dat leest ruim hoger dan in de landen met een lage leestijd. De tijd die lezers per dag lezen is daarentegen in alle landen vrijwel gelijk: iets meer dan een uur.

De verschillen tussen mannen en vrouwen in leestijd zijn over het algemeen klein. Het algemene beeld is dat er iets meer vrouwen lezen dan mannen, maar dat de tijd besteed aan lezen door mannelijke en vrouwelijke lezers weinig uiteenloopt (niet in tabel; zie ook European Communities 2004).

De verschillen naar leeftijd zijn wel opvallend groot (tabel 5.3). In Nederland lezen 60-plussers gemiddeld 1:08 uur per dag, terwijl de 10-19-jarigen dat slechts 12 minuten per dag doen. Ook in de andere Europese landen geldt dat 60-plussers twee tot drie keer zo lang lezen als tieners.

Uitgesplitst naar boeken enerzijds en kranten, tijdschriften, huis-aan-huis-bladen en andere lectuur anderzijds valt op dat ouderen aan beide categorieën meer tijd besteden dan jongeren. Het verschil tussen jongeren en ouderen is echter groter voor de eerste dan voor de laatste vorm van lectuur (voor de betreffende gegevens zie: www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag'). Dit komt mogelijk doordat jongeren televisie en nieuwe media gebruiken om nieuws te ontvangen en informatie op te zoeken, terwijl het lezen van boeken ook onder hen nog altijd populair is ter ontspanning en vermaak (Huysmans en Hillebrink 2008).

Tabel 5-3

Bestede tijd, deelname aan lezen en tijd besteed aan lezen (participatiegraad) door deelnemers naar leeftijd in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 10-85 jaar^{ab} (in procenten/uren:minuten per dag)

	West-Europa					Noord-Europa					Oost-Europa					Zuid-Europa			gemiddeld
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland	Slovenië	Polen	Bulgarije	Estland	Letland	Litouwen	Spanje	Italië			
bestede tijd	0:36	0:26	0:37	0:25	0:26	0:35	0:35	0:46	0:24	0:23	0:18	0:36	0:28	0:23	0:14	0:19	0:28		
10-19 jaar ^a	0:12	0:14	0:23	0:16	0:09	0:17	.	0:29	0:18	0:20	0:17	0:27	0:20	0:21	0:08	0:11	0:17		
20-59 jaar	0:30	0:20	0:30	0:18	0:20	0:30	0:25	0:40	0:20	0:21	0:17	0:33	0:22	0:21	0:13	0:16	0:23		
60 jaar en ouder	1:08	0:47	0:59	0:45	0:55	1:07	1:06	1:11	0:39	0:32	0:22	0:50	0:45	0:31	0:20	0:27	0:46		
% participanten	58	42	57	35	41	59	58	66	38	38	25	50	41	37	22	29	44		
10-19 jaar ^a	27	24	36	22	18	35	.	47	29	31	23	39	32	32	16	21	29		
20-59 jaar	57	37	53	29	37	57	50	65	36	37	25	49	37	37	22	28	41		
60 jaar en ouder	82	64	77	54	67	83	80	82	50	45	27	59	57	43	23	35	58		
gemiddelde tijd participanten	1:02	1:02	1:05	1:11	1:05	1:00	1:02	1:09	1:03	1:01	1:11	1:13	1:07	1:01	1:07	1:04	1:05		
10-19 jaar ^a	0:45	1:00	1:04	1:10	0:50	0:47	.	1:02	1:02	1:03	1:15	1:10	1:03	1:05	0:52	0:52	1:00		
20-59 jaar	0:53	0:54	0:57	1:03	0:55	0:52	0:51	1:02	0:56	0:57	1:06	1:08	1:00	0:56	1:01	0:58	0:58		
60 jaar en ouder	1:23	1:13	1:16	1:23	1:21	1:21	1:23	1:26	1:18	1:10	1:21	1:26	1:20	1:11	1:28	1:19	1:19		

a België vanaf 12 jaar, Frankrijk en Polen vanaf 15 jaar en Zweden vanaf 20 jaar. Noorwegen tot 79 jaar.

b Totalen kunnen verschillen met die in figuur 5-1, omdat het hier de bevolking van 10-85 jaar betreft en in figuur 5-1 de 20-74-jarigen.

. Gegevens ontbreken.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

5.5 Computergebruik en gamen

De computer heeft een duidelijke plaats in het vrijetijdsrepertoire veroverd, bijvoorbeeld voor tekst- en fotobewerking en het spelen van spelletjes en om te internetten. We maken hier onderscheid tussen het spelen van spelletjes, oftewel gamen, en overig computergebruik.

Computergebruik

In de meeste landen wagen veel ouderen zich niet aan de computer, maar in Nederland is wel een flinke groep ouderen die hiervan gebruikmaakt. Dat lijkt de conclusie van de cijfers uit tabel 5.4, waaruit blijkt dat in Nederland 19% van de 60-plussers de computer gebruikt, terwijl het computergebruik onder ouderen in de meeste andere Europese landen verwaarloosbaar is. Een uitzondering vormt België, waar 10% van de senioren gebruikmaakt van de computer. Zijn Nederlandse en Belgische ouderen zo veel vooruitstrevender dan andere Europese 60-plussers? Waarschijnlijk is dat niet het geval en spelen de verschillen in jaar van dataverzameling tussen de landen hier een grote rol (zie tabel 1.1). De gegevens over Nederland en België zijn vijf jaar na die over de andere landen verzameld. Computergebruik is zeker onder ouderen een relatief nieuwe activiteit die snel aan populariteit wint, waardoor een verschil in peilingsdatum van vijf jaar een groot verschil is. Uit het Nederlandse tijdsbestedingsonderzoek (volgens de TBO/NL-methode; zie Kamphuis et al. 2009) is bijvoorbeeld gebleken dat het participatiecijfer met betrekking tot computergebruik onder 65-plussers tussen 2000 en 2005 bijna is verdrievoudigd, van 15% naar 40%.³ De kans is groot dat dit ook voor andere landen geldt.

Uit Europees onderzoek dat wel in hetzelfde jaar in meerdere landen is afgenomen (ESS 2006) blijkt dat Nederlanders relatief veel toegang tot internet hebben. 46% van de Nederlanders maakte in 2006 dagelijks gebruik van internet, terwijl het Europees gemiddelde op 28% lag. Nederland en de Noord-Europese landen als Denemarken, Finland en Zweden, maar ook Estland steken daarmee boven de rest van Europa uit. Technologische ontwikkeling en de beschikking over (breedband)internet zouden van invloed kunnen zijn op deze hogere mate van internetgebruik (Van den Broek et al. 2009).

Met onze data kunnen we de tijd die Nederlanders achter de computer doorbrengen alleen min of meer eerlijk vergelijken met de tijd die Belgen hieraan besteden.⁴ In Nederland gebruiken meer mensen de computer dan in België (28% tegenover 19%). Dit verschil wordt veroorzaakt door de Nederlandse volwassenen en ouderen, die veel actiever zijn dan de Belgische. Desondanks hebben Nederlandse ouderen nog altijd een achterstand en ligt hun computerbezit en -gebruik beduidend lager dan dat van de rest van de bevolking (tabel 5.4; zie ook Duimel 2007).

Tabel 5.4

Deelname aan computergebruik^a (participatiegraad) en tijd besteed aan computergebruik door deelnemers naar geslacht en leeftijd in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 10-85 jaar^{b,c} (in procenten/uren:minuten per dag)

	West-Europa					Noord-Europa					Oost-Europa					Zuid-Europa			gemiddeld
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Norwegen	Zweden	Finland	Slovenië	Polen	Bulgarije	Estland	Letland	Litouwen	Spanje	Italië			
% participanten	28	19	13	5	8	12	13	6	3	4	1	2	3	4	7	5	8		
vrouwen	24	15	9	2	6	9	10	5	2	3	1	1	2	3	3	3	6		
mannen	32	24	17	7	11	16	17	9	5	6	1	3	4	5	10	7	11		
10-19 jaar ^b	32	33	15	15	12	16	.	11	5	10	3	4	6	7	15	7	13		
20-59 jaar	30	21	15	5	9	14	16	7	4	5	1	2	2	4	8	6	9		
60 jaar en ouder	19	10	6	1	5	4	5	2	0	1	0	0	1	0	1	1	4		
gemiddelde tijd participanten	1:12	1:26	1:25	1:48	1:24	1:05	1:06	1:09	1:42	1:30	1:37	1:48	1:40	1:35	1:30	1:30	1:27		
vrouwen	0:59	1:09	1:08	1:18	1:04	0:57	0:52	0:53	1:14	1:16	1:29	1:06	1:31	1:21	1:16	1:21	1:10		
mannen	1:22	1:38	1:35	1:59	1:36	1:10	1:15	1:18	1:54	1:38	1:42	2:06	1:46	1:45	1:38	1:33	1:37		
10-19 jaar ^b	1:30	1:37	1:34	1:48	1:29	1:18	.	1:19	1:32	1:33	1:43	2:05	1:36	1:43	1:31	1:15	1:34		
20-59 jaar	1:05	1:20	1:21	1:45	1:21	1:02	1:06	1:03	1:44	1:29	1:32	1:36	1:46	1:32	1:28	1:32	1:25		
60 jaar en ouder	1:19	1:40	1:35	2:28	1:33	1:01	1:10	1:37	-	1:36	-	-	-	-	1:53	1:38	1:35		

a Zoals informatie zoeken op internet, communiceren via email/chat, tekstverwerking, fotobewerking, programmeren.

b België vanaf 12 jaar, Frankrijk en Polen vanaf 15 jaar en Zweden vanaf 20 jaar. Noorwegen tot 79 jaar.

c Totaal kunnen verschillen met die in figuur 5.1, omdat het hier de bevolking van 10-85 jaar betreft en in figuur 5.1 de 20-74-jarigen.

. Gegevens ontbreken.

- nihil.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

Rond of net na de eeuwwisseling – het moment van dataverzameling van het tijdsbestedingsonderzoek in veel van de vergelijkingslanden – waren Oost-Europeanen het minst actief op de computer en lag hun participatiegraad onder de 5%. Deze kleine groep zat echter meer tijd achter de computer (variërend van 1:30 tot 1:48 uur per dag) dan Nederlandse computergebruikers (1:12 uur per dag). Dit verschil kan voor een deel worden verklaard door de verschillen tussen voorlopers en volgers in het bezit en gebruik van technologische innovaties (Rogers 2003). In de Oost-Europese landen was het computergebruik rond de eeuwwisseling laag; zij die actief waren met de computer waren de voorlopers en besteedden hieraan relatief veel tijd (zie ook Huysmans en De Haan 2010). In Nederland is het computergebruik hoger, wat erop wijst dat het al verspreid is naar meerdere groepen. Doordat volgers minder intensief gebruikmaken van de computer, ligt het gemiddeld aantal minuten dat Nederlanders achter de computer zitten lager. Alhoewel veel minder ouderen de computer gebruiken dan jongeren blijkt dat als ouderen eenmaal achter hun pc zitten, zij dat vrijwel net zo lang doen als jongeren. Enkele redenen hiervoor kunnen zijn dat zij minder digitale vaardigheden hebben (Van Deursen 2010; Van Ingen et al. 2007), waardoor ze langer doen over een computeractiviteit, en dat zij over meer vrije tijd beschikken. Nederlandse 60-85-jarigen beschikken over gemiddeld 7:19 uur vrije tijd per dag, terwijl de jongeren (10-19-jarigen) 5:54 uur en de volwassenen (20-59-jarigen) 4:54 uur vrije tijd hebben. Ook voor de vergelijkingslanden geldt dat ouderen relatief veel vrije tijd hebben.

Uitgesplitst naar geslacht geldt voor alle Europese landen dat meer mannen achter de computer zitten dan vrouwen, en dat zij hieraan ook meer tijd besteden (zie ook European Communities 2004; Huysmans en De Haan 2010).

Gamen

Sommige mensen spelen regelmatig computer- of videogames. Dit gamen omvat het spelen van spelletjes op de computer (al dan niet online), het spelen op een spelcomputer (zoals Playstation, Xbox en Nintendo) en op handheld games (Gameboy, Nintendo DS, PSP).

Dat de Nederlandse en Belgische data van recentere datum zijn vertaalt zich hier niet in hogere deelnamecijfers. Nederland behoort wat betreft het gamen tot de middenmoot (6%, het Europees gemiddelde is 5%, zie tabel 5.5).

Het spelen van computerspelletjes is vooral een aangelegenheid van jongeren. Gemiddeld speelt 17% van de Nederlandse jongeren computerspelletjes, terwijl dat onder volwassenen en ouderen slechts 4% is. In Europa zijn deze percentages 21%, respectievelijk 3% en 1%. De jonge Nederlandse gamers gamen minder lang (namelijk 1:27 uur per dag) dan de gamers in andere landen (het gemiddelde in Europa is 1:40 uur per dag). Alleen in Italië besteden gamers nog minder tijd aan deze hobby (1:17 uur).

Tabel 5-5

Deelname aan games (participatiegraad) en tijd besteed aan games door deelnemers naar geslacht en leeftijd in Nederland en veertien Europese vergelijkingslanden, bevolking 10-85^{a,b} (in procenten/uren:minuten per dag)

	West-Europa				Noord-Europa				Oost-Europa				Zuid-Europa		gemiddeld		
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk ^c	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland	Slovenie	Polen	Bulgarije	Estland	Letland	Litouwen		Spanje	Italië
% participanten	6	7	7	.	5	6	2	7	3	6	2	2	3	6	3	3	5
10-19 jaar ^a	17	26	28	.	21	29	.	31	16	27	11	10	12	25	18	20	21
20-59 jaar	4	5	5	.	3	2	3	4	1	5	0	1	1	2	2	1	3
60 jaar en ouder	4	2	2	.	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
% participanten onder 10-19-jarigen ^a	17	26	28	.	21	29	.	31	16	27	11	10	12	25	18	20	21
meisjes 10-19 jaar	8	19	18	.	11	18	.	18	8	13	5	4	8	14	9	10	12
jongens 10-19 jaar	25	33	38	.	31	40	.	46	23	39	17	15	16	35	26	29	30
gemiddelde tijd door 10-19-jarige ^a participanten	1:27	2:03	1:47	.	1:35	1:43	.	1:45	1:34	1:40	1:53	1:41	1:40	1:40	1:32	1:17	1:40
meisjes 10-19 jaar	0:56	2:35	1:15	.	1:07	1:09	.	1:09	1:11	1:05	1:13	1:14	1:41	1:21	1:03	1:02	1:17
jongens 10-19 jaar	1:35	2:18	2:02	.	1:44	1:58	.	2:00	1:42	1:51	2:05	1:48	1:40	1:48	1:41	1:22	1:49

a België vanaf 12 jaar, Polen vanaf 15 jaar en Zweden vanaf 20 jaar. Noorwegen tot 79 jaar.

b Totalen kunnen verschillen met die in figuur 5.1, omdat het hier de bevolking van 10-85 jaar betreft en in figuur 5.1 de 20-74-jarigen.

c In Frankrijk is gamen niet apart geregistreerd, daarom is dit land hier weggelaten.

. Gegevens ontbreken.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

De verschillen tussen jongens en meisjes in de leeftijdsgroep van 10-19-jaar zijn groot; in alle Europese landen laten de jongens de meisjes hier ver achter zich (zie ook Winn en Heeter 2009; Ogletree en Drake 2007; Hartmann en Klimmt 2006). Zo ook in Nederland: een kwart van de Nederlandse jongens speelde op de onderzoeksdagen computerspelletjes, tegenover nog geen tiende (8%) van de Nederlandse meisjes. Finse jongens zijn de meest actieve gamers (46%) en ook de Finse meisjes lopen op kop (18%). In Noorwegen en Duitsland gamen evenveel meisjes als in Finland. Een deel van de verklaring voor de populariteit van gamen in deze noordelijke landen ligt mogelijk in hun klimaat. Bij slechte weersomstandigheden brengen mensen hun vrije tijd bij voorkeur binnenshuis door (Huysmans 2001; Spinney en Millward 2011; Zivin en Neidell 2010). Voor jongeren is met name gamen in koude en natte weersomstandigheden en op korte winterdagen (Finland en Noorwegen) wellicht een populair tijdverdrijf ('bad weather encourages gaming', zie www.criticalgamer.co.uk; artikel 02-12-2010).

Kijken we naar de tijd die gamers aan hun hobby besteden, dan valt ook hier op dat meisjes achterblijven bij jongens; zij gamen over het algemeen minder lang (zie ook Winn en Heeter 2009). Dat games (zeker vroeger) vooral op jongens gericht zijn (Hartmann en Klimmt 2006), dat jongens over meer digitale vaardigheden beschikken dan meisjes (Sonck et al. 2011) en dat jongens meer vrije tijd hebben dan meisjes (gemiddeld hebben jongens in Europa 6:25 uur vrije tijd per dag en meisjes 5:46 uur) zijn hiervoor verklarende factoren.

5.6 Hobby's en spelletjes

Na de digitale spelletjes besteden we aandacht aan spelletjes en puzzels die lang vóór het computertijdperk al bestonden, zoals kaarten, schaken, dammen, darts, biljart, bordspelen, kruiswoordpuzzels en legpuzzels. Ook hobby's als allerlei vormen van amateurkunstbeoefening (schilderen, beeldhouwen, fotograferen, een instrument bespelen, toneelspelen, dichten en zingen) en verzamelen vallen onder de tijdsbestedingscategorie hobby's en spelletjes.

In Nederland wordt verhoudingsgewijs redelijk veel tijd aan dergelijke klassieke hobby's en spelletjes besteed, gemiddeld 20 minuten per dag (tabel 5.6). Duitsland komt hier het dichtst bij in de buurt met 17 minuten per dag, maar in de overige landen ligt dit tussen 3 en 13 minuten per dag. Het hoge Nederlandse gemiddelde is vooral te verklaren door het hoge aantal Nederlanders dat zich hiermee bezighoudt: bijna een derde (30%) van de Nederlanders heeft op de onderzoeksdag hobby's, spelletjes of puzzels gedaan, terwijl dat in de andere landen – Duitsland uitgezonderd – lager is. Wat betreft kunstbeoefening komt dit beeld ook uit ander onderzoek naar voren (Sonck et al. 2011). De tijd die hobbyisten in hun hobby steken ligt voor alle landen op zo'n 1,5 uur per dag.

Omdat de hoofdcategorie hobby's en spelletjes een diffuse categorie van tijdsbesteding is, met aan de ene kant de amateurkunstbeoefening en aan de andere kant puzzelen en gezelschapsspellen – die niet uit elkaar te halen zijn –, maken we geen nadere uitsplitsingen naar achtergrondkenmerken als geslacht, leeftijd of levensfase. Het zou namelijk zo kunnen zijn dat jonge ouders minder tijd besteden aan het beoefenen van amateurkunst, maar dat zij dat compenseren door meer spelletjes te spelen. De cijfers blijven dan constant, terwijl er wel degelijk verschillen in het vrijetijdspatroon zitten.

Tabel 5.6

Bestede tijd, deelname aan hobby's en spelletjes^a (participatiegraad) en tijd besteed aan hobby's en spelletjes door deelnemers in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 10-85 jaar^{b,c} (in procenten/uren:minuten per dag)

	West-Europa			Noord-Europa			Oost-Europa			Zuid-Europa			gemiddeld		
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland	Slovenië	Polen	Bulgarije	Estland	Litouwen	Spanje	Italië
bestede tijd	0:20	0:11	0:17	0:13	0:11	0:11	0:12	0:10	0:07	0:06	0:06	0:05	0:03	0:07	0:08
% participanten	30	14	27	17	17	19	18	19	10	10	9	10	9	10	12
gemiddelde tijd participanten	1:22	1:30	1:21	1:23	1:25	1:28	1:16	1:12	1:30	1:05	1:59	1:04	1:46	1:47	1:39

a Zoals amateurkunst, verzamelen, individuele spellen, gezelschapsspellen, overige hobby's.

b België vanaf 12 jaar, Frankrijk en Polen vanaf 15 jaar en Zweden vanaf 20 jaar. Noorwegen tot 79 jaar.

c Totalen kunnen verschillen met die in figuur 5.1, omdat het hier de 10-85 jarigen betreft en in figuur 5.1 de 20-74-jarigen.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

5.7 Sport en bewegen

Het beleid voor sport en bewegen is veelal een nationale aangelegenheid en richt zich op de bevordering van de volksgezondheid door beweging en de stimulering van de sportparticipatie. In Nederland is bijvoorbeeld de doelstelling van de overheid dat in 2010 65% van de volwassenen voldoet aan de beweegnorm⁵ (vws 2005). Als ambitie voor de sportdeelname is gesteld dat in 2016 75% van de bevolking regelmatig (i.e. minstens twaalf keer per jaar) aan sport doet (NOC*NSF 2009). Het Europees Parlement acht een grotere rol van Europa op het terrein van de sport wenselijk, wat tot uitdrukking komt in het *Witboek sport* (EC 2008). Het Europees beleid spitst zich toe op overstijgende aspecten van het sporten en bewegen, zoals de maatschappelijke rol, de economische dimensie en de organisatie van sport in Europa.

In Nederland worden wandelen en fietsen veelal als vormen van sportbeoefening beschouwd (zie bijvoorbeeld Tiessen-Raaphorst 2010). Activiteiten als jagen of vissen worden vaak niet als sport beschouwd, waar dit in andere landen wel zo is. In andere Europese landen worden weer andere indelingen gehanteerd. In de HETUS-data wordt onderscheid gemaakt tussen wandelen en hiken⁶ enerzijds en overige sport- en buitenactiviteiten⁷ anderzijds.

De totale tijd besteed aan sport en bewegen varieert van iets meer dan een kwartier per dag in het Verenigd Koninkrijk tot ruim drie kwartier per dag in Spanje (tabel 5.7). Nederlanders sporten en bewegen naar verhouding niet lang: gemiddeld 24 minuten per dag. Participatiecijfers laten een vergelijkbaar beeld zien: Spanjaarden doen het meest mee (40%), Engelsen het minst (16%) (zie ook Aliaga 2006b). Hierin 'scoort' Nederland wel bovengemiddeld: 30%. De actieve Nederlanders sporten en bewegen gemiddeld 1:24 uur per dag. Samen met Estland (1:18 uur) en Finland en Polen (beide 1:26 uur) zijn actieve Nederlanders het kortst actief van de onderzochte Europese landen.

Voor de hoge sportdeelname in Spanje is opvallend, omdat het heersende beeld is dat Noord- en West-Europeanen veel meer bewegen en sporten dan Zuid-Europeanen (EC 2010). Een uitsplitsing van sport en bewegen naar wandelen/hiken enerzijds en overige sport en outdooractiviteiten anderzijds laat zien dat vooral de deelname aan wandelen/hiken door de Spanjaarden hoog is (niet in tabel). Het is bekend dat mensen in Zuid-Europa, waar de winters mild en de zomers warm zijn, meer tijd buiten doorbrengen en 's avonds dikwijls nog een wandeling maken. Waarschijnlijk is de tijd die hieraan wordt besteed vaak als 'wandelen' in de tijdsbestedingsdagboeken genoteerd. Ook Spinney en Millward (2011) toonden aan dat de deelname aan overige sport en actieve outdoorvrijtijdsbestedingen hoger is en de tijd die hieraan besteed wordt langer zijn bij hogere temperaturen en goede weersomstandigheden.

Nederlandse mannen en vrouwen verschillen weinig in de tijd die ze besteden aan sport en bewegen (niet in tabel). In de meeste andere landen zijn mannen veel actiever dan vrouwen, zowel wat betreft participatie als wat betreft bestede tijd, waarbij de verschillen in de Noord- en West-Europese landen kleiner zijn dan in de Zuid- en Oost-Europese landen (niet in tabel; zie ook European Communities 2004).

Tabel 5.7

Bestede tijd, deelname aan sport en bewegen^a (participatiegraad) en tijd besteed aan sport en bewegen door deelnemers naar leeftijd in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 10-85 jaar^{b,c} (in procenten/uren:minuten per dag)

	West-Europa					Noord-Europa					Oost-Europa					Zuid-Europa		gemiddeld
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland	Slovenië	Polen	Bulgarije	Estland	Litouwen	Letland	Litouwen	Spanje	Italië	
bestede tijd	0:24	0:24	0:29	0:31	0:16	0:31	0:29	0:34	0:34	0:23	0:27	0:26	0:21	0:33	0:21	0:48	0:32	0:29
% participanten	30	23	31	26	16	31	33	39	33	26	22	29	22	29	22	40	30	29
10-19 jaar ^b	39	32	32	30	23	35	.	43	43	40	44	50	37	51	37	40	40	39
20-59 jaar	25	20	27	22	15	28	29	34	30	22	20	21	17	23	17	27	27	24
60 jaar en ouder	36	26	40	34	15	40	46	51	35	32	17	34	24	28	24	32	32	33
bestede tijd door participanten	1:24	1:44	1:30	1:58	1:36	1:39	1:28	1:26	1:41	1:26	1:52	1:18	1:43	1:29	1:56	1:47	1:37	
10-19 jaar ^b	1:58	2:02	2:00	2:24	1:57	1:51	.	1:51	2:00	1:46	2:24	2:01	2:18	1:58	2:06	1:57	2:02	
20-59 jaar	1:18	1:46	1:32	1:59	1:35	1:42	1:29	1:29	1:44	1:28	1:55	1:21	1:41	1:32	1:49	1:45	1:38	
60 jaar en ouder	1:13	1:36	1:23	1:50	1:35	1:25	1:19	1:17	1:27	1:17	1:36	1:11	1:45	1:19	2:12	1:51	1:31	

a Wandel/hiken en sport en activiteiten buitenshuis.

b België vanaf 12 jaar, Frankrijk en Polen vanaf 15 jaar en Zweden vanaf 20 jaar. Noorwegen tot 79 jaar.

c Totalen kunnen verschillen met die in figuur 5.1, omdat het hier de bevolking van 10-85 jaar betreft en in figuur 5.1 de 20-74-jarigen.

. Gegevens ontbreken.

Bron: Nederland: SCP (180 '06/EU); overige landen: HETUS

In de meeste landen vertonen de cijfers van het tijdsbestedingsonderzoek over sport- en beweegdeelname een U-vorm: jongeren van 10-19 jaar doen veelal regelmatig aan sport, daarna daalt de deelname bij de 20-59-jarigen om weer te stijgen bij de 60-plussers. In de meeste sportonderzoeken is dit niet het geval: daarbij daalt de deelname gestaag met het oplopen van de leeftijd (zie Tiessen-Raaphorst 2010; Nicholson et al. 2011). In het tijdsbestedingsonderzoek worden echter ook wandelen en andere recreatieve activiteiten meegenomen, wat een verklaring zou kunnen zijn voor dit afwijkende patroon.

Het aantal minuten dat men sport en beweegt neemt in de meeste landen ook volgens het tijdsbestedingsonderzoek wel af met het oplopen van de leeftijd. Alleen in Spanje en Italië wordt hieraan door de deelnemende 60-85-jarigen meer tijd besteed dan door de 20-59-jarigen.

5.8 Cultuur en vermaak

Europeanen kunnen kiezen uit een grote diversiteit aan culturele activiteiten en andere vormen van vermaak: bezoeken aan de bioscoop, het theater, een concert, toneel, een kunstexpositie of een museum vallen hieronder. Maar ook activiteiten als het bezoeken van een sportwedstrijd, pretpark, dierentuin, strand of kermis worden gerekend tot vermaak. Op een gemiddelde onderzoeksdag wordt hieraan echter maar weinig tijd besteed, doordat men deze activiteiten nu eenmaal niet dagelijks onderneemt (tabel 5.8).

Nederlanders, Belgen en Duitsers besteden naar verhouding de meeste tijd per dag aan cultuur en vermaak: tussen 10 en 14 minuten. In de andere Europese landen ligt dit veel lager: van 1 minuut per dag in Bulgarije tot 8 minuten in Noorwegen (zie ook European Communities 2004; Van den Broek et al. 2009; Sonck et al. 2011). Twee factoren die hier een rol kunnen spelen zijn welvaart en geografie. Het is voorstelbaar dat in Oost-Europese landen minder geld beschikbaar is om naar culturele voorzieningen te gaan. Ook de af te leggen afstand kan een rol spelen: in Scandinavische landen zijn de afstanden dermate groot dat het minder eenvoudig is een bepaald museum te bezoeken.

Wanneer we alleen kijken naar de deelnemers, dan verliezen Nederlanders hun koppositie en komen in de middenmoot terecht (gemiddeld 2:06 uur per deelnemer). Vooral de deelnemers uit Letland besteden veel tijd aan cultuur en vermaak (2:50 uur), gevolgd door deelnemers uit Duitsland (2:38 uur) en België (2:29 uur). De bestede tijd door bezoekers uitgesplitst naar leeftijd laat een diffuus beeld zien. In sommige landen besteden juist ouderen meer tijd aan cultuur en vermaak, en in andere landen geldt dit juist voor de jongeren.

Mannen en vrouwen verschillen in het algemeen niet veel van elkaar wat betreft hun deelname aan culturele of andere vormen van vermaak (niet in tabel). Hoe lang mannen en vrouwen hieraan deelnemen verschilt echter in veel Oost-Europese landen wel in hoge mate. Mannen in Slovenië, Polen en de Baltische staten besteden veelal 2 uur of meer aan cultuur en vermaak, een halfuur meer dan vrouwen. Ook in Nederland zijn de verschillen tussen deelnemende mannen en vrouwen groot (tabel 5.8). Dat lijkt hier vooral te komen door het bezoek aan sportwedstrijden. Voor de andere landen is de oorzaak van dit verschil door beperkte analysemogelijkheden van het databestand niet te achterhalen.

Tabel 5.8

Bestede tijd, deelname aan cultuur en vermaak (participatiegraad) en tijd besteed aan cultuur en vermaak door deelnemers naar geslacht en leeftijd in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 10-85 jaar^{ab} (in procenten/uren:minuten per dag)

	West-Europa			Noord-Europa					Oost-Europa			Zuid-Europa			gemiddeld		
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland	Slovenië	Polen	Bulgarije	Estland	Litouwen	Spanje		Italië	
bestede tijd	0:10	0:11	0:14	0:05	0:07	0:08	0:05	0:06	0:04	0:02	0:01	0:05	0:06	0:02	0:06	0:05	0:06
% participanten	8	7	9	4	6	6	5	6	4	2	1	4	3	2	5	4	5
10-19 jaar ^a	9	10	11	6	7	10	9	9	5	5	2	7	8	4	7	5	7
20-59 jaar	8	7	9	4	6	6	5	6	4	2	1	4	3	2	5	4	5
60 jaar en ouder	7	7	8	2	5	3	6	5	2	1	1	2	1	1	2	2	3
bestede tijd door participanten	2:06	2:29	2:38	2:18	1:52	2:00	1:45	1:30	1:53	1:53	1:29	1:59	2:50	1:27	2:11	2:07	2:01
vrouwen	1:36	2:31	2:35	2:16	1:48	1:53	1:40	1:22	1:39	1:45	1:24	1:43	2:32	1:14	2:08	2:07	1:53
mannen	2:45	2:28	2:41	2:19	1:57	2:08	1:52	1:40	2:06	2:04	1:35	2:22	3:13	2:01	2:14	2:07	2:13
10-19 jaar ^a	1:54	2:51	2:50	2:20	1:55	2:11	1:21	1:21	1:53	1:56	1:42	2:07	2:53	1:30	2:19	2:17	2:07
20-59 jaar	2:14	2:31	2:37	2:13	1:52	2:03	1:58	1:36	1:53	1:57	1:26	1:57	2:50	1:24	2:11	2:06	2:03
60 jaar en ouder	1:53	2:09	2:33	2:42	1:51	1:17	1:10	1:21	1:54	1:20	1:20	1:52	-	-	1:58	2:03	1:48

a België vanaf 12 jaar, Frankrijk en Polen vanaf 15 jaar en Zweden vanaf 20 jaar. Noorwegen tot 79 jaar.

b Totalen kunnen verschillen met die in figuur 5.1, omdat het hier de bevolking van 10-85 jaar betreft en in figuur 5.1 de 20-74-jarigen.

- Gegevens ontbreken.
- nihil.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

5.9 Uitrusten

Nederlanders nemen per dag gemiddeld 20 minuten de tijd om uit te rusten. Dat is gelijk aan het Europese gemiddelde. Er zijn echter wel verschillen tussen de Europese vergelijkingslanden. In Frankrijk en Bulgarije neemt men weinig tijd om uit te rusten (respectievelijk 6 en 10 minuten per dag). Een belangrijk deel van de verklaring hiervoor kan gevonden worden in het feit dat inwoners van deze landen veel langer dan gemiddeld slapen (zie hoofdstuk 2). Italianen en Slovenen nemen juist veel tijd om uit te rusten, respectievelijk 34 en 37 minuten per dag. Ook hier lijkt sprake te zijn van een uitwisseling tussen slaaptijd en rusttijd; de inwoners van Italië en Slovenië slapen namelijk korter dan gemiddeld (zie hoofdstuk 2).

In België is even uitrusten heel gewoon: 77% van de Belgen doet dit minimaal 10 minuten per dag, vooral 's ochtends tussen wakker worden en daadwerkelijk opstaan of 's middags na de lunch. Daarmee zitten zij ver boven het Europese gemiddelde van 34%. Nederlanders rusten iets meer uit dan gemiddeld (39%). Even uitrusten is in alle landen (behalve Duitsland) vaker een activiteit van 60-plussers dan van jongeren of volwassenen.

Van de mensen die uitrusten nemen de inwoners van Zuid-Europese landen hiervoor verreweg de meeste tijd. Spanjaarden rusten 1:27 uur per dag uit, bij Italianen is dit 1:25 uur per dag. De voor de hand liggende verklaring hiervoor is het mediterrane klimaat en de gewoonte om in de middag naar huis te gaan voor de siësta: na het middageten doet men een dutje of neemt men tijd om uit te buiken en te relaxen. Nederlandse 'relaxers' nemen hiervoor minder tijd dan gemiddeld: 51 minuten, maar ouderen besteden hieraan meer tijd dan jongeren en volwassenen.

Tabel 5.9

Bestede tijd, deelname aan uitrusten (participatiegraad) en tijd besteed aan uitrusten door deelnemers naar leeftijd in Nederland en vijftien Europese vergelijkinglanden, bevolking 10-85 jaar^{ab} (in procenten/uren:minuten per dag)

	West-Europa			Noord-Europa			Oost-Europa			Zuid-Europa			gemiddeld				
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland	Slovenië	Polen	Bulgarije	Estland		Letland	Litouwen	Spanje	Italië
bestede tijd	0:20	0:30	0:19	0:07	0:21	0:12	0:26	0:24	0:37	0:14	0:10	0:22	0:22	0:15	0:28	0:34	0:21
% participanten	39	77	19	16	32	26	41	41	47	27	17	31	33	24	32	40	34
10-19 jaar ^a	35	70	24	15	20	24	33	33	35	18	10	21	23	14	24	27	25
20-59 jaar	36	76	49	16	29	23	35	36	42	23	15	24	29	18	30	36	32
60-85 jaar	51	84	30	16	49	35	60	60	69	45	26	57	50	46	41	54	48
bestede tijd door participanten	0:51	0:39	1:02	0:42	1:04	0:47	1:04	1:00	1:18	0:53	0:55	1:12	1:07	1:03	1:27	1:25	1:01
10-19 jaar ^a	0:45	0:26	0:42	0:41	0:51	0:39	0:45	0:45	0:57	0:41	0:41	0:57	0:55	1:00	1:21	1:11	0:47
20-59 jaar	0:48	0:32	0:57	0:39	0:57	0:46	1:00	0:49	1:06	0:46	0:49	0:54	0:58	0:50	1:16	1:16	0:53
60-85 jaar	1:00	0:57	1:09	0:51	1:16	0:56	1:10	1:23	1:47	1:08	1:06	1:36	1:22	1:17	1:51	1:42	1:16

a België vanaf 12 jaar, Frankrijk en Polen vanaf 15 jaar en Zweden vanaf 20 jaar, noorwegen tot 79 jaar.

b Totalen kunnen verschillen met die in figuur 5.1, omdat het hier de bevolking van 10-85 jaar betreft en in figuur 5.1 de 20-74-jarigen.

. Gegevens ontbreken.

Bron: Nederland: SCP (180106/EU); overige landen: HETUS

5.10 Slot

Nederlanders zijn minder tijd kwijt aan verplichtingen dan gemiddeld in de onderzochte Europese landen. Zij hebben meer vrije tijd (hoofdstuk 2), waaronder meer tijd voor ontspannende activiteiten. Aan televisiekijken, lezen, radio en muziek luisteren, op de computer bezig zijn, gamen, hobby's en spelletjes, sport en bewegen, cultuur en vermaak en uitrusten besteden Nederlanders ruim 4 uur per dag (4:03 uur), 16 minuten meer dan het gemiddelde in de onderzochte landen. Nederlanders hechten veel waarde aan vrije tijd; na de sociale contacten vinden zij ontspanning en hobby's het belangrijkste in het leven (vgl. hoofdstuk 1 en Verbeek en De Haan 2011). Het hebben van voldoende vrije tijd wordt hier door 92% van de respondenten essentieel genoemd voor een goed leven. In de Europese vergelijkingslanden wordt minder waarde gehecht aan de vrije tijd (81%) (zie ook tabel 1.1).

Het overkoepelende beeld in dit hoofdstuk is dat Nederlanders ter ontspanning nogal wat verschillende activiteiten ondernemen. Het percentage deelnemers aan lezen, computeren, gamen, hobby's en spelletjes, sport en bewegen, cultuur en vermaak en uitrusten is onder de Nederlandse bevolking hoger dan het Europese gemiddelde. Alleen televisiekijken en radio en muziek luisteren worden naar verhouding door Nederlanders minder gedaan.

Alhoewel er geen sluitende verklaringen gegeven kunnen worden, zijn de verschillen tussen de onderzochte landen in verband gebracht met de eerder genoemde macrofactoren. Het variërende klimaat in de verschillende landen geeft geen duidelijke verschillen te zien in de vrijetijdsbesteding. Alleen waar het bewegen en andere actieve buitenrecreatie betreft valt op dat Spanjaarden en Italianen hieraan naar verhouding veel tijd besteden. In de Noordelijke landen lijkt (vooral de jeugd) wat vaker te gamen, een activiteit die juist vaak binnen plaatsvindt. De natte weersomstandigheden en korte winterdagen (Finland en Noorwegen) maken gamen dan wellicht een populair tijdverdrijf. Andere vrijetijdsactiviteiten zijn niet per se gekoppeld aan het klimaat en kunnen zowel binnens- als buitenshuis plaatsvinden, zoals lezen.

Door de relatief hoge welvaart kunnen Nederlanders niet alleen kiezen uit een groot en divers aanbod aan vrijetijdsvoorzieningen, maar hebben ze tegelijkertijd voldoende geld voor vrijetijdsactiviteiten. Dit geld wordt zowel besteed aan consumptiegoederen (zoals boeken, een (spel)computer of allerlei sportattributen) als aan lidmaatschappen of entreegelden van vrijetijdsorganisaties (zoals sportvereniging, centrum voor de kunsten of museum).

Een logisch gevolg van het overal aan willen en kunnen meedoen binnen een bepaalde hoeveelheid tijd is dat per activiteit minder tijd wordt vrijgemaakt. Nederlanders besteden aan de meeste vrijetijdsactiviteiten naar verhouding minder tijd dan in de andere landen. Nederlandse sporters sporten minder lang, zitten minder lang achter de computer en kijken minder lang televisie. Zij lijken daarmee omnivoren te zijn (zie ook Van den Broek et al. 1999): Nederlanders gaan 'even' sporten, daarna even gamen en ten slotte nog even televisiekijken.

Noten

- 1 Het Verdrag van Malta wordt ook wel de Conventie van Malta of het Verdrag van Valetta genoemd.
- 2 Dat Nederlandse jongeren naar verhouding weinig televisiekijken heeft mogelijk deels te maken met het feit dat het computergebruik onder hen hoog is (wat deels is terug te voeren op het relatief recente Nederlandse meetjaar, zie tabel 1.1).
- 3 Dit cijfer is niet vergelijkbaar met de hier genoemde cijfers, want gebaseerd op een zevendaagse i.p.v. tweedaagse meting.
- 4 Al blijkt uit onderzoek dat ook binnen één jaar, van 2005 naar 2006, de tijd besteed aan computergebruik significant kan stijgen (Kamphuis et al. 2009).
- 5 De beweegnorm voor volwassenen houdt in dat minstens vijf dagen per week een halfuur matig intensief bewegen moet worden (bijvoorbeeld stevig wandelen of fietsen).
- 6 'Hiken' is een lange (vaak meerdaagse) wandeltocht door de natuur, meestal met bepakking om onderweg te kunnen kamperen.
- 7 Zoals joggen, hardlopen, fietsen, skaten, skiën, balsporten, gymnastiek/turnen, fitness, watersporten, vechtsporten, motorsport, bergbeklimmen en dansen.

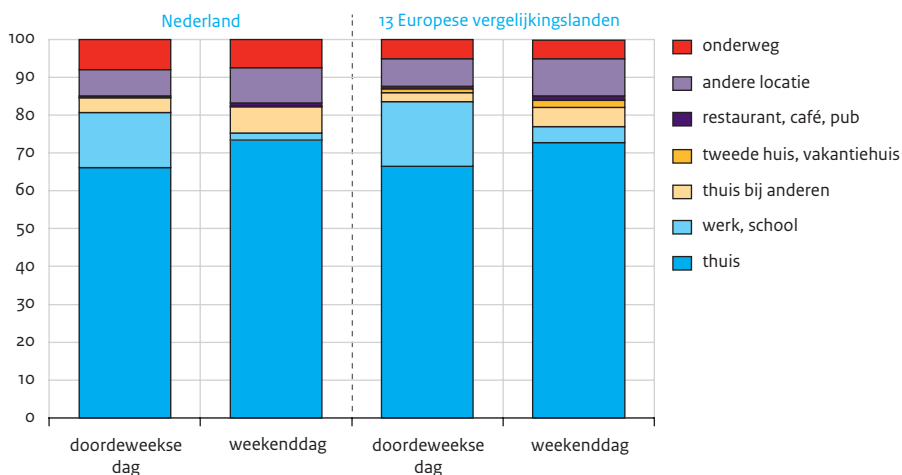
6 Europa onderweg

6.1 Mobiliteit en beleid

Het dagelijks leven speelt zich af op verschillende locaties: thuis, op het werk, op school, in een horecagelegenheid, in een winkelcentrum, op het sportveld, bij de kinderopvang, in het clubhuis en ga zo maar door. Het grootste deel van de dag verblijven mensen in en rond hun huis. Zeker in het weekend brengen zij veel tijd thuis door, namelijk bijna drie kwart van de dag, ten opzichte van twee derde van een doordeweekse dag (figuur 6.1). Dit hoofdstuk gaat niet over de tijd dat mensen zich op een bepaalde locatie bevinden, maar over de tijd dat zij onderweg zijn van de ene naar de andere locatie. Nederlanders zijn gemiddeld 8% van de dag onderweg. Inwoners van de andere landen reizen gemiddeld iets minder: zij zijn 5% van de dag onderweg (bijna 1 uur en 1 kwartier) (figuur 6.1; zie ook European Communities 2004).¹

Figuur 6.1

Tijd dat mensen zich op een zekere locatie bevinden in Nederland en gemiddeld in dertien^a Europese vergelijkingslanden op een doordeweekse en een weekenddag, bevolking 20-74 jaar (in procenten)

a Exclusief Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk: locatie niet geregistreerd.

Bron: Nederland: SCP (ТВО '06/EU); overige landen: HETUS

Het reizen tussen wonen, werken, zorgen en recreëren vergt niet alleen een temporele, maar ook een ruimtelijke coördinatie (Hägerstrand 1970) en het dagelijkse pad van mensen is aan beperkingen onderhevig. Dat betreft ten eerste fysieke beperkingen: fietsen en lopen gebeurt bijvoorbeeld met een bepaalde snelheid, en elke dag moet tijd gemaakt worden om te eten en slapen. Ten tweede zijn er koppelbeperkingen; mensen komen

op bepaalde plekken samen om te vergaderen, te sporten, een drankje te nemen in de kroeg of een film te zien in de bioscoop. Alle deelnemers aan de activiteit moeten dan op hetzelfde tijdstip op dezelfde plek zijn. Ten slotte zijn er zeggenschapsbeperkingen; sommige ruimten zijn voor sommige groepen en/of op sommige tijden niet toegankelijk, bijvoorbeeld in verband met openings- en sluitingstijden. Dit bepaalt vooral het tijdstip waarop mensen op bepaalde plekken moeten zijn – bijvoorbeeld om de boodschappen te doen, medicijnen te kopen bij de apotheek of de kinderen af te halen van de kinderopvang (zie hoofdstuk 7).

In dit hoofdstuk wordt behandeld hoeveel tijd men in de onderzochte landen gemiddeld per dag aan reizen besteedt, met welke reismotieven men onderweg is en met welk vervoermiddel. Reistijd, reismotieven en vervoermiddelkeuze zijn mede afhankelijk van microfactoren zoals de beschikking van individuen over tijd, geld, hun gezondheidstoestand, de afstand tussen wonen en werken en attitudes en voorkeuren ten aanzien van reizen. Daarnaast spelen uiteraard macrofactoren een rol. Om te beginnen verschillen de landen van elkaar wat betreft de aanwezige infrastructuur. Zo is de snelwegdichtheid (aantal kilometer snelweg per 1000 km²) het grootst in Nederland en België en het kleinst in Zweden en Finland, waar grote delen van het land zeer dunbevolkt zijn. Behalve de kwantiteit zal ook de kwaliteit van de infrastructuur van invloed zijn (bijv. prijs, stiptheid en frequentie van het openbaar vervoer).

Een andere belangrijke macrofactor is de fysieke ruimtelijke omgeving. De Europese landen verschillen sterk van elkaar wat betreft hoogteverschillen, bevolkingsdichtheid en -spreiding en ruimtelijke ordening. In drukbevolkte gebieden zullen meer files ontstaan en zal de reistijd – bij gelijke reisafstand – langer zijn of de afgelegde afstand – bij gelijke reistijd – korter. In landen waarin wonen, werken en recreëren ruimtelijk sterk gescheiden zijn leggen mensen mogelijk langere afstanden af en zijn zij langer onderweg dan in landen waarin deze functies gemengd zijn. Geografische kenmerken kunnen ook van invloed zijn op de vervoermiddelkeuze. In landen met weinig hoogteverschillen en korte afstanden (zoals Nederland) is de fiets een veel aantrekkelijker vervoermiddel dan in heuvel- of bergachtige landen.

De vervoermiddelkeuze zal daarnaast ook samenhangen met het welvaartsniveau. In Noord-, West- en Zuid-Europa, waar de welvaart gemiddeld hoger is, is het autobezit bijvoorbeeld groter dan in Oost-Europa (respectievelijk 477 en 329 auto's per 1000 inwoners; KiM 2007b). En bij een groter autobezit zal er gemiddeld ook meer per auto worden gereisd.

Ook de arbeidsmarktparticipatie en collectieve ritmes kunnen van invloed zijn op de tijd die gemiddeld besteed wordt aan reizen. Bij een hogere arbeidsmarktparticipatie moeten meer mensen reizen tussen hun woning en hun werk en zal in een land gemiddeld meer tijd aan woon-werkverkeer besteed worden. Bij een werkpatroon van 9.00 tot 17.00 uur zijn er in dit kader per dag twee verplaatsingen, terwijl in landen waar de siësta gangbaar is extra vervoersstromen midden op de dag voorkomen.

Ten slotte speelt ook het beleid op het gebied van mobiliteit een rol. Het mobiliteitsbeleid van de Europese Commissie is – als het gaat om het personenvervoer – vooral gericht op de bestrijding van congestie, de bescherming van het milieu en de veiligheid

van de passagiers (o.a. reduceren van het aantal verkeersslachtoffers) (KiM 2007a; European Commission 2001). Daarnaast hebben de afzonderlijke landen in Europa hun eigen mobiliteitsbeleid. Het Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid (2007a) heeft het beleid in verschillende Europese landen met elkaar vergeleken en concludeert dat 1) Nederland, België, Duitsland, Zweden en het Verenigd Koninkrijk de betrouwbaarheid en bereikbaarheid van het vervoerssysteem willen verbeteren, dat 2) Nederland, België, Frankrijk, Slovenië en het Verenigd Koninkrijk het openbaar vervoer willen faciliteren en stimuleren, dat 3) de meeste Europese landen van mening zijn dat er strengere regels moeten komen om de schadelijke effecten van mobiliteit op het milieu in te perken, en ten slotte dat 4) verkeersveiligheid in alle landen op de beleidsagenda staat (KiM 2007a). Het opheffen van knelpunten in de Europese hoofdstructuur, aandacht voor de verschillende modaliteiten en hun voordelen, het verbeteren van de kwaliteit van de leefomgeving (voldoen aan internationale normen en technische eisen aan voertuigen en brandstoffen), verkeersveiligheid en duurzame mobiliteit zijn beleidspunten die door zowel Nederland als tien andere EU-landen worden genoemd (KiM 2007b).

6.2 Mobiliteit

De hoeveelheid tijd die mensen per dag aan reizen besteden wordt in de onderzoeksliteratuur veelal het reistijdbudget of travel time budget genoemd (bv. Banerjee et al. 2007). Uit verschillende onderzoeken is gebleken dat mensen ongeacht de geografische en sociale omstandigheden en het beleid gemiddeld ruim een uur per dag onderweg zijn (Hupkes 1977; Schafer en Victor 1997; Harms 2008). De verklaring voor dit constante reistijdbudget wordt gevonden in de 'BREVIER-wet': de wet van Behoud van REistijd en VERplaatsing (Hupkes 1977). Deze 'wet' stelt dat een persoon altijd een vrijwel constante hoeveelheid tijd besteedt aan reizen. Wanneer de snelheid van vervoermiddelen toeneemt of de infrastructuur verbetert, kiezen mensen ervoor om met hetzelfde reistijdbudget grotere afstanden af te leggen.

Uit het tijdsbestedingsonderzoek blijkt dat de inwoners van de zestien Europese landen gemiddeld ruim een uur per dag reizen (zie ook Aliaga 2006b). Er zijn echter wel degelijk verschillen tussen de landen waar te nemen. In hoofdstuk 2 bleek reeds dat Nederland binnen Europa voorop loopt als het om reistijd gaat. Nederlanders reizen 1,5 uur per dag (1:31), wat net wat langer is dan de inwoners van het Verenigd Koninkrijk (1:27), België en Zweden (beide 1:26) en ruimschoots langer dan de Fransen en Bulgaren, die minder dan een uur per dag aan reistijd kwijt zijn (zie figuur 2.5).²

Dat Nederlanders, Engelsen, Zweden en Belgen gemiddeld veel tijd besteden aan reizen hangt voor een deel samen met het feit dat in deze landen relatief veel mensen reizen. In Nederland, Zweden, het Verenigd Koninkrijk en ook in Italië is het aandeel reizigers zelfs 90% of hoger (zie tabel 6.1), al reizen in alle Europese vergelijkingslanden veel mensen (gemiddeld 85% van de mensen in Europa is minimaal 10 minuten per dag onderweg). Dat Fransen gemiddeld het minst lang reizen komt doordat hier relatief weinig mensen reizen, namelijk slechts 72%.

Onder de reizigers zien we dezelfde koplopers: Nederlanders, Belgen, Engelsen, Zweden, Duitsers en Letten reizen het langst, namelijk tussen 1:36 en 1:40 uur per dag (tabel 6.1). De Franse en Oost-Europese reizigers (Letten dus uitgezonderd) zijn minder lang onderweg, namelijk tussen 1:12 en 1:23 uur per dag.

Een mogelijke verklaring voor de relatief lange reistijd in Nederland is dat er meer files zijn, waardoor mensen langer onderweg zijn. 'Het wegverkeer is in Nederland sneller gegroeid dan het wegennetwerk, wat leidt tot congestie op de wegen' (OECD 2010c). Maar deze verklaring is niet voldoende, want volgens de BREVER-wet zouden files en de daardoor toegenomen reistijd ertoe leiden dat mensen besluiten kortere afstanden af te leggen en de reistijd constant en voorspelbaar te houden. Mogelijk zijn Nederlanders meer dan andere Europeanen bereid om langer onderweg te zijn en ervaren zij reistijd minder als tijd die ze 'kwijt' zijn. Een andere mogelijkheid is dat de totale reistijd van Nederlanders verlengd wordt doordat Nederlanders zich meer dan andere Europeanen verplaatsen met de fiets, een langzaam vervoermiddel (meer hierover in § 6.4). Ook de hoge arbeidsmarktparticipatie, het grote aantal tweeverdieners, het grote aantal taakcombineerders en het relatief hoge welvaartsniveau kunnen meespelen; in Nederland zijn zowel mannen als vrouwen onderweg van en naar het werk, de supermarkt, de crèche of basisschool en de sportschool. Ten slotte biedt ook het feit dat Nederlandse ouderen meer reizen dan hun Europese leeftijdsgenoten (zie onder) een verklaring voor de langere gemiddelde tijdsbesteding aan reizen.

In alle bij dit onderzoek betrokken landen zijn mannen iets langer onderweg dan vrouwen (zie ook Aliaga 2006a; Harms 2008). Het verschil in reistijd bedraagt echter niet meer dan 10 minuten per dag en ook de participatiegraad tussen mannen en vrouwen loopt slechts 2 á 3 procentpunten uiteen (niet in tabel/figuur). De verschillen in reistijden naar leeftijd zijn groter. Ouderen (60-plussers) reizen het minst, wat een logisch gevolg is van het feit dat zij minder verplichtingen buitenshuis hebben (zij werken immers vaak niet meer) (European Communities 2004). Wat ook kan meespelen is dat ouderen door lichamelijke beperkingen fysiek minder mobiel zijn. Nederlandse ouderen reizen echter meer dan de ouderen in de andere Europese landen (zie voor de betreffende gegevens: www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag'). Hun reistijd is gemiddeld 23 minuten per dag langer dan die van hun Europese leeftijdsgenoten en zij reizen bovendien vaker (87% ten opzichte van 68% in de andere landen). Ook als alleen de reizende ouderen vergeleken worden zien we dat Nederlandse ouderen langer reizen dan hun Europese leeftijdsgenoten (1:25 versus 1:14 uur per dag).

Tabel 6.1

Deelname aan mobiliteit (participatiegraad) en tijd besteed aan reizen door reizigers in Nederland en vijftien Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in procenten/uren:minuten per dag)^a

	West-Europa			Noord-Europa			Oost-Europa			Zuid-Europa			gemiddeld			
	Nederland	België	Duitsland	Frankrijk	Verenigd Koninkrijk	Noorwegen	Zweden	Finland	Slovenië	Polen	Bulgarije	Estland		Litouwen	Spanje	Italië
% participanten	92	86	86	72	90	88	91	80	84	87	81	82	82	85	92	85
gemiddelde tijd participanten	1:38	1:40	1:37	1:20	1:37	1:26	1:36	1:27	1:19	1:20	1:12	1:22	1:23	1:23	1:32	1:28

a Gemiddeld over een doordeweekse en een weekenddag, in het vervolg simpelweg aangeduid als: per dag.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

6.3 Reismotieven

In de meeste landen is niet alleen bijgehouden hoe lang de respondenten reisden, maar ook met welk doel zij onderweg waren.³ Daarbij valt op dat het grootste deel van de verplaatsingen in de vrije tijd plaatsvindt (36%) (tabel 6.2). Men is bijvoorbeeld onderweg voor hobby's, sport of vrijwilligerswerk of een dag uit. Ook wat betreft het aantal verplaatsingen en het aantal afgelegde kilometers neemt het vrijetijdsverkeer het grootste aandeel van de totale mobiliteit voor zijn rekening (zie ook European Communities 2004; Harms 2006, 2008; KiM 2010; Verbeek en De Haan 2011). Het woon-werkverkeer staat op de tweede plek (29%).

De verschillen tussen de landen op het vlak van reismotieven zijn vrij groot. Wat betreft het vrijetijdsverkeer vormt Nederland samen met Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Zweden de kopgroep (40-42%). Finland steekt daar nog bovenuit: in dit land heeft 46% van de reistijd te maken met de vrije tijd. Het aandeel vrijetijdsverkeer is in Bulgarije, Estland, Letland en Litouwen het laagst (29-30%). Dat het vrijetijdverkeer in de Noord- en West-Europese landen omvangrijker is dan in de Zuid- en Oost-Europese landen komt mogelijk door een hoger welvaartsniveau en een grotere vraag naar en aanbod van vrijetijdsvoorzieningen. Italië, Spanje, Slovenië en Polen vormen de middenmoot (37-38%). Bij woon-werkverkeer is een omgekeerd patroon te zien: in de landen waar de vrije tijd verantwoordelijk is voor een klein aandeel van de reistijd maakt woon-werkverkeer hiervan een groter deel uit (tabel 6.2).

In het weekend is de vrijetijdsbesteding in alle Europese landen het belangrijkste motief om op pad te gaan (zie voor de betreffende gegevens: www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag') (zie ook KiM 2010). Ook doordeweeks is in West- en Noord-Europese landen het aandeel vrijetijdsverkeer echter groter of net zo groot als het woon-werkverkeer (bijvoorbeeld Nederland: vrijetijdsverkeer (33%) en woon-werkverkeer (29%)). In de Zuid- en Oost-Europese landen neemt het woon-werkverkeer op doordeweekse dagen een beduidend groter aandeel in. Het aandeel van het woon-werkverkeer varieert in deze landen van 33% tot 46%, terwijl het vrijetijdsverkeer op deze dagen goed is voor 18-28% van de totale reistijd (niet in tabel).

Tabel 6.2

Tijd besteed aan reizen naar reismotief en aandeel van vrijetijdsverkeer en woon-werkverkeer in Nederland en twaalf^a vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in uren:minuten per dag)

	West-Europa			Noord-Europa				Oost-Europa				Zuid-Europa			gemiddeld
	Nederland	Duitsland	Verenigd Koninkrijk	Zweden	Finland	Slovenie	Polen	Bulgarije	Estland	Letland	Litouwen	Spanje	Italië		
reizen van/naar werk	0:21	0:20	0:23	0:20	0:16	0:19	0:19	0:20	0:24	0:30	0:23	0:24	0:24	0:22	
reizen voor studie	0:01	0:02	0:01	0:02	0:02	0:02	0:03	0:00	0:01	0:03	0:02	0:03	0:02	0:02	
reizen voor boodschappen doen	0:23	0:18	0:19	0:17	0:13	0:12	0:16	0:13	0:14	0:17	0:16	0:09	0:15	0:15	
vervoer van kind	0:06	0:03	0:06	0:04	0:02	0:02	0:02	0:01	0:02	0:02	0:01	0:04	0:04	0:03	
reizen voor andere huishoudelijke zaken	0:01	0:04	0:03	0:03	0:03	0:04	0:03	0:04	0:05	0:06	0:04	0:02	0:02	0:04	
reizen voor vrijetijdsactiviteiten	0:37	0:33	0:35	0:36	0:32	0:25	0:26	0:17	0:20	0:25	0:21	0:26	0:31	0:27	
ongespecificeerd reizen	0:02	0:03	0:01	0:05	0:02	0:01	0:01	0:02	0:01	0:02	0:02	0:02	0:07	0:02	
totaal	1:31	1:23	1:27	1:26	1:09	1:06	1:10	0:59	1:07	1:24	1:09	1:10	1:24	1:15	
aandeel vrijetijdsmobiliteit	41	40	40	42	46	38	37	29	30	30	30	37	37	36	
aandeel woon-werkverkeer	23	24	26	23	23	29	27	34	36	36	33	34	29	29	

a Frankrijk en Noorwegen: reismotief niet geregistreerd, België: reismotief onnauwkeurig geregistreerd.

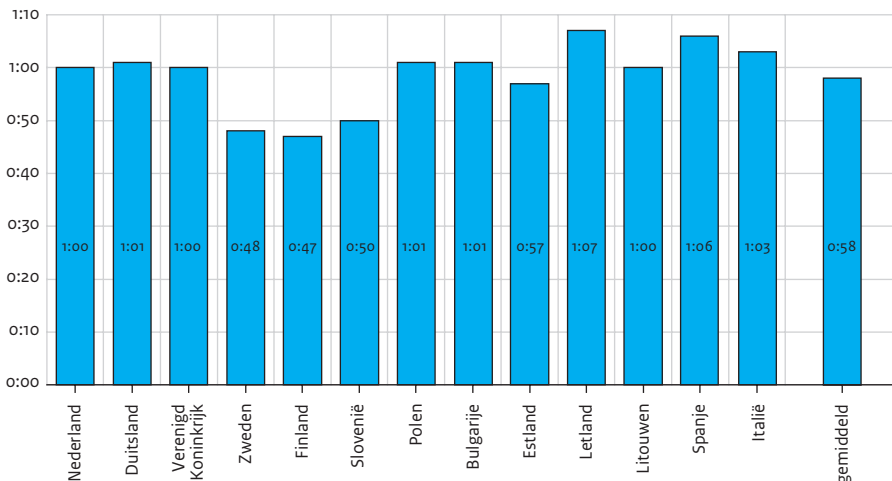
Bron: Nederland: SCP (180 '06/EU); overige landen: HETUS

Volgens de OECDE (2010c) besteden Nederlanders van alle Europeanen gemiddeld de meeste tijd aan woon-werkverkeer. In navolging daarvan wordt ook in de Mobiliteitsbalans 2010 gesteld dat ‘Nederland zich in de top van Europese landen bevindt voor wat betreft de tijd die werknemers spenderen aan het reizen van huis naar werk’ (KiM 2010: 7).

De resultaten uit het tijdsbestedingsonderzoek bevestigen deze conclusie echter niet. Nederlanders zijn van de inwoners uit de onderzochte Europese landen weliswaar in totaal het langst onderweg, maar wat betreft het woon-werkverkeer behoort Nederland met 21 minuten per dag tot de middenmoot (tabel 6.2; zie ook Fisher en Robinson 2011). Specifiek op een doordeweekse dag besteden Nederlanders hieraan iets meer tijd, namelijk gemiddeld 28 minuten per dag, overeenkomstig het gemiddelde van de twaalf Europese vergelijkingslanden (voor de betreffende gegevens: zie www.tijdsbesteding.nl onder de naam ‘Nederland in een dag’). Omdat dit gemiddelde ook gebaseerd is op mensen die niet werken en dus niet van en naar het werk reizen is het woon-werkverkeer apart bekeken voor forensen. Nederlandse forensen zijn op een doordeweekse dag gemiddeld 1 uur onderweg voor woon-werkverkeer (figuur 6.2). Dit is wederom overeenkomstig de gemiddelde reistijd van Europese forensen. Finse en Zweedse forensen reizen het kortst (0:47 en 0:48 uur op een doordeweekse dag). Spaanse en Letse forensen reizen het langst (1:06 en 1:07 uur).

Figuur 6.2

Gemiddelde tijd besteed aan woon-werkverkeer door participanten op een doordeweekse dag in Nederland en twaalf^a Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74-jaar (in uren:minuten per dag)

a Frankrijk en Noorwegen: reismotief niet geregistreerd, België: reismotief onnauwkeurig geregistreerd.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

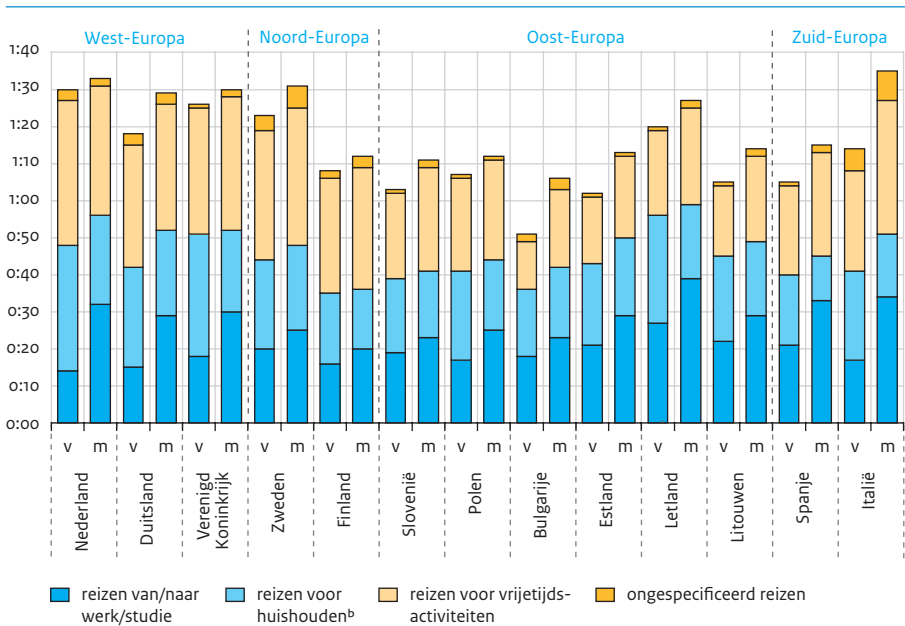
Het verschil tussen de conclusies van de OEC D en van dit tijdsbestedingsonderzoek wordt waarschijnlijk veroorzaakt door de manier waarop de gegevens verzameld zijn. De OEC D baseert haar conclusie op het European Working Conditions Survey 2005 (EWCS), waarin werknemers in 31 landen gevraagd is naar hun mening over werkgerelateerde onderwerpen. Het tijdsbestedingsonderzoek daarentegen meet de werkelijke reistijd door mensen per episode van tien minuten te laten aangeven wat zij doen. We kunnen daarom concluderen dat alhoewel Nederlanders van mening zijn dat ze het langst van alle Europeanen onderweg zijn voor woon-werkverkeer, zij dat in werkelijkheid niet zijn en tot de middenmoot behoren.

Eerder bleek al dat de verschillen in reistijd tussen mannen en vrouwen klein zijn. Dat geldt in zekere mate ook voor de verschillen in reismotieven, alhoewel deze wat groter zijn (figuur 6.3). Het grootste verschil betreft het woon-werkverkeer. In Nederland zijn mannen gemiddeld iets meer dan een halfuur per dag onderweg van en naar het werk en vrouwen een klein kwartier. Met uitzondering van Finland en Zweden – waar de verschillen tussen mannen en vrouwen klein zijn – reizen mannen qua tijd in de meeste landen anderhalf tot twee keer zo lang van en naar het werk dan vrouwen. Dit komt overeen met het feit dat de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen in Finland en Zweden vergelijkbaar is met die van mannen, terwijl in andere landen vrouwen minder werken dan mannen (zie hoofdstuk 3), en dus ook minder reistijd kwijt zijn aan woon-werkverkeer. Dat de arbeidsmarktparticipatie in Estland, Letland en Litouwen ook nagenoeg gelijk is voor mannen en vrouwen (hoofdstuk 3) vertaalt zich echter niet in een gelijke hoeveelheid tijd besteed aan woon-werkverkeer.

Terwijl mannen gemiddeld dus langer onderweg zijn voor woon-werkverkeer, zijn vrouwen juist wat langer onderweg ten behoeve van het eigen huishouden, bijvoorbeeld voor het doen van boodschappen en het vervoer van hun kind(eren) (0:34 uur versus 0:24 uur door mannen). Dit komt overeen met de constatering in hoofdstuk 3 dat vrouwen meer tijd besteden aan huishoudelijke taken en het zorgen voor kinderen dan mannen.

Figuur 6.3

Gemiddelde tijd besteed aan reizen, naar reismotief en geslacht in Nederland en twaalf^a Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in uren:minuten per dag)

- a Frankrijk en Noorwegen: reismotief niet geregistreerd, België: reismotief onnauwkeurig geregistreerd.
- b Optelsom van reizen voor boodschappen, vervoer van kinderen en reizen voor andere huishoudelijke zaken.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

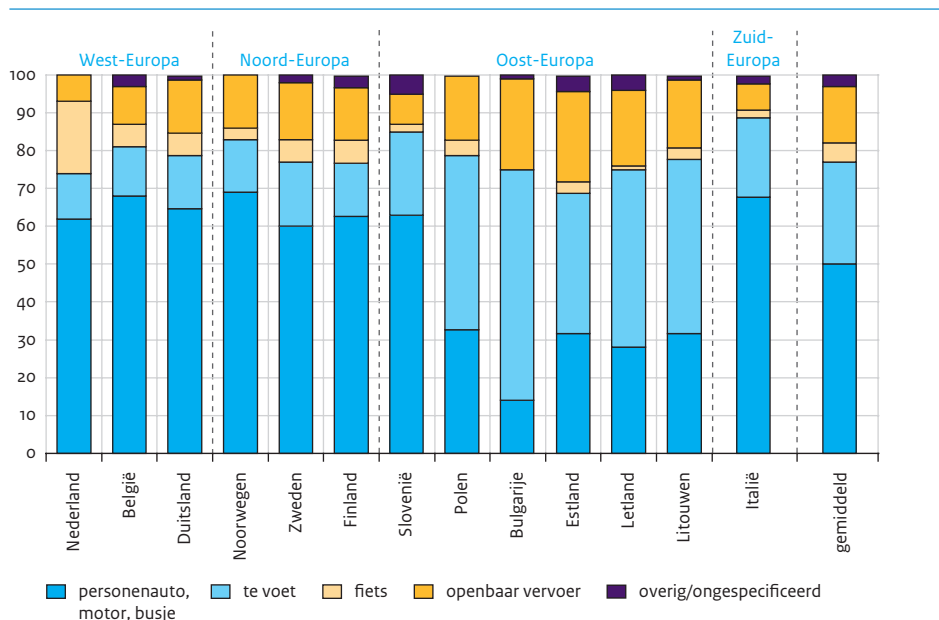
6.4 Vervoermiddelgebruik

In Noord-, West- en Zuid-Europese landen is de auto veruit het meest gebruikte vervoermiddel. De helft van de tijd die mensen in deze landen onderweg zijn, oftewel ruim een halfuur per dag, zitten ze in de auto (figuur 6.4; zie ook European Communities 2004; Aliaga 2006b). Dit komt overeen met het autobezit in Europese landen: Italië en Duitsland lopen daarin voorop, terwijl het autobezit in Polen en de Baltische staten beduidend lager is (KiM 2007b). In deze landen is de auto dan ook slechts verantwoordelijk voor 27% van de reistijd (variërend van 0:21 tot 0:23 per dag) en is men het langst te voet onderweg (variërend van 0:25 uur tot 0:38 uur per dag; zie ook European Communities 2004; Aliaga 2006b). Dit betekent uiteraard niet dat de meeste verplaatsingen en de grootste afstanden te voet worden afgelegd. Wat betreft het aantal verplaatsingen en de afgelegde afstanden is de auto in alle Europese landen het meest gebruikte vervoermiddel.

Wandel- en fietstijd bij elkaar opgeteld ligt het percentage ‘actieve’ reistijd in de twaalf Europese landen gemiddeld op 32%. Noorwegen zit hier met 16% het ruimst onder, Bulgarije valt op door het grote deel van de reistijd dat er te voet wordt afgelegd (met 61% het hoogst van alle vergelijkingslanden). Ook valt in dit land het gebruik van het openbaar vervoer op (24%). Nederland is daarentegen fietsland bij uitstek. Dat blijkt niet alleen uit het hoge fietsbezit: 13,5 miljoen Nederlanders bezitten minimaal 1 fiets (CBS StatLine).⁴ Van de 91 minuten die Nederlanders per dag reizen, doen zij dat 17 minuten (19%) per fiets (figuur 6.4). Onze burens, de Belgen en Duitsers, fietsen gemiddeld slechts 5 minuten per dag, en andere Europeanen nog minder. Een mogelijke verklaring voor ‘Nederland fietsland’ wordt gevonden in het feit dat in Nederland in de twintigste eeuw een speciaal op rijwielen toegesneden infrastructuur is ontwikkeld, terwijl dat in andere landen niet gebeurde (Veraart 1995). In andere landen is de aandacht voor fietsbeleid van recenter oorsprong, en is het fietstoerisme een groter aandachtsgebied dan de fiets als dagelijks vervoermiddel. Er wordt dan ook vooral geïnvesteerd in de landelijke fietsroutestructuren en de zichtbaarheid van fietsvriendelijke horeca (Stichting Landelijk Fietsplatform 1990, 2009). Bovendien leent ons vlakke land zich goed voor fietsen, en helpt ook het klimaat een handje mee: het is zelden te warm om te fietsen en er ligt niet vaak sneeuw op de weg (Spinney en Millward 2011).

Figuur 6.4

Aandeel van vervoermiddelen op totale reistijd voor Nederland en twaalf^a Europese vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in procenten)

a Frankrijk en Verenigd Koninkrijk: transportmiddel niet geregistreerd, Spanje: transportmiddel onnauwkeurig geregistreerd.

Nederland scoort laag ten opzichte van de andere landen als het gaat om het aandeel openbaar vervoer in het totale binnenlandse personenvervoer (zie ook KiM 2007a). In Nederland, Slovenië en Italië wordt slechts 7 á 8% van de reistijd met openbaar vervoer afgelegd. In de meeste Oost-Europese landen neemt het openbaar vervoer zo'n 20% van de totale verplaatsingstijd in beslag.

6.6 Slot

Veel Europeanen zijn dagelijks onderweg voor woon-werkverkeer, het doen van de boodschappen, het brengen en halen van de kinderen en vrijetijdsoepleinden. Het aandeel reizende mensen per dag is in Nederland het hoogst (92%), en in Frankrijk het laagst (72%).

Mensen zijn in Nederland gemiddeld 1,5 uur per dag onderweg, het langst van alle onderzochte landen. Fransen en Bulgaren reizen het minst: minder dan een uur per dag. Alhoewel mannen over het algemeen langer onderweg zijn dan vrouwen, zijn de verschillen in reistijden tussen verschillende leeftijdsgroepen groter. Minder ouderen reizen, en ouderen die reizen zijn minder lang onderweg. In Nederland is het verschil tussen jongeren, volwassenen en ouderen echter opvallend minder groot dan dat in andere Europese landen.

Van alle reistijd is in Nederland de meeste tijd gemoeid met verplaatsingen voor vrijetijdsoepleinden (36% ten opzichte van 29% woon-werkverkeer). Ook in de andere onderzochte Noord- en West-Europese landen neemt zelfs op doordeweekse dagen het vrijetijdsverkeer een groter deel van de totale reistijd in beslag dan het woon-werkverkeer. In Zuid- en Oost-Europese landen is dat alleen in het weekend het geval. In tegenstelling tot eerder onderzoek (OECD 2010c), waaruit bleek dat Nederlanders het langst onderweg zijn voor woon-werkverkeer, is uit dit tijdsbestedingsonderzoek naar voren gekomen dat Nederlandse forensen gemiddeld slechts 2 minuten meer kwijt zijn aan het reizen tussen woning en werk dan de gemiddelde Europese forens. Letten en Spanjaarden zijn hiervoor het langst onderweg.

Alhoewel in Noord-Europa de reismotieven van mannen en vrouwen nauwelijks van elkaar verschillen, is dat in de andere Europese landen anders. Daar besteden mannen ongeveer anderhalf keer meer tijd aan woon-werkverkeer, terwijl vrouwen langer onderweg zijn voor het huishouden. Dit komt overeen met het feit dat mannen meer tijd besteden aan werken dan vrouwen en dat vrouwen meer tijd besteden aan huishoudelijke taken dan mannen (zie hoofdstuk 3).

De auto is het dominante vervoermiddel in Europa, zeker in Noord-, West- en Zuid-Europa. In Oost-Europa zijn, in reistijd gemeten, ook het te voet reizen en het openbaar vervoer van belang. Dit hangt vermoedelijk samen met het (nu nog) lagere welvaartsniveau in de Oost-Europese landen.

Ten slotte is het imago 'Nederland fietsland' bevestigd: Nederlanders fietsen ruimschoots meer dan de inwoners van alle andere Europese landen. Dit heeft mogelijk te maken met de goede fietsinfrastructuur in Nederland, met het feit dat Nederland weinig hoogteverschillen kent en met het Nederlandse klimaat. En wellicht zit het fietsen ook

in onze 'genen': in Nederland heerst een fietscultuur die je van jongs af aan meekrijgt, waardoor de routine om regelmatig de fiets te nemen ingebakken wordt.

6.7 Noten

- 1 De tijd dat men 'onderweg' is, is groter dan de 'tijd besteed aan reizen'. De locatie 'onderweg' duidt niet altijd op de hoofdactiviteit 'reizen', maar kan bijvoorbeeld ook een wandeling of een fietstocht voor recreatieve doeleinden betreffen (zie hoofdstuk 5).
- 2 Zie noot 1.
- 3 Met uitzondering van Noorwegen en Frankrijk, waar niet alle reismotieven in kaart zijn gebracht, en van België, waar deze minder secuur zijn bijgehouden (een groot deel 'ongespecificeerde' reistijd). Deze drie landen staan daarom niet in tabel 6.2 en figuur 6.3.
- 4 StatLine op basis van MON 2007, waarin alleen personen van 4 jaar of ouder tot de groep potentiële fietsbezitters worden gerekend.

7 Wanneer en hoe laat?

7.1 Het ritme van het dagelijks leven

De tijdstippen waarop mensen werken, eten en zich ontspannen hangen voor een belangrijk deel samen met het dag- en nachtritme. Ze worden echter ook mede bepaald door bijvoorbeeld het klimaat en door de afspraken en gewoontes in een samenleving. Zo heeft de siësta in de Zuid-Europese landen invloed op de tijden waarop men werkt, eet en vrije tijd heeft. Ook het gevoerde beleid en nationale beleidsagenda's zijn van invloed op verschillen in collectieve ritmes. Een aantal Europese landen probeert actief invloed uit te oefenen op die ritmes via 'tijdbeleid'. In Italië en Duitsland richt men zich bijvoorbeeld op een betere afstemming tussen onder andere werktijden, openings-tijden van voorzieningen en mobiliteit (Tummers 2007; o c w 2009). In een aantal andere Europese landen is er op lokaal niveau wel aandacht voor tijdbeleid, maar zijn er geen nationale wetten of nationaal beleid op dit gebied (bv. Verenigd Koninkrijk en Frankrijk). Ook zijn er landen waar nauwelijks aandacht is voor tijdbeleid, zoals in België, Polen en Spanje (Glorieux en Heijman 2007; o c w 2009; Cloin et al. 2010). In Nederland zijn vanaf eind jaren negentig (eerst onder de noemer Dagindeling en later onder de naam tijd-beleid) diverse initiatieven ontplooid gericht op het op lokaal niveau verbeteren van de afstemming van tijden en 'het beter benutten van de randen van de dag' (TK 2007/2008a; o c w 2009).

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de collectieve ritmes en de tijdsindeling van Nederlanders en de inwoners van de vijftien vergelijkingslanden. Omdat het niet relevant en nog minder uitvoerbaar is om de hele variëteit in tijdsbesteding te zien, worden de landen vergeleken op een vijftal tijdsbestedingen. Dit zijn de tijden waarop men betaald werk verricht, voor kinderen zorgt, winkelt dan wel gebruikmaakt van voorzieningen (zoals zorgvoorzieningen of een gemeentelijke instantie), vrije tijd heeft en zich verplaatst (mobiliteit).

Om de figuren in dit hoofdstuk overzichtelijk te houden, wordt hier steeds slechts een selectie van landen weergegeven, namelijk naast Nederland vier landen die ten opzichte van Nederland een wat afwijkend patroon vertonen. Figuren met alle landen zijn te raadplegen via www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag'. Naast een vergelijking van de collectieve ritmes in landen is voor een bescheiden groep van vijf landen in kaart gebracht wat de verschillen tussen vrouwen en mannen zijn wat betreft de tijdstippen van betaald werk en kinderopvang. Alleen de figuren voor vrouwen en mannen in Nederland zijn in dit rapport opgenomen, de rest (Zweden, het Verenigd Koninkrijk, Italië en Polen) is te raadplegen via www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag'. Bij mobiliteit is onderscheid gemaakt tussen woon-werkverkeer en vrijetijds-mobiliteit (vgl. Harms 2008; Verbeek en De Haan 2011).

Net als in de voorgaande hoofdstukken hebben de analyses betrekking op de 20-74-jarigen, behalve als er gegeven het onderwerp reden is om een andere leeftijdsgroep

te bezien. Zo zijn de analyses bij betaald werk toegespitst op de 20-64-jarigen en bij kinderopvang op ouders met kind(eren) van 0-17 jaar.

7.2 Tijdstippen van betaald werk

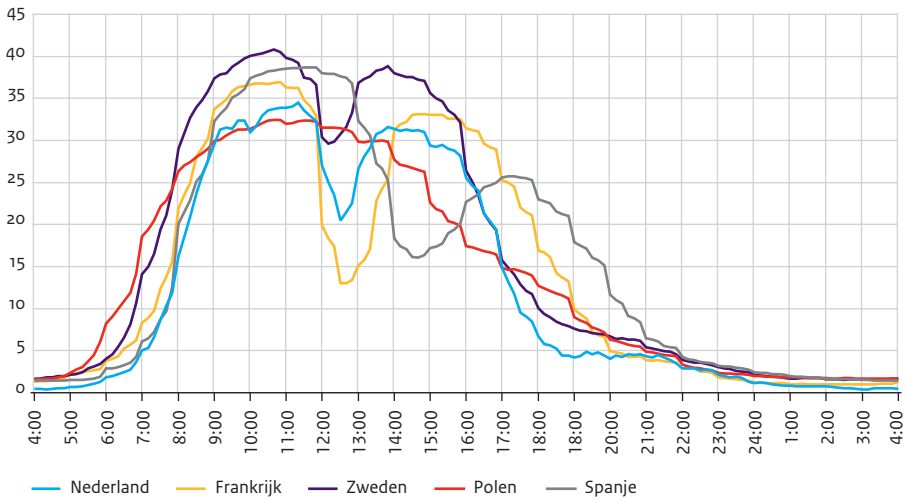
Betaald werk heeft een structurerende invloed op de indeling van de dag en op de timing van andere activiteiten. Zo verschuiven werkenden huishoudelijk werk en zorgtaken eerder naar de (vroeg) avonduren en de vrije tijd naar het weekend dan mensen zonder een baan buitenshuis (Hamermesh en Donald 2007). Dat heeft mogelijk weer gevolgen voor de mate waarin ouders tijd voor hun kinderen hebben en voor wanneer men (gezamenlijke) vrije tijd heeft en onderweg is.

Uit het Nederlandse tijdsbestedingsonderzoek bleek dat het 'collectieve kantoortijdenmodel' door de tijd heen weinig is veranderd (Breedveld en Van den Broek 2001; Cloin et al. 2010). Hoe staat het met het Nederlandse arbeidsritme in vergelijking met andere landen?

In de meeste landen begint de werkdag tussen 7:00 en 8:00 uur 's ochtends, luncht men tussen 12:00 en 13:00 uur en eindigt de werkdag tussen 16:00 uur en 18:00 uur (zie voor de gegevens van al de landen www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag'). Hoewel de marges klein zijn, behoren Nederlanders tot degenen die als laatst beginnen met werken. Rond de lunch ontstaat er wat meer variatie. Zo luncht men in Frankrijk in groten getale rond 13:00 uur. In Spanje is dat pas rond 14:30 (maar evenals in Frankrijk in groten getale) (figuur 7.1). Polen beginnen en eindigen het vroegst met werken, en zij onderbreken veel minder dan elders hun werk rond lunchtijd. Het is onduidelijk of Polen tijdens hun werk lunchen of dat lunchtijd als werktijd wordt gezien: hierover zijn geen bronnen beschikbaar. In de meeste landen stopt men door de bank genomen tussen 16:00 uur (in het bijzonder in Noord-Europa) en 17:30 uur met werken. In de landen waar men later luncht, werkt men langer door. In de Zuid- en Oost-Europese landen is om 18:00 uur nog ongeveer 20% aan het werk. In de West- en Noord-Europese landen is dat nog maar 10% en in Nederland is nog maar circa 5%. Na 22:00 uur bedraagt het aandeel werkenden in alle onderzochte landen minder dan 5% (zie www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag' en European Communities 2004: 16).

Figuur 7.1

Tijdstippen van betaald werk in Nederland en vier vergelijkingslanden, bevolking 20-64 jaar (in procenten per dag^a)

a Gemiddeld over een doordeweekse en een weekenddag, in het vervolg van dit hoofdstuk simpelweg aangeduid als: per dag.

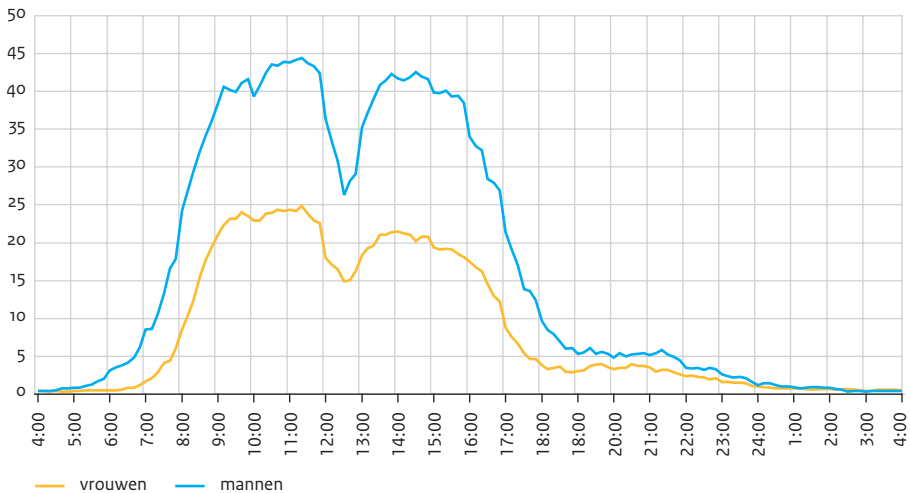
Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

Tijdstippen van betaald werk door vrouwen en mannen

Vrouwen in Nederland (en ook in Zweden, het Verenigd Koninkrijk, Italië en Polen¹) beginnen doorgaans 's ochtends iets later met werken en stoppen 's middags wat eerder dan mannen (figuur 7.2). Dit betreft het aandeel vrouwen en mannen dat gemiddeld over een doordeweekse en een weekenddag aan het werk is, terwijl het aandeel werkende mensen, zowel vrouwen als mannen, doordeweeks natuurlijk hoger ligt dan in het weekend. Er bestaan dus wel wat verschillen in de tijdstippen van betaald werk tussen landen (figuur 7.1), maar binnen de landen zijn de patronen voor vrouwen en mannen redelijk vergelijkbaar. Ongeacht het tijdstip op de dag zijn er minder vrouwen aan het werk dan mannen. Dat heeft echter niet met de timing van betaald werk te maken, maar met de tijdsbesteding aan betaald werk (zie ook hoofdstuk 3).

Figuur 7.2

Tijdstippen van betaald werk in Nederland, vrouwen en mannen van 20-64 jaar (in procenten per dag)

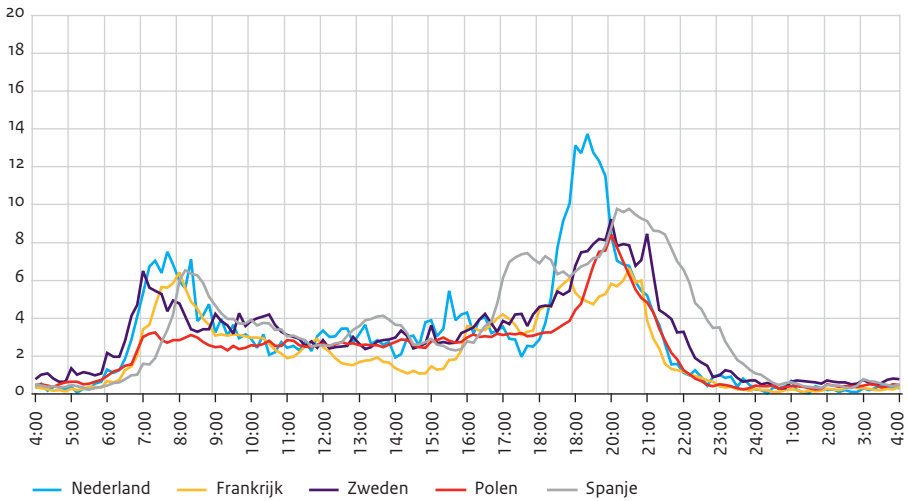
Bron: SCP (TBO '06/EU)

7.3 Het verzorgen van kinderen

Het zorgen voor kinderen (het gaat hier uitsluitend om 'verzorgende' taken zoals wassen en aankleden) vindt, nog meer dan betaald werk, in de verschillende onderzochte landen volgens eenzelfde ritme plaats. Dat blijkt uit het samenvallen van de diverse lijnen in figuur 7.3 (zie verder www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag'). Het zorgen voor kinderen kent twee dagelijkse piekmomenten: 's ochtends tussen 7:00 en 8:30 uur opstaan, ontbijten en naar school/kinderopvang brengen en 's avonds tussen 18:00 en 20:00 uur ophalen, eten, wassen en naar bed brengen (Stewart 2009). De avondpiek is over het algemeen voor ouders wat intensiever dan de ochtendpiek. Dat is zeker in Nederland het geval (figuur 7.3), en Nederlandse ouders ervaren dan ook meer knelpunten dan 's ochtends (Cloïn et al. 2010). In Spanje is de zorg voor kinderen het meest uitgesmeerd over de dag: al vanaf 17.00 uur besteden wat meer Spaanse ouders tijd aan kinderopvang en zij gaan daar 's avonds langer mee door dan ouders in de andere landen. In Polen is van een ochtendpiek in de zorg voor kinderen vrijwel geen sprake.

Figuur 7.3

Tijdstippen waarop men kinderen verzorgt in Nederland en vier vergelijkingslanden, ouders met kind(eren) 0-17 jaar (in procenten per dag)

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

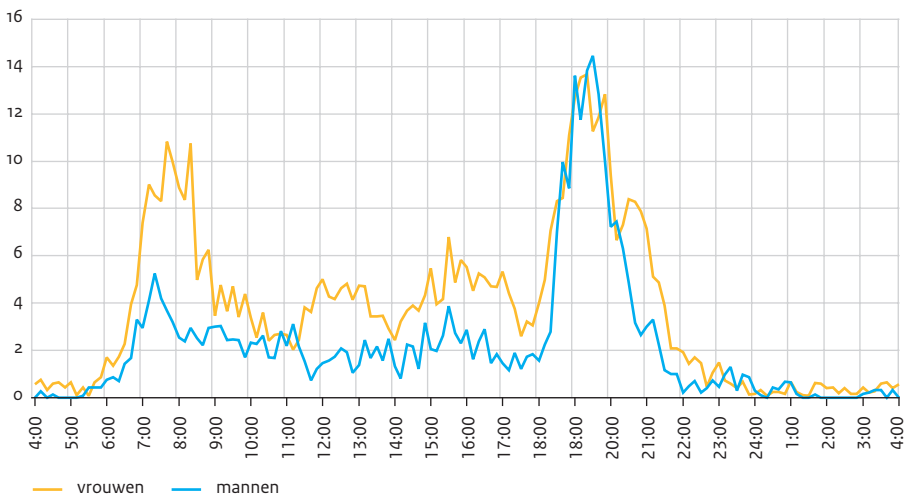
Tijdens werktijden zijn werkende ouders niet beschikbaar voor hun kind(eren). Omdat werk geconcentreerd is doordeweeks en dan vooral overdag heeft betaald werk een negatief effect op de beschikbare tijd voor kinderen op doordeweekse dagen, maar misschien juist een positief effect op de tijd die in het weekend beschikbaar is voor het huishouden en het gezin (Stancanelli en Stratton 2009). Voor vaders is dat inderdaad het geval: zij zorgen in het weekend meer dan op doordeweekse dagen (niet in figuur). Voor moeders verschillen doordeweekse en weekenddagen in de meeste landen niet heel sterk als het op de zorg voor kinderen aankomt.

Tijdstippen van kinderopvang door vrouwen en mannen

In Nederland houden moeders en vaders zich in de avonduren in min of meer gelijke mate met de zorg voor kinderen bezig (figuur 7.4). 's Ochtends komt de zorg voor kinderen vooral voor rekening van moeders. In andere landen (het Verenigd Koninkrijk, Zweden, Polen en Italië²) komt ook de avondspits meer voor rekening van moeders. In het algemeen vertoont de zorg voor kinderen in Nederland gedurende de dag een wat grillig patroon. Mogelijk komt dit doordat een deel van de Nederlandse kinderen tussen de middag en in de loop van de middag uit school naar huis komt. Kinderopvang- en schooltijden zijn hier versnipperd, waardoor out-of-school-hours-care voor veel ouders een toenemende bron van zorg is (OECD 2008; Plantenga 2010).

Figuur 7.4

Tijdstippen waarop men kinderen verzorgt in Nederland, vrouwen en mannen met kind(eren) 0-17 jaar (in procenten per dag)

Bron: SCP (TBO '06/EU)

7.4 Winkelen en het bezoeken van voorzieningen

Voor allerlei bezigheden in het privéleven, zoals het doen van boodschappen en het bezoeken van een arts of sportclub, is men afhankelijk van openingstijden van allerlei voorzieningen, die daarmee het dagelijks leven mede structureren.

De tijden waarop men winkelt en voorzieningen bezoekt (schooltijden en openingstijden van de kinderopvang zijn hierin helaas niet opgenomen) zijn in de onderzochte landen grofweg geconcentreerd in de ochtend (tussen 9.00 en 12.00) en de middag (tussen 14.00 en 17.00) (zie figuur 7.5). Er bestaat een duidelijke overlap met de arbeidstijden, zelfs tijdens de lunch (vgl. figuur 7.1): in een aantal landen is rond de lunch een duidelijke daling te zien in het voorzieningenbezoek. Vooral in Frankrijk, Italië en Bulgarije (waar het voorzieningenbezoek gedurende de hele dag erg laag is maar – in Frankrijk en Italië althans – in de vroege avond iets hoger) neemt het aandeel bezoekers van voorzieningen sterk af tijdens de lunch. Dat is ook het geval in onder meer Duitsland en België (zie voor de betreffende gegevens: www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag').

Nederland kent een lichte piek in het voorzieningenbezoek tussen 14:30 en 15:00 uur, wanneer bijvoorbeeld na schooltijd of op de vrije middag (vanwege deeltijdwerk) voorzieningen worden bezocht. In vergelijking met de andere landen doet een redelijk groot deel van de inwoners in Frankrijk en Italië in de vroege avonden (tussen 17.00 en 20.00 uur) nog boodschappen of bezoekt voorzieningen. Een waarschijnlijke verklaring

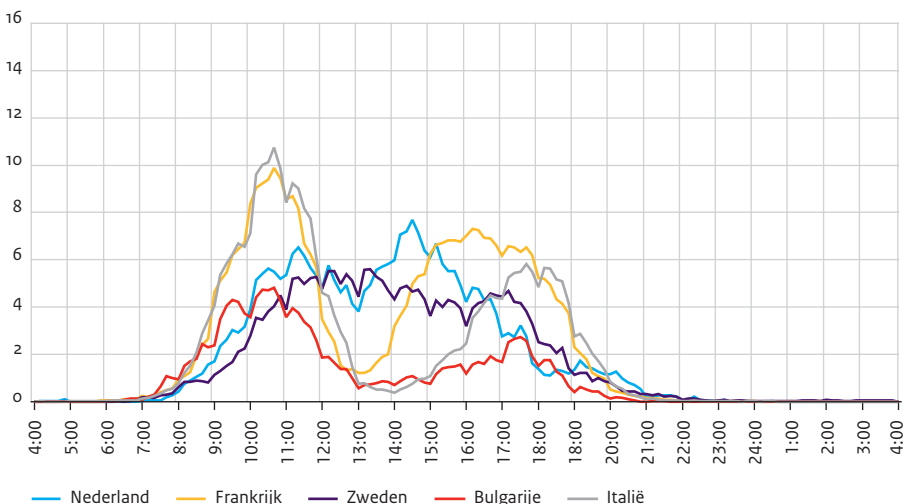
vormt de siësta in deze landen, waarbij ook de winkels en voorzieningen tussen de middag sluiten en daarna meestal langer dan in Nederland en andere landen openblijven aan het einde van de dag. Het is echter wel opmerkelijk dat in Italië, waar veel aandacht wordt besteed aan tijdbeleid en openingstijden, eenzelfde patroon bestaat als Frankrijk, waar van dergelijk beleid veel minder of zelfs geen sprake is (Tummers 2007; OCW 2009)). In Zweden is het voorzieningenbezoek wat meer verspreid over de dag.

Winkeliers in Frankrijk hebben, net als in onder andere Spanje en Zweden, de vrijheid om zelf hun openingstijden te bepalen (EIM in TK 1994/1995; Collewet et. al. 2010). Tot 1995 had Nederland in Europa het meest beperkende beleid ten aanzien van de openstelling van winkels (EIM in: TK 1994/1995). Door de verruiming van de openingstijden in 1996 is een deel van de achterstand ingelopen, maar nog steeds kent een aantal Europese landen een veel ruimer beleid.

Na aankondiging in de Emancipatienota (TK 2007/2008) is in Nederland gestart met 'convenanten tijdbeleid', waarbij een aantal gemeenten en provincies zijn benoemd tot koplopers en een regisserende rol kregen toebedeeld in het organiseren van onder meer flexibilisering van de openingstijden van dienstverleners.³ Tevens bracht de Sociaal-Economisch Raad een advies uit waarin wordt gepleit voor meer flexibiliteit in de openingstijden van dienstverleners en in arbeidstijden (SER 2011) om de combinatie van werk en privé te vergemakkelijken. Vooralsnog scoort Nederland, met uitzondering wellicht van de kleine piek rond 14:30 / 15:00 uur 's middags, redelijk gemiddeld wat betreft de tijdstippen waarop er gewinkeld wordt en voorzieningen worden bezocht.

Figuur 7.5

Tijdstippen waarop men winkelt en gebruikmaakt van voorzieningen in Nederland en vier vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in procenten per dag)

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

7.5 Vrije tijd

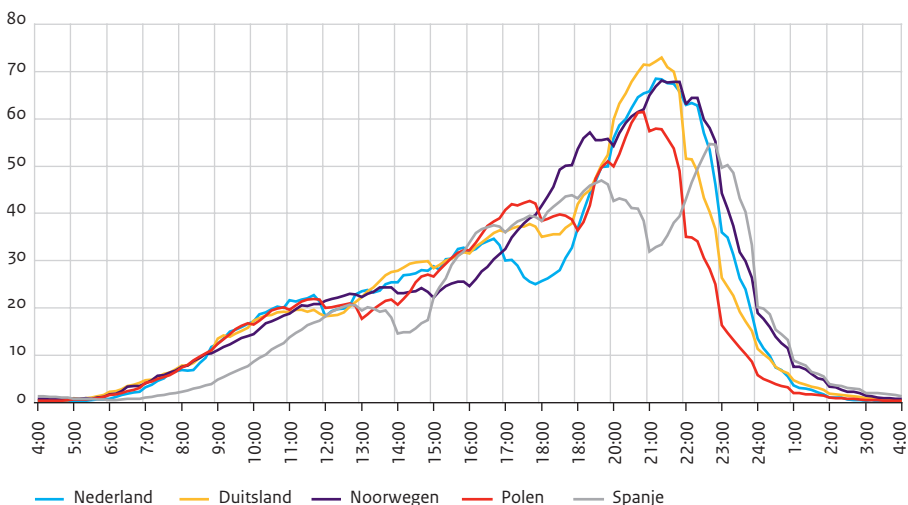
De vrije tijd is vanwege verplichtingen overdag grotendeels geconcentreerd in de avond (figuur 7.6). 's Avonds, tussen 20.00 en 22.00 uur, heeft tussen 50% en 70% van de bevolking in de verschillende landen tijd voor sociale activiteiten of ontspanning. Nederland past precies in dat plaatje. In het algemeen zijn er verschillen zichtbaar tussen West- en Noord-Europa (rond 21:00 uur heeft circa 70% vrij) en Oost- en Zuid-Europa (rond 21:00 uur heeft circa 60% vrij) (zie www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag').

In Nederland neemt net als in de andere landen het aandeel mensen met vrije tijd toe naarmate de dag vordert. Van de uitgelichte landen wijkt Spanje het meest af (zie figuur 7.6), in de zin dat men daar pas later op de avond vrije tijd heeft. Dit komt doordat de werkdag er over het algemeen later eindigt en men er laat eet en daar uitgebreid de tijd voor neemt (zie ook hoofdstuk 2). Dat geldt ook voor Italië en Frankrijk (zie www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag').

Het aandeel mensen dat overdag vrije tijd heeft is logischerwijs groter in het weekend dan doordeweeks (niet in figuur). De piek in de avond blijft echter ook op weekenddagen zichtbaar.

Figuur 7.6

Tijdstippen waarop men vrije tijd heeft in Nederland en vier vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in procenten per dag)

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

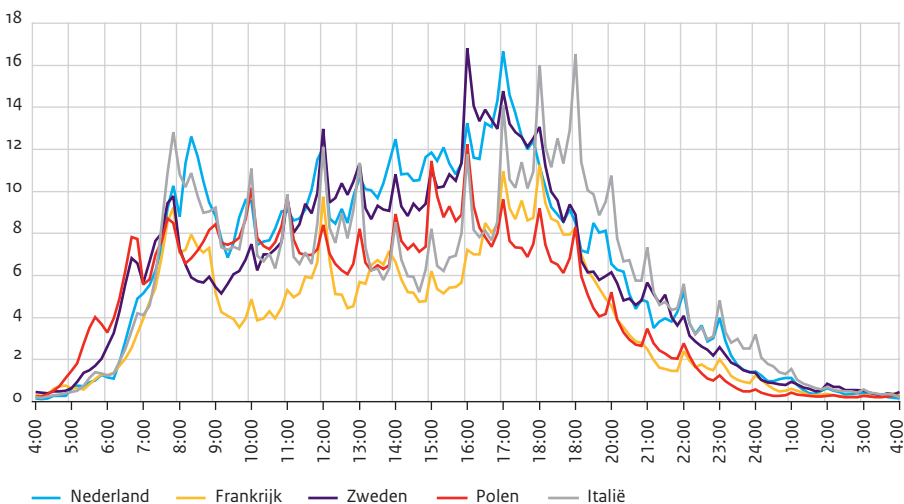
7.6 Mobiliteit: tegelijk onderweg?

De timing van mobiliteit is onder meer van belang in verband met filevorming op de weg en drukte in het openbaar vervoer. In Nederland vinden de meeste verplaatsingen plaats op werkdagen rond kwart over acht 's morgens. Op dat moment zijn ongeveer 2,7 miljoen Nederlanders gelijktijdig onderweg: met de auto, de fiets of het openbaar vervoer of lopend. De avondspits duurt langer en heeft een wat lagere intensiteit dan de ochtendspits. De piek ligt om en nabij 5 uur 's middags, als Nederland huiswaarts keert: 2,5 miljoen Nederlanders zijn dan tegelijkertijd onderweg (KiM 2010).

Vergelijking van reistijden in Nederland met die in andere Europese landen leert dat alle landen in meer of mindere mate een ochtend- en een avondspits kennen (zie figuur 7.7), hoewel de mobiliteit in een groot aantal landen met veel kleine piekjes gepaard gaat. Een aantal landen heeft daarnaast een piek rond het middaguur, ofwel lunchtijd. Voor Spanje, Italië en Frankrijk kan dit verklaard worden door de daar gebruikelijke lange lunch thuis of in een restaurant en door de siësta. Maar ook in Zweden zijn rond het middaguur meer mensen onderweg.

Figuur 7.7

Tijdstippen waarop men reist in Nederland en vier vergelijkingslanden, bevolking 20-74 jaar (in procenten per dag)

Bron: Nederland: SCP (ТВО '06/EU); overige landen: HETUS

Woon-werkverkeer en vrijetijdsverkeer

Het verloop van het woon-werkverkeer over de dag sluit – uiteraard – in hoge mate aan bij de gebruikelijke werktijden. In Nederland stoppen relatief veel mensen op een vergelijkbaar tijdstip met werken, namelijk tussen 16:00 en 17:00 uur (figuur 7.1).

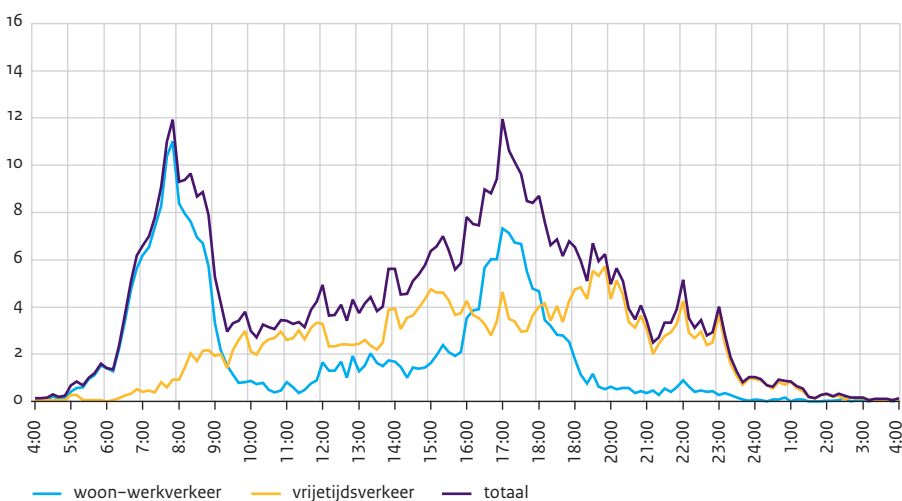
Het woon-werkverkeer vertoont rond die tijd dan ook een duidelijkere piek (figuur 7.8). Dat is ook het geval in Zweden en het Verenigd Koninkrijk, maar niet in bijvoorbeeld Polen, waar het geleidelijk afnemende aandeel werkenden gedurende de middag zich vertaalt in een wat breder tijdsbestek van woon-werkverkeer (zie voor de betreffende gegevens: www.tijdsbesteding.nl onder de naam 'Nederland in een dag').

Drukte op de weg en files ontstaan zoals eerder in dit rapport al is beschreven niet uitsluitend als gevolg van het woon-werkverkeer. In Nederland veroorzaakt dit op doordeweekse dagen weliswaar de ochtendspits, maar in de avondspits is het de cumulatie van woon-werkverkeer en vrijetijdsverkeer die de drukte veroorzaakt (figuur 7.8). Het vrijetijdsverkeer komt 's morgens later op gang dan het woon-werkverkeer, maar beide verkeersvormen bevinden zich aan het begin van de avond tegelijkertijd op de weg (Harms 2008; KiM 2010; Verbeek en De Haan 2011). Deze constatering is relevant voor de aanpak van de fileproblematiek. Immers, 's avonds zijn deels andere mensen onderweg dan 's ochtends, of met andere doeleinden. Ook in enkele andere uitgelichte landen (Verenigd Koninkrijk, Zweden, Polen en Italië⁴) zijn door de cumulatie van woon-werkverkeer en vrijetijdsverkeer 's avonds ongeveer evenveel mensen onderweg als in de ochtendspits, die in ook deze landen vrijwel geheel uit woon-werkverkeer bestaat.

Dat er op zaterdag minder files zijn komt niet doordat het minder druk is. Op zaterdag zijn er bijna evenveel auto's onderweg als op doordeweekse dagen, maar is het autoverkeer meer verspreid over de dag. Op zondag is het wel echt rustiger op de weg, doordat er minder verplaatsingen zijn (KiM 2010).

Figuur 7.8

Tijdstippen waarop men reist in Nederland op een doordeweekse dag naar woon-werkverkeer en vrijetijdsverkeer, bevolking 20-74 jaar (in procenten per dag)

Bron: SCP (TBO '06/EU)

7.7 Slot

De uiteenlopende activiteiten die mensen ondernemen zijn niet willekeurig verspreid over de dag. Verschillende ‘tijden van de samenleving’ zoals arbeidstijden, schooltijden en openingstijden hebben hierop invloed, evenals culturele en biologische ritmes. De verdeling van activiteiten over de dag kent in veel landen een redelijk vergelijkbaar patroon. Overdag hebben mensen verplichtingen (vooral betaald werk en in mindere mate zorg voor kinderen) en bezoeken zij tussen de bedrijven door winkels en voorzieningen. 's Avonds is er tijd voor sociale activiteiten en ontspanning. Deze verdeling is terug te zien in het woon-werkverkeer en het vrijetijdsverkeer. 's Ochtends reist men vooral naar het werk, maar in de avondspits lopen woon-werk en vrijetijdsverkeer veel meer door elkaar heen.

Hoewel de verschillen tussen de onderzochte landen vaak niet zo groot zijn, kent Nederland wel vrij duidelijke piekmomenten: Nederlanders beginnen vrijwel gelijktijdig met werken en stoppen veelal ook weer op ongeveer hetzelfde tijdstip (tussen 16:00 en 17:00 uur). Hierdoor is in het woon-werkverkeer rond die tijd een vrij duidelijke piek te zien. Zeker de filevorming in de doordeweekse avondspits wordt echter niet alleen veroorzaakt door mensen die van werk richting huis gaan. Er zijn dan namelijk ook veel mensen onderweg voor vrijetijdsdoeleinden. Daarnaast is er in Nederland sprake van een vrij duidelijke avondpiek in het zorgen voor kinderen (die, net als in andere landen, intensiever is dan de ochtendpiek). Tussen 18:00 en 20:00 uur 's avonds zijn verhoudingsgewijs veel Nederlandse ouders bezig met het zorgen voor hun kinderen.

Spanje, Italië en Frankrijk wijken qua tijdsritme het meest af van de andere landen. Men begint in deze landen wat later met werken, luncht later (en uitgebreid), werkt aan het einde van de dag wat langer door en bezoekt dan nog wat vaker dan elders winkels en voorzieningen. Vrije tijd speelt zich later op de avond af en men gaat later naar bed (vooral in Spanje). Mede door dit ritme zijn het zorgen voor kinderen, de drukte op de wegen en het voorzieningenbezoek wat meer uitgesmeerd over (met name) de avond.

7.8 Noot

- 1 zie www.tijdsbesteding.nl onder de naam ‘Nederland in een dag’
- 2 zie www.tijdsbesteding.nl onder de naam ‘Nederland in een dag’
- 3 <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/vrouwenemancipatie/tijdbeleid>, geraadpleegd op 25 maart 2011.
- 4 zie www.tijdsbesteding.nl onder de naam ‘Nederland in een dag’

8 Nederland in een dag: slotbeschouwing

8.1 Tijdsbesteding over de grens gezien

Van zestien Europese landen, waaronder Nederland, is in dit rapport nagegaan waaraan de inwoners hun tijd besteden en hoe ze deze indelen. In dit hoofdstuk komt het eindbeeld van al deze gegevens over het dagelijks leven aan bod. Tevens gaan we in op wat kenmerkend is voor de tijdsbesteding in Nederland en bekijken we de samenhang in tijdsbesteding tussen landen. Is er sprake van groepen landen die in tijdsbesteding op elkaar lijken? Verschillen landen überhaupt wel duidelijk van elkaar en ligt hieraan dan een duidelijk indelingsprincipe ten grondslag? Zoals in hoofdstuk 1 is aangegeven, is het vanwege de aard van de data niet mogelijk de verschillen tussen landen te verklaren. Wel is in dit rapport een aantal macrofactoren aangewend voor het interpreteren van verschillen in de tijdsbesteding, zoals verschillen in beleid en cultuur, economische welvaart en het klimaat. Deze factoren vormen een interpretatiekader, maar géén verklaringskader: het is immers niet mogelijk om na te gaan welke factoren nu het meest van invloed zijn op de tijdsbesteding. Wel is het mogelijk om op basis van een exploratieve analyse na te gaan in hoeverre er sprake is van samenhang in tijdsbesteding tussen verschillende landen. Vervolgens is het mogelijk om op het oog te beredeneren of en in hoeverre die samenhang aan macrofactoren te relateren is. Clusteren landen bijvoorbeeld vooral op basis van hun geografische ligging of zijn bijvoorbeeld de regimeclusters van Esping-Andersen terug te zien? Het hoofdstuk wordt afgesloten met een reflectie op de gegevens die in dit rapport gebruikt zijn en op de verbeteringen die nodig zijn om de analyses verder te brengen, zoals de beschikbaarheid en de vergelijkbaarheid van de gegevens.

8.2 Nederlanders volgens drie maten van tijdsbesteding

De veelheid aan informatie over de tijdsbesteding in Nederland en de andere Europese landen is moeilijk bondig samen te vatten. Om een duidelijk beeld te krijgen van de positie van Nederland komt in deze paragraaf steeds de afwijking van de Nederlandse bevolking van 20-74 jaar ten opzichte van het gemiddelde van alle onderzochte landen aan bod. Dat gebeurt aan de hand van drie ‘maten van tijdsbesteding’: de gemiddelde tijd besteed aan een activiteit in een land door de bevolking, het aandeel van de bevolking dat daadwerkelijk deelneemt aan de betreffende activiteit (participatie) en de tijd die de participanten aan de activiteit besteden.

De eerste maat betreft de gemiddelde tijd besteed aan een activiteit door de bevolking, ongeacht of iemand de betreffende activiteit werkelijk uitgevoerd heeft. Uit deze cijfers (de eerste kolom in tabel 8.1) blijkt dat Nederlanders soms wat meer en soms (behoorlijk) wat minder dan de gemiddelde inwoner van de onderzochte landen tijd aan de diverse activiteiten besteden. Met name aan verplichtingen besteedt de Nederlandse bevolking minder tijd, wat voornamelijk komt doordat zij minder betaald werk verricht. Daarnaast

hebben Nederlanders van 20-74 jaar per dag een klein halfuur meer vrije tijd dan gemiddeld en zijn zij ruim een kwartier per dag langer onderweg.

De tweede maat betreft het aandeel participanten per activiteit. De tijdsbesteding van de bevolking als geheel zegt namelijk nog niets over de verdeling binnen de bevolking: mogelijk zijn er bijvoorbeeld maar weinig mensen die betaald werken, maar doen zij dat relatief lang of zijn er juist veel mensen die betaald werken, maar doen zij dat relatief kort.

De kolom met het aandeel participanten in tabel 8.1 laat zien dat Nederlanders vaker dan gemiddeld in de onderzochte landen aan de betreffende activiteit deelnemen: Nederland scoort vaak een 'plusje'. Uitzonderingen zijn betaald werk, televisiekijken en radio en muziek luisteren. Dat doen Nederlanders juist iets minder vaak (4%, respectievelijk 2% en 5%). Het wekt wellicht verbazing dat Nederlanders minder vaak dan gemiddeld betaald werken. Nederland staat immers bekend als een land met een hoge arbeidsparticipatie onder mannen en sinds enkele jaren ook onder vrouwen. Dat beeld is terecht (zie hoofdstuk 3). Uit de HETUS-data blijkt echter dat het gemiddelde aandeel van de bevolking dat op een dag betaald werk verricht in Nederland lager is dan in andere landen (hoofdstuk 3). Dat heeft onder meer te maken met het vele deeltijdwerk in Nederland. Hierdoor zijn op een willekeurige (doordeweekse) dag minder Nederlanders aan het werk dan in landen waar men vooral voltijds werkt.

In het huishouden en bij het zorgen voor kinderen, maar ook op het terrein van de sociale participatie, bijvoorbeeld als mantelzorger of vrijwilliger, zijn Nederlanders iets vaker dan gemiddeld actief. Ook Nederlanders die ontspannen ondernemen veel verschillende activiteiten. Vooral het aandeel Nederlanders dat leest, achter de computer zit of tijd besteedt aan hobby's en spelletjes is relatief hoog.¹ Aan gamen, sport en bewegen, cultuur en vermaak en uitrusten wordt door Nederlanders naar verhouding iets vaker tijd besteed. Voor hun dagelijkse activiteiten zijn Nederlanders daarnaast relatief vaak en lang onderweg.

De tijd die participanten aan de uiteenlopende activiteiten besteden (de derde maat die aan bod komt in tabel 8.1) is echter in veel gevallen korter dan gemiddeld. Nederlanders doen de dingen die ze doen dus niet zo lang, ofwel: ze 'eten' van alles, maar nemen naar verhouding kleine 'hapjes'. Zo zijn er relatief veel Nederlanders die tijd besteden aan de zorg voor kinderen (zie ook hoofdstuk 3), maar de hoeveelheid tijd die zij hieraan spenderen blijft met gemiddeld 7 minuten achter bij 'zorgers' in andere landen. Hiervoor is al gewezen op de drukkende werking die deeltijdwerk heeft op de tijd die wordt besteed aan betaalde arbeid: vanwege het vele deeltijdwerk in Nederland werken we gemiddeld niet alleen minder vaak, maar ook minder lang per dag dan in andere landen. Evenzo besteden Nederlanders gemiddeld minder tijd aan hun activiteiten als mantelzorger of vrijwilliger. Wel investeren zij iets langer dan gemiddeld tijd in sociale contacten, al is het verschil met 4 minuten per dag klein. Bij veel ontspannende bezigheden in de vrije tijd ontstaat wederom het beeld dat Nederlanders relatief veel activiteiten ondernemen, maar hieraan naar verhouding weinig tijd besteden. Zo sporten en bewegen relatief

veel Nederlanders, maar doen zij dit steeds niet zo lang: eenmaal aan het sporten of wandelen maakt men blijkbaar maar een klein rondje of houdt het bij een kort potje.

Tabel 8.1

Gemiddelde tijd besteed per activiteit, participatiegraad en tijd besteed in Nederland ten opzichte van het gemiddelde van de HETUS-landen, bevolking 20-74 jaar (verschil in procenten/uren:minuten per dag)

	gemiddelde tijd bevolking	% participanten	gemiddelde tijd participanten
persoonlijke verzorging	+0:08	0 ^a	+0:08
verplichtingen	-0:48	+2	-0:56
w.v. onderwijs	-0:03	0	-0:01
betaald werk	-0:33	-4	-0:36
huishouden	-0:18	+4	-0:27
zorg voor kinderen	+0:07	+9	-0:07
vrije tijd	+0:27	+1 ^b	+0:25
w.v. sociale activiteiten	+0:13	+10	+0:04
sociale contacten	+0:09	+9	+0:04
informele hulp	+0:04	+2	-0:09
vrijwilligerswerk	0	+1	-0:08
bijeekommen	-0:01	0	-0:20
w.v. ontspanning	+0:15	+2	+0:11
televisiekijken	-0:14	-2	-0:14
lezen	+0:09	+17	-0:02
radio en muziek luisteren	-0:02	-5	-0:06
computergebruik	+0:13	+19	-0:19
gamen	0:00	+2	-0:20
hobby's en spelletjes	+0:11	+14	-0:01
sport en bewegen	-0:05	+1	-0:19
cultuur en vermaak	+0:05	+3	+0:09
uitrusten	+0:01	+5	-0:07
mobiliteit	+0:16	+7	+0:10

a Verschil is 0. In alle landen besteedt 100% van de ondervraagden tijd aan persoonlijke verzorging.

b Bijna iedereen heeft vrije tijd (gemiddeld 98%, in Nederland 99%).

Bron: Nederland: SCP (ТВО '06/EU); overige landen: HETUS

8.2.1 Een voorlopig eindbeeld van de Nederlandse tijdsbesteding?

Wat valt er resumerend te zeggen over de tijdsbesteding van Nederland en de Nederlanders? In het algemeen blijken de verschillen in tijdsbesteding klein te zijn: het tijdsbestedings-

patroon van de onderzochte landen vertoont op hoofdlijnen (hoofdstuk 2; tabel 8.1) niet veel verschillen. Deels is dat logisch, omdat immers iedereen moet slapen en eten en er overal wordt gewerkt en gezorgd. Daar waar wel verschillen bestaan, is het de vraag of de verschillen wel altijd zo klein zijn: met name aan taken met een verplicht karakter (onderwijs, betaald werk en zorgtaken) besteden Nederlanders relatief weinig tijd, namelijk 50 minuten per dag minder dan gemiddeld. De vraag is dus of men 50 minuten tot een uur minder per dag dan gemiddeld veel of weinig vindt. Eerder is geopperd dat er een aanzienlijke winst zou worden geboekt als vrouwen een aantal uur per week meer zouden gaan werken (Bussemaker 2007; TDP 2008). Vanuit dat perspectief is 50 minuten per dag dus een behoorlijk verschil. Bij andere activiteiten zijn de verschillen doorgaans kleiner, maar opgeteld is het totaalbeeld dat Nederlanders minder tijd aan verplichtingen en meer aan vrije tijd besteden dan gemiddeld in de onderzochte landen. Daarnaast is het relevant om in plaats van op de absolute cijfers te focussen op de overeenkomsten en verschillen tussen de landen. Een bevinding die dan naar voren komt is dat de participatie van Nederlanders in de zin van 'tijd besteden aan de betreffende activiteit' (ongeacht hoeveel tijd ermee gemoeid is) in de meeste gevallen wat hoger dan gemiddeld uitvalt en de tijd die men uiteindelijk aan die activiteit besteedt juist wat lager. Nederlanders zijn dus actief op veel terreinen in het dagelijks leven, maar steken in de verschillende afzonderlijke dingen die zij doen relatief weinig tijd.

Klopt dit beeld van de tijdsbesteding? En wat zit er achter dit verschijnsel? Wat betreft de eerste vraag is in hoofdstuk 1 aangehaald dat Nederlanders in hun tijdsbestedingsdagboek, de basis van het tijdsbestedingonderzoek, relatief veel episodische en dus relatief veel afwisselingen op een dag noteerden. Dit lijkt het beeld van een gevarieerd tijdsbestedingspatroon te bevestigen, maar kan ook wijzen op verschillen in de manier van gegevensverzameling (zoals een intensievere begeleiding bij het invullen van het dagboek), en dus op een artefact of meetfout. Wat betreft betaald werk, een belangrijke structurerend onderdeel in het dagelijks leven, is echter al langer bekend dat Nederland een hoge participatiegraad heeft (veel deelnemers), maar een lage arbeidsduur (relatief weinig tijd per deelnemer). Dit bevestigt dus het beeld van een hoge participatie in combinatie met een betrekkelijk bescheiden tijdsinvestering. Het deeltijdmodel maakt het veel Nederlanders mogelijk om werk en zorg – maar ook werk vrije tijd – op een voor hen bevredigende manier te combineren. Daarbij speelt mee dat Nederland een relatief welvarend land is. Op het terrein van de vrije tijd bijvoorbeeld bestaat veel aanbod en door de relatief hoge welvaart kunnen Nederlanders daarvan ook gebruikmaken (Verbeek en De Haan 2011). Zolang er geen andere, betere empirische gegevens zijn die het beeld van het omnivore karakter van de tijdsbesteding in Nederland tegenspreken lijkt het dan ook aannemelijk te veronderstellen dat Nederlanders in vergelijking met de inwoners van de andere onderzochte landen een meer dan gemiddeld gevarieerd tijdsbestedingspatroon kennen.

8.3 Een clustering van landen?

In de voorgaande hoofdstukken is bij de interpretatie van verschillen in tijdsbesteding tussen landen onder meer gekeken naar de typologie van regimes van Esping-Andersen,

er is stilgestaan bij Europees beleid en bij de cultuur, het klimaat en de economische welvaart in de onderzochte landen. De vraag is in hoeverre dergelijke typologische en andere clusterende factoren daadwerkelijk hout snijden en invloed hebben op of samenhangen met de tijdsbesteding.

Zonder een verklarende analyse is deze vraag niet te beantwoorden. Om de invloed van een bepaalde factor te kunnen bepalen moet immers gecontroleerd worden voor overige factoren die (mogelijk mede) van invloed zijn op de tijdsbesteding. Dat is met de HETUS-data niet mogelijk. Wel kan in een exploratieve analyse gebaseerd op de tijdsbestedingspatronen van de inwoners worden bezien in hoeverre er 'groepjes' (clusters) van landen bestaan. Hiertoe zijn de tijdsbestedingsgegevens uit Nederland en de vijftien Europese vergelijkingslanden onderworpen aan een zogenoemde categorische principale-componentenanalyse (CatPCA) (zie Linting 2007). Let wel: dit betreft de tijdsbesteding van de gehele bevolking van 20-74 jaar (het totale tijdsbestedingspatroon), dus niet het aandeel participanten of de tijd besteed door deelnemers. Deze analyse is bedoeld om de 'data te laten spreken' en na te gaan of er een structuur (overeenkomsten of verschillen in tussen landen) in de gegevens te herkennen is (Linting 2007).

In de CatPCA-analyse worden de landen gegroepeerd op basis van hun scores op de variabelen, hier de tijdsbestedingscategorieën.² De techniek plaatst landen die op bepaalde categorieën van de tijdsbesteding op elkaar lijken bij elkaar in een afbeelding. Landen die weinig overeenkomsten vertonen komen ver van elkaar te staan. Een CatPCA-analyse biedt daarmee handvatten voor interpretatie, maar benoemt zelf geen typen of clusters. Bij de analyse is van tevoren niet bekend of opgegeven hoeveel groepen er gevonden (moeten) worden.

Een CatPCA-analyse is goed bruikbaar voor het zoeken naar typologieën zoals die van Esping-Andersen in empirische gegevens (zie o.a. Vrooman 2009). Vertonen landen met een vergelijkbaar regime ook een min of meer vergelijkbaar tijdsbestedingspatroon? In de literatuur is over het bestaan van een dergelijk verband weinig consensus. De gevonden relaties tussen bijvoorbeeld regimetypes en tijdsbesteding zijn niet altijd eenduidig (Sayer et al. 2004; Gershuny 2008). Zo vinden Gershuny en Sullivan (2003) wel een relatie tussen uitgebreide verlof- en kinderopvangvoorzieningen en de tijd die vrouwen aan betaald werk besteden (in landen met uitgebreidere voorzieningen besteden vrouwen meer tijd aan betaald werk), maar niet tussen het regimetype en de tijd die wordt besteed aan huishoudelijke taken en vrije tijd. Sommigen zien wel (deels) een relatie tussen het regimetype en de tijdsbesteding in uiteenlopende landen (o.a. Gornick en Meyers 2003; Sayer et al. 2004; Hook 2006; Van der Lippe et. al 2010), maar anderen zijn sceptischer en suggereren dat 'time use patterns clearly cut across regime types' (Torres et al. 2007: 40). Gershuny (2008) claimt zelfs dat tijdsbestedingsgegevens tot een heel andere typologie van landen leiden dan de gebruikelijke typologieën op basis van stelselkenmerken, macrostatistische gegevens of vragen in surveys naar hoeveel tijd men aan bepaalde activiteiten heeft besteed.

Met behulp van de CatPCA-analyse is na te gaan in hoeverre sociaaldemocratische landen (de Noord-Europese landen) en corporatistische landen (België, Duitsland en Frankrijk) clusteren, en of Nederland – dat zowel sociaaldemocratische als corporatistische

kenmerken heeft – een tussenpositie inneemt. Het is echter goed mogelijk dat landen (ook) clusteren op andere kenmerken dan hun regimetype. Mogelijk tekent zich een geografische indeling af of is de economische welvaart een belangrijk ordeningsprincipe. Daarentegen is er ook op gewezen dat de tijdsbesteding en tijdsordening tot op zeker hoogte de optelsom zijn van (onbedoelde) uitkomsten van beleid op allerlei andere terreinen (Van den Broek 1999). Dat zou kunnen betekenen dat zich misschien wel nauwelijks interpreteerbare clusters van landen aftekenen.

Figuur 8.1 toont het resultaat van de CatPCA-analyse. Uit de afbeelding blijkt dat de landen zich vooral onderscheiden op basis van de tijd besteed aan betaald werk. In een aantal landen (Slovenië, Estland, Letland, Litouwen, Noorwegen en Zweden) werkt men veel uren. Hiertegenover staat een aantal landen (Nederland, Duitsland, België, Bulgarije, Italië en Frankrijk) waar men verhoudingsgewijs weinig uren werkt. Verder laat de afbeelding zien dat in landen waar meer tijd gaat naar onderwijs, mobiliteit en kinderopvang en waar men meer vrije tijd heeft, minder tijd gaat naar het huishouden en in zekere zin ook naar persoonlijke verzorging (deze staan tegenover elkaar in de figuur en zijn dus in zekere zin tegenpolen).

In de verdeling tussen veel versus weinig betaald werk en in de verdeling vrije tijd, mobiliteit en onderwijs versus huishouden en persoonlijke verzorging is te zien dat enkele landen duidelijk clusteren. Hier is in de eerste plaats tot op zekere hoogte een geografische ordening te herkennen. Vier van de Oost-Europese landen (Estland, Letland, Litouwen en Slovenië) vormen duidelijk een groepje. In deze landen gaat veel betaald werk gepaard met relatief veel tijd in het huishouden. Daarnaast clusteren Zweden en Noorwegen (relatief veel betaald werk en kinderopvang) enigszins met Finland en het Verenigd Koninkrijk, al wijken deze laatste twee landen iets af omdat er minder tijd naar betaald werk gaat. Nederland bevindt zich te midden van de West-Europese landen Duitsland en België: in deze landen gaat weinig betaald werk samen met veel tijd voor de zorg voor kinderen en vrije tijd. Op tijd voor het huishouden en persoonlijke verzorging scoren deze drie West-Europese landen betrekkelijk laag.

Een aantal landen is minder goed op basis van zijn geografische ligging te groeperen. Zo onderscheidt Frankrijk zich van de andere West-Europese landen en clustert enigszins met Bulgarije. Beide landen scoren namelijk hoog op 'persoonlijke verzorging'. Zoals in hoofdstuk 2 al aan bod kwam, slaapt men in deze landen relatief lang. Dit heeft mogelijk echter ook te maken met het feit dat in Frankrijk overdag uitrusten tot slaaptijd is gerekend, terwijl het in andere landen onder de vrije tijd valt. Om na te gaan wat hiervan het effect is, is de analyse nogmaals uitgevoerd zonder de categorie persoonlijke verzorging. Ook dan clusteren Frankrijk en Bulgarije echter met elkaar – zij het iets minder uitgesproken –, maar dan rond de categorie 'huishouden'. Dat betekent dat Frankrijk en Bulgarije niet alleen in de tijd voor persoonlijke verzorging, maar tevens in de tijd voor het huishouden op elkaar lijken (zie hoofdstuk 2 en 3). Omdat de bevindingen niet afwijken en persoonlijke verzorging een wezenlijk onderdeel vormt van de tijdsbesteding, is besloten de analyse inclusief persoonlijke verzorging te presenteren.

Geografisch gezien ligt een Zuid-Europees cluster in de lijn der verwachting. Maar hoe- wel Spanje en Italië zich in de afbeelding wel enigszins in elkaars nabijheid bevinden,

ligt Spanje vooral dicht bij Polen. Deze laatste twee toch zeer verschillende landen bevinden zich beide dicht bij de oorsprong in de afbeelding. Nadere bestudering leert dat dit niet komt doordat zij uitschieters zijn op een of enkele tijdsbestedingscategorieën, maar doordat zij juist vaak ‘gemiddeld’ scoren. Italië ten slotte bevindt zich tussen de West-Europese landen en Spanje in, maar clusterd niet duidelijk met Spanje doordat in Italië meer tijd aan het huishouden en aan persoonlijke verzorging wordt besteed en minder aan betaald werk.

Zijn er andere indelingsprincipes in de figuur te herkennen? Van de typologie van Esping-Andersen zijn weliswaar enkele contouren terug te vinden, maar deze wordt niet geheel bevestigd. Afwijkend is bijvoorbeeld dat het Verenigd Koninkrijk zich aan de Scandinavische kant van het spectrum bevindt, terwijl dat land een liberaal regimetype kent. Het Verenigd Koninkrijk is echter geen ‘zuiver’ liberaal type (vgl. Vrooman 2009) en bovendien het enige land in de analyse met liberale systeemkenmerken. Wellicht zou het met een ander liberaal land clusteren als dat in de analyse zou zijn opgenomen. Nederland heeft volgens de typologie van Esping-Andersen zowel sociaaldemocratische als corporatistische regimekenmerken. In de analyse van de tijdsbesteding clusterd het echter vooral met corporatistische landen als België en Duitsland. Van de corporatistische landen wijkt Frankrijk wat betreft tijdsbesteding af, en bevindt zich in de afbeelding niet bij de overige West-Europese corporatistische landen.

Zoals hiervoor reeds is aangegeven clusteren Italië en Spanje niet sterk met elkaar. In de literatuur bestaat discussie over de vraag of Zuid-Europa op basis van zijn instituties op het gebied van sociale zekerheid een apart regimetype vertegenwoordigt of dat het een verbijzondering van het corporatistische type betreft (Ferrera 2010). Op basis van figuur 8.1 lijkt er, gebaseerd op het tijdsbestedingspatroon van uitsluitend Spanje en Italië (gegevens van andere Zuid-Europese landen ontbreken), geen sprake te zijn van een duidelijk Zuid-Europees cluster. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat figuur 8.1 betrekking heeft op vrouwen en mannen samen. Er is dus geen rekening gehouden met de grotere genderongelijkheid die zich in Zuid-Europa bij de verdeling van taken voordoet (zie ook hoofdstuk 3). Dit komt in de volgende paragraaf aan bod.

Ook van een Oost-Europees type lijkt niet echt sprake te zijn. Slovenië en de Baltische Staten clusteren wel duidelijk met elkaar, maar dat geldt niet voor Polen en Bulgarije. Hoewel Slovenië zich iets dichterbij de Noord-Europese landen Noorwegen en Zweden bevindt als het gaat om de tijd besteed aan betaald werk, gaat het te ver om het bij deze groep landen in te delen.

Het ontbreken van een eenduidige relatie tussen de theoretische regimetypes en de empirie van de tijdsbesteding in de uiteenlopende landen houdt mogelijk verband met het feit dat in dit rapport ook onderdelen van de tijdsbesteding die niet of nauwelijks geïnstitutionaliseerd zijn in de analyse meegenomen, zoals de vrije tijd en persoonlijke verzorging.³ Al met al springt er niet één overtuigend indelingsprincipe in het oog.

Figuur 8.1

Categorische principale-componentenanalyse (CatPCA) van de hoofdcategorieën van tijdsbesteding in zestien Europese landen, bevolking 20-74 jaar^a

a De afbeelding is geroteerd naar betaald werk.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

8.3.1 Een clustering van landen voor vrouwen en mannen

Sekseverschillen staan traditioneel in de belangstelling als bron van ongelijkheid in tijdsbesteding. Deze studie bracht diverse verschillen in de tijdsbesteding van vrouwen en mannen aan het licht. In Zuid- en Oost-Europa bleken de genderverschillen groter te zijn dan in West- en Noord-Europa. Deze verschillen vormen de aanleiding om de analyse voor vrouwen en mannen apart uit te voeren.

Vrouwen

Bij vrouwen resulteert de analyse tot op zekere hoogte in een met de algemene analyse vergelijkbaar beeld (hoewel de afbeelding verticaal gespiegeld is, zie figuur 8.2). Wederom is er een onderscheid te zien tussen landen waar vrouwen veel en landen waar zij weinig tijd aan betaald werk besteden. Evenzo bestaat er onderscheid tussen enerzijds landen waar vrouwen meer vrije tijd hebben en meer tijd besteden aan kinderopvang, mobiliteit en onderwijs en anderzijds landen waar juist meer tijd gaat naar het huishouden en persoonlijke verzorging. Wel clusteren de Noord-Europese sociaal-democratische Scandinavische landen (nu inclusief Finland) duidelijker met elkaar dan in figuur 8.1: vrouwen in de Noord-Europese landen besteden meer dan vrouwen elders in Europa tijd aan de zorg voor kinderen, betaald werk, mobiliteit en onderwijs. Ze beschikken over redelijk veel vrije tijd, maar besteden minder tijd aan het huishouden en aan persoonlijke verzorging.

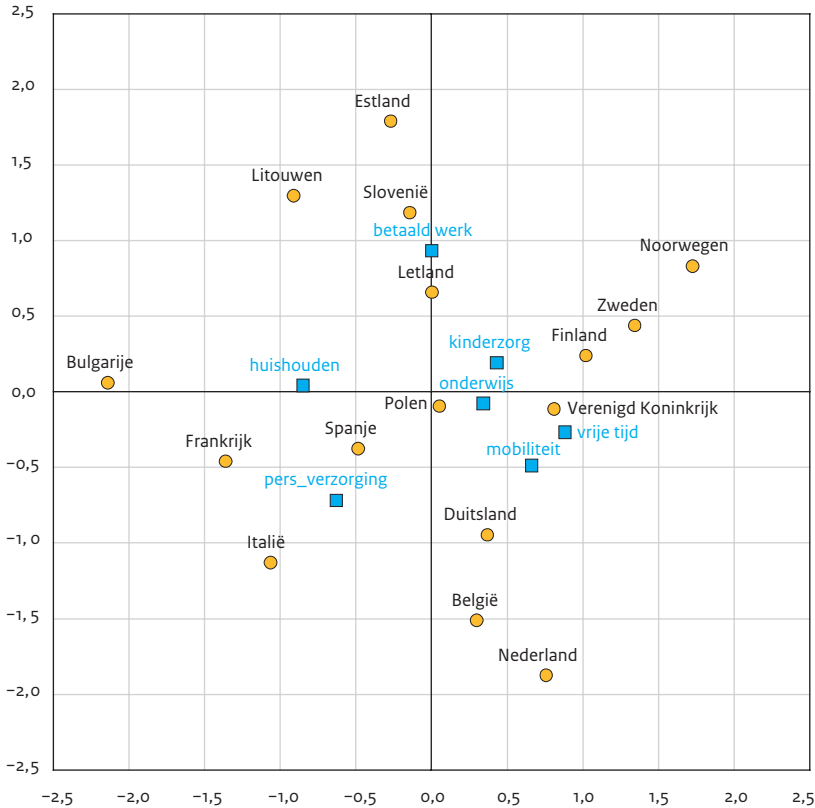
Ook is bij vrouwen duidelijk het West-Europese trio Nederland, België, Duitsland zichtbaar. Het enige verschil is dat Nederland, anders dan hiervoor, nóg wat lager scoort op betaald werk en nu onder België uitkomt in de figuur. Het Verenigd Koninkrijk neemt bij de vrouwen een positie in tussen Noord- en West-Europa.

Frankrijk clustert, ook als het alleen om vrouwen gaat, niet met de overige West-Europese landen. Wel clustert Frankrijk wat meer met de Zuid-Europese landen en liggen Spanje en Italië wat dichterbij elkaar. Voor vrouwen lijkt er dus, iets meer dan bij de algemene analyse, sprake te zijn van een Zuid-Europees cluster, al is het nog altijd niet erg overtuigend. In het midden blijft tevens in hoeverre dit toe te schrijven is aan de vergelijkbaarheid qua regimetype: vrouwen in deze landen onderscheiden zich van vrouwen in andere landen doordat zij relatief veel tijd aan het huishouden en persoonlijke verzorging besteden, en zijn vormen van tijdsbesteding die niet of nauwelijks geïnstitutionaliseerd zijn.

Verder clusteren, net als in de algemene analyse, de Oost-Europese landen overwegend met elkaar. Opnieuw ligt Polen in het midden van de afbeelding en wijken Bulgaarse vrouwen af van de vrouwen in de andere Oost-Europese landen. Dat komt doordat zij meer tijd aan het huishouden, maar minder tijd aan de zorg voor kinderen besteden (vgl. hoofdstuk 3, figuur 3.2 en 3.3).

Figuur 8.2

Categorische principale-componentenanalyse (CatPCA) van de hoofdcategorieën van tijdsbesteding in zestien Europese landen, vrouwen 20-74 jaar^a

a De afbeelding is geroteerd naar betaald werk.

Bron: Nederland: SCP (ТВО '06/EU); overige landen: HETUS

Mannen

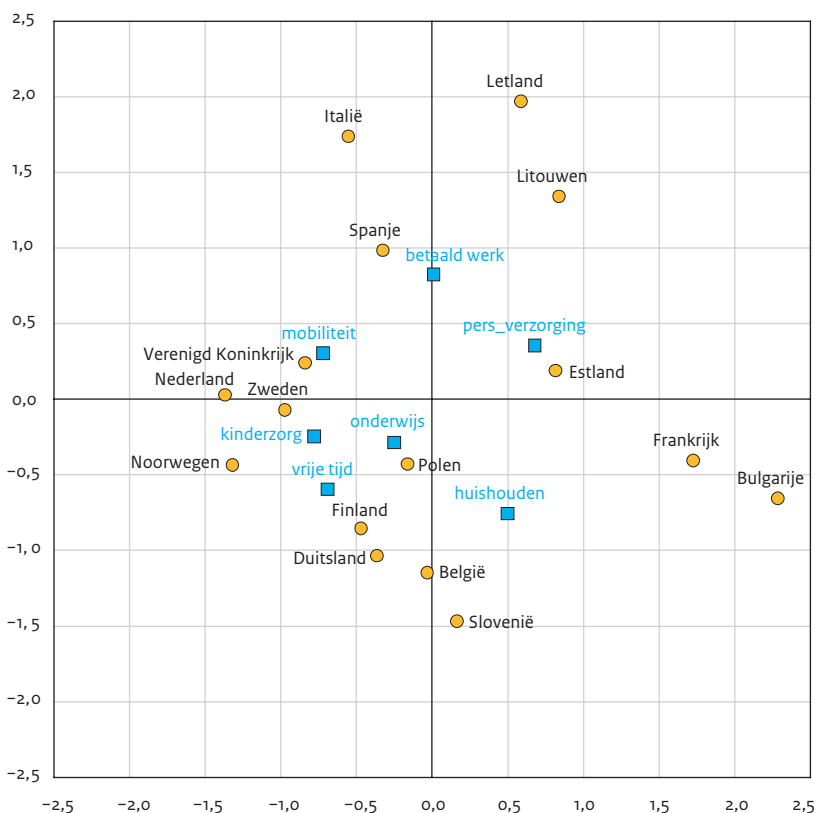
Bij de mannen laat de analyse van de tijdsbesteding een wat ander beeld zien. In tegenstelling tot bij de vrouwen geldt voor hen dat Nederland een landengroep vormt met Zweden, het Verenigd Koninkrijk en Noorwegen. Dit komt met name door de overeenkomsten in de hoeveelheid tijd die mannen in deze landen besteden aan kinderczorg, mobiliteit en vrije tijd. Anders dan de Nederlandse vrouwen clusteren de Nederlandse mannen qua tijdsbesteding nauwelijks met de corporatistische landen die aan Nederland grenzen: België en Duitsland.

Een ander, zij het klein verschil is dat er bij de mannen nog wat sterker dan bij de vrouwen sprake is van een clustering van de twee Zuid-Europese landen (gekenmerkt door

veel betaald werk en tijd voor mobiliteit en minder tijd voor het huishouden). De afbeeldingen van vrouwen en mannen overziend blijkt dat mannen in Zuid-Europa relatief veel betaald werken, terwijl vrouwen in die landen meer tijd steken in het huishouden en persoonlijke verzorging. Kennelijk maakt die combinatie dat de Zuid-Europese landen in de algemene afbeelding niet, maar in de afzonderlijke afbeeldingen (vrouwen en mannen) wel iets dichters bij elkaar liggen.

Figuur 8.3

Categorische principale-componentenanalyse (CatPCA) van de hoofdcategorieën van tijdsbesteding in zestien Europese landen, mannen 20-74 jaar^a

a De afbeelding is geroteerd naar betaald werk.

Bron: Nederland: SCP (TBO '06/EU); overige landen: HETUS

Voor de overige landen is er bij de mannen minder dan bij de vrouwen sprake van een betekenisvolle indeling naar geografische regio of regimetype. Zo bevindt Slovenië zich in de buurt van België en Duitsland, en niet bij de overige Oost-Europese landen.

Frankrijk en Bulgarije clusteren nog nadrukkelijker dan in de voorgaande analyses met elkaar. Dit komt mogelijk doordat mannen in deze landen relatief veel tijd besteden aan het huishouden, in het bijzonder aan tuinieren (zie hoofdstuk 3). Om na te gaan in hoeverre dit een ‘verstorend’ effect heeft op de resultaten is voor Bulgarije en Frankrijk de categorie ‘huishouden’ uit de analyse gelaten. Dit had echter nauwelijks gevolgen voor de gevonden resultaten en leidde inhoudelijk niet in andere groepen van landen.

Vrouwen een West-Europees, mannen een Noord-Europees tijdsbestedingspatroon

De afbeeldingen voor vrouwen en mannen overziend blijkt dat de tijdsbesteding van Nederlandse vrouwen het meest lijkt op die van vrouwen in de corporatistische landen België en Duitsland. Het tijdsbestedingspatroon van Nederlandse mannen daarentegen vertoont meer overeenkomsten met dat van mannen in de sociaaldemocratische Scandinavische landen Zweden en Noorwegen. In de eerste analyse zonder onderscheid naar geslacht (figuur 8.1) clusterde Nederland net als in de analyse met uitsluitend vrouwen vooral met België en Duitsland. Het algemene beeld van de tijdsbesteding lijkt dus meer op dat met alleen vrouwen. Een verklaring hiervoor is dat de tijdsbesteding van vrouwen meer variatie vertoont tussen de landen dan die van mannen. Zodra de tijdsbesteding van vrouwen in de analyse wordt opgenomen, domineert deze de *CatPCA*-oplossing. Dit betekent niet dat de uitkomsten bij de mannen verwaarloosbaar zijn, maar de verschillen zijn bij hen wel minder groot.

8.4 Tot slot

In dit rapport is een veelheid aan informatie gepresenteerd over het tijdsbestedingspatroon in Nederland en vijftien andere Europese landen. Wat deze landen gemeenschappelijk hebben, is dat ze volgens dezelfde richtlijnen een tijdsbestedingsonderzoek onder de bevolking hebben uitgevoerd. Met deze door Eurostat ontwikkelde richtlijnen (*HETUS*: Harmonized European Time Use Surveys) zijn de uitkomsten internationaal beter vergelijkbaar. Desondanks is er ook bij de zo verkregen gegevens sprake van een aantal tekortkomingen, met name met betrekking op het gebrek aan microgegevens en de vergelijkbaarheid van de meting en van de gegevens. Op deze terreinen zijn dan ook enkele aanbevelingen voor verbeteringen te doen.

Ten eerste zouden de analysemogelijkheden aanzienlijk verbeteren door het beschikbaar komen van microgegevens. Met dergelijke gegevens is het mogelijk na te gaan in hoeverre leeftijd, opleiding en andere relevante demografische en achtergrondkenmerken invloed hebben op de tijdsbesteding per land. De beschikking over microgegevens zou het tevens mogelijk maken om de invloed van macrofactoren zuiverder in kaart te brengen, doordat er gecontroleerd kan worden voor individuele kenmerken waarvan bekend is dat ze samenhangen met de tijdsbesteding. Op aspecten van de tijdsbesteding is dat reeds eerder gedaan (o.a. Van der Lippe et al. 2010; Hook 2010), zij het gebaseerd op minder goed vergelijkbare gegevens (*MTUS*). In dit rapport is eenmaal een ‘demografische correctie’ toegepast voor het tijdsbestedingspatroon van de bevolking (§ 2.7). Deze correctie bleek van geringe invloed op de uitkomsten van het onderzoek. Enerzijds wijst

dit erop dat niet corrigeren voor bijvoorbeeld de leeftijdsopbouw van de bevolking (c.q. de mate van vergrijzing) niet problematisch hoeft te zijn. Anderzijds is het wel opmerkelijk dat de correctie zo weinig invloed heeft: er bestaan immers verschillen in de tijdsbesteding tussen leeftijdsgroepen.

Ten tweede zou het belang van de vergelijkbaarheid van de meting en van de gegevens sterker moeten worden benadrukt. Ondanks de richtlijnen bestaan er veel verschillen in de manier waarop het onderzoek in de uiteenlopende landen is uitgevoerd. Zo verschillen de meetjaren, de dagboekdagen en de aantallen episodes en is er waarschijnlijk sprake van conceptuele verschillen cq. mogelijke artefacten doordat bepaalde activiteiten in verschillende landen een verschillende (culturele) betekenis hebben. De tijdsbestedingsonderzoeken die onderdeel uitmaken van de HET US-database zijn uitgevoerd tussen 1998 en 2006, een tijdspanne van acht jaar. Het lijkt geen twijfel dat onderzoek uitgevoerd in hetzelfde meetjaar de vergelijkbaarheid van de gegevens ten goede komt. Landen zijn echter niet verplicht om een tijdsbestedingsonderzoek te laten uitvoeren. De vraag of, wanneer en hoe een dergelijk onderzoek plaatsvindt is daarmee erg afhankelijk van het belang dat men aan een dergelijk onderzoek toedicht en bijvoorbeeld van de beschikbare financiële middelen. Eurostat doet de aanbeveling om elke vijf tot tien jaar een tijdsbestedingsonderzoek uit te voeren. In sommige landen gebeurt dat ook, maar steeds op geheel vrijwillige en vrijblijvende basis. Daarmee worden ook de vergelijkinglanden willekeurig, en blijft een aantal landen vooralsnog buiten beschouwing (bv. Griekenland en Portugal). Meer aandacht en coördinatie vanuit Eurostat is dan ook gewenst. Eurostat kan eveneens een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van richtlijnen, aan het achteraf data beschikbaar stellen en aan het toezicht op veldwerk, dat nu volledig aan afzonderlijke landen zelf wordt overgelaten. Met deze verbeteringen kunnen de gegevens zoals in dit rapport gepresenteerd en de vergelijking ervan een stap verder worden gebracht.

8.5 Noten

- 1 Al wordt het hogere percentage voor computergebruik waarschijnlijk ook veroorzaakt door het recentere meetjaar van het Nederlandse onderzoek.
- 2 De tijdsbestedingscategorieën die opgenomen zijn in de CatPCA-analyse zijn: persoonlijke verzorging, betaald werk, onderwijs, huishouden, kinderopvang, vrije tijd en mobiliteit.
- 3 Nadere analyse zou moeten kunnen uitwijzen of een aparte analyse van de tijd besteed aan verplichtingen een duidelijkere overlap oplevert met de indeling in regimetypes: een dergelijke analyse valt echter buiten de scope van dit rapport, waarin juist het tijdsbestedingspatroon in den brede centraal staat.

Literatuur

- Aguiar, M. en E. Hurst (2007). Measuring Trends in Leisure. The Allocation of Time over Five Decades. In: *The Quarterly Journal of Economics*, jg. 122, nr. 3, p. 969-1006.
- Aliaga, C. (2006a). Europees tijdsbestedingsonderzoek: alles heeft zijn tijd. In: *Over werk. Tijdschrift van het steunpunt wav*, jg. 16, nr. 1-2, p. 62-66.
- Aliaga, C. (2006b). *How is the time of women and men distributed in Europe? Statistics in focus. Population and social conditions* Luxembourg: Eurostat.
- Anxo, D., C. Fagan, I. Cebrian en G. Moreno (2007). Patterns of labour market integration in Europe. A life-course perspective on time policies. In: *Socio-Economic Review*, jg. 5, nr. 2, p. 233-260.
- Arts, W.A. en J.P.T.M. Gelissen (2010). Models of the welfare state. In: G. Castles, S. Leibfried, J. Lewis, H. Obinger en Ch. Pierson (red.), *The Oxford Handbook of the Welfare State* (p. 569-583). Oxford: Oxford University Press.
- Banerjee, A., X. Ye en R.M. Pendyala (2007). Understanding travel time expenditures around the World. Exploring the notion of a travel time frontier. In: *Transportation*, jg. 34, nr. 1, p. 51-65.
- Becker, J. en J. de Hart (2006). *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berg, E. van den, P. Dekker en J. de Hart (2008). Verenigingsleven en maatschappelijk middenveld. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in de sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bettio, F. en J. Plantenga (2004). Comparing care regimes in Europe. In: *Feminist Economics*, jg. 10, nr. 1, p. 85-113.
- Bettio, F., A. Simonazzi en P. Villa (2006). Change in care regimes and female migration. The 'care drain' in the Mediterranean. In: *Journal of European Social Policy*, jg. 16, nr. 3, p. 271-285.
- Bianchi, S.M. (2000). Maternal Employment and Time with Children. Dramatic Change or surprising continuity? In: *Demography*, jg. 37, nr. 4, p. 401-414.
- Bianchi, S.M., J.P. Robinson en M. Milkie (2006). *Changing Rhythms of American Family Life*. New York: Russell Sage.
- Biddle, J.E. en D.S. Hamermesh (1990). Sleep and the Allocation of Time. In: *The Journal of Political Economy*, jg. 98, nr. 5 (deel 1), p. 922-943.
- Bielenski, H., G. Bosch en A. Wagner (2002). *Working time preferences in sixteen European countries*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Bittman, M. (2004). Parenting and employment: What time-use surveys show. In N. Folbre & M. Bittman (Eds.), *Family time. The Social Organization of Care* (p. 152-170). London: Routledge.
- Bittman, M. (2005). Sunday Working and Family Time. In: *Labour & Industry. A Journal of the Social and Economic Relations of Work*, jg. 16, nr. 1, p. 59-81.
- Bloemen, H.G., S. Pasqua en E.G.F. Stancanelli (2008). *An Empirical Analysis of the Time Allocation of Italian Couples. Are Italian Men Irresponsible?* Tinbergen Institute Discussion Paper, T1 2008-111/3. Amsterdam/ Rotterdam: Tinbergen Institute.
- Bolzendahl, C. en D.J. Myers (2004). Feminist attitudes and support for gender equality. Opinion change in women and men, 1974-1998. In: *Social Forces*, jg. 83, nr. 2, p. 759-790.
- Breedveld, K. en A. van den Broek (red.) (2001). *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Breedveld, K. en A. van den Broek (2004). *De veeleisende samenleving. De sociaal-culturele context van psychische vermoeidheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K., A. van den Broek, J. de Haan, L. Harms, F. Huysmans en E. van Ingen (2006). *De tijd als spiegel*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den (1999). *Tijdsordening is optelsom van onbedoelde uitkomsten*. In: *Facta*, jg. 7, nr. 2, p. 16-19.
- Broek, A. van den, W. Knulst en K. Breedveld (1999). *Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, J. de Haan, F. Huysmans en A. Tiessen-Raaphorst (2009). Cultuur, media, sport, recreatie en toerisme. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en P. Schyns (red.), *De sociale staat van Nederland 2009* (p. 273-297). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broese van Groenou, M. (2005). Delen in de zorg. De rol van broers en zussen in de zorg van kinderen voor hun ouders. In: A. de Boer (red.), *Kijk op informele zorg* (p. 61-74). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bussemaker, J. (2007). Meer werk en zorg gaan best samen. In: *Trouw*, 10 oktober.
- CBS (2010). *Sociale samenhang. Participatie, vertrouwen en integratie*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cloïn, M., M. Schols en A. van den Broek (2010). *Tijd op orde? Een analyse van de tijdsorde vanuit het perspectief van de burger*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cloïn, M. en M. Souren (2011). Onbetaalde arbeid en de combinatie van arbeid en zorg. In: A. Merens, M. van den Brakel, M. Hartgers en B. Hermans (red.), *Emancipatiemonitor 2010* (p. 108-147). Den Haag/Heerlen: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Collewet, M., A. Gelderblom, T. Berretty, J. Gravestijn en J. de Koning (2010). *Maatschappelijke kosten-batenanalyse van de tijdsordening van de Nederlandse samenleving*. Rotterdam: SEOR.
- Coltrane, S. (2000). Research on Household Labor. Modeling and Measuring the Social Embeddedness of Routine Family Work. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 62, nr. 4, p. 1208-1233.
- Commission of the European Communities (2006), *The demographic future of Europe – from challenge to opportunity*. Brussels: Commission Communication, COM.
- Connolly, M. (2008). Here Comes the Rain Again. Weather and the Intertemporal Substitution of Leisure. In: *Journal of Labor Economics*, jg. 26, nr. 1, p. 73-100.
- Cook, L. J. (2010). Eastern Europe and Russia. In: G. Castles, S. Leibfried, J. Lewis, H. Obinger en Ch. Pierson (red.), *The Oxford Handbook of the Welfare State* (p. 671-688). Oxford: Oxford University Press.
- Crawford, D.W., E.L. Jackson en G. Godbey (1991). A hierarchical model of leisure constraints. In: *Leisure Sciences*, jg. 13, nr. 4, p. 309-320.
- Craig, L. (2006). Does father care mean fathers share? A comparison of how mothers and fathers in intact families spend time with children. In: *Gender and Society*, jg. 20, nr. 2, p. 259-281.
- Curtis, J.E., D.E. Baer en E.G. Grabb (2001). Nations of Joiners. Explaining Voluntary Association Membership in Democratic Societies. In: *American Sociological Review*, jg. 66, nr. 6, p. 783-805.
- Dekker, P., P. Ester en H. Vinken (2003). Civil society, social trust and democratic involvement. In: W. Arts, J. Hagenaars en L. Halman (red.), *The cultural diversity of European unity. Findings, explanations and reflections from the European Values Study*. Leiden/Boston: Brill.
- Dekker, P. en S. Ederveen (red.) (2006). *Europese tijden. De publieke opinie over Europa & Arbeidstijden, vergeleken en verklaard*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Planbureau.
- Del Boca, D., S. Pasqua en C. Pronzato (2008). *Market Work and Motherhood Decisions in contexts* (IZA Discussion Paper No. 3303). Bonn.

- Duimel, M. (2007). *Verbinding maken. Senioren en internet*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Deursen, A.J.A.M. van (2010). *Internet skills. Vital assets in an information society*. (proefschrift). Twente: University of Twente.
- Durant, R.H., T. Baranowski, M. Johnson en W.O. Thompson (1994). The Relationship Among Television Watching, Physical Activity, and Body Composition of Young Children. In: *Pediatrics*, jg. 94, nr. 4, p. 449-455.
- EACEA/Eurydice/ Eurostat (2009). *Key Data on Education in Europe 2009*. Brussel: Eurydice.
- Edwards, R.D. (2011). *American Time Use Over the Business Cycle*. Updated working paper prepared for the Annual Meeting of the Population Association of America, April 1, Washington, D.C.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, G. (1999). *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press.
- European Commission (2010). *Strategy for equality for women and men 2010-2015*. Luxembourg: Publications Office of the European Union
- European Communities (2004). *How Europeans spend their time. Everyday life of men and women. Data 1998-2002*. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Communities (2009). *Harmonised European time use surveys. 2008 guidelines*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Europees Parlement (2008). Report on the role of volunteering in contributing to economic and social cohesion. European Parliament 2004 -2009 Session document: Committee on Regional Development.
- Europese Commissie (2001). *Witboek Transport. Het Europese vervoersbeleid tot het jaar 2010: tijd om te kiezen*. Brussel: Europese Commissie.
- Europese Commissie (2002). *European participation cultural activities 2002*. Brussel: Europese Commissie.
- Europese Commissie (2007). *Witboek sport*. Brussel: Commissie van de Europese Gemeenschappen.
- Europese Commissie (2010). *Eurobarometer 72.3 Sport and physical activity*. Brussel: Europese Commissie.
- Eurostat (2010). *Europe in figures. Eurostat yearbook 2010*. Luxemburg: Publications Office of the European Union.
- Ferrera, M. (2010). The South European Countries. In: G. Castles, S. Leibfried, J. Lewis, H. Obinger en Ch. Pierson (red.), *The Oxford Handbook of the Welfare State* (p. 616-629). Oxford: Oxford University Press.
- Fisher K. en J. Robinson (2011), Daily Life in 23 Countries. In: *Social Indicators Research*, jg, 101, nr. 2., p. 295-304
- Fleming, R. en A. Spellerberg (1999). *Using Time Use Data, A History of Time Use. Surveys and Uses of Time Use Data*. Wellington: Statistics New Zealand.
- Fortin, N. (2005). Gender role attitudes and the labour-market outcomes of women across OECD countries. In: *Oxford Review of Economic Policy*, jg. 21, nr. 3, p. 416-438.
- Fuwa, M. (2004). Macro-Level Gender Inequality and the Division of Household Labor in 22 Countries. In: *American Sociological Review*, jg. 69: nr. 6, p. 751-67.
- Geist, C. (2005). The welfare state and the home. Regime differences in the domestic division of labor. In: *European Sociological Review*, jg. 21, nr. 1, p. 23-41.
- Gelissen, J.P.T.M. (2001). *Worlds of Welfare, Worlds of Consent? Public Opinion on the Welfare State*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Gershuny, J. (2000), *Changing Times: Work and Leisure in Post-Industrial Society*, Oxford: Oxford University Press.

- Gershuny, J. en O. Sullivan (2003). Time use, gender, and public policy regimes. In: *Social Politics*, jg. 10, nr. 2, p. 205-228.
- Gershuny, J. (2005). Busyness as the badge of honor for the new superordinate working class. In: *Social Research*, jg. 72, nr. 2, p. 287-314.
- Gershuny, J. (2008). *Time-use Studies. Daily Life and Social Change. Full Research Report esrc End of Award Report, res-000-23-0704-A*. Swindon: ESRC.
- Gesthuizen, M., T. van der Meer en P. Scheepers (2008). Education and dimensions of social capital. Do educational effects differ due to educational expansion and social security expenditure? In: *European Sociological Review*, jg. 24, nr. 5, p. 617-632.
- ГНК (2010). *Volunteering in the European Union*. Londen: ГНК.
- Glorieux, I. en R. Heyman (2007). *Lessen voor een Belgisch tijdsbeleid. Een analyse van Europese initiatieven rond tijdsordening* (dwtc-project ap/03/21). Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
- Glorieux, I. en T-P. Van Tienoven (2009). *Gender en tijdsbesteding. Verschillen en evolutie in de tijdsbesteding van Belgische vrouwen en mannen*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
- Golinowska, S. (2010). *The system of long-term care in Poland* (CASE network study and analysis, no. 416). Warschau: Center for Social and Economic Research.
- Gornick, J. C., en M. K. Meyers (2003). *Families that Work: Policies for Reconciling Parenthood and Employment*. New York: Russell Sage
- Groot, L.F.M. en K. Breedveld (2004). Time over the life course: preferences, options and the life course policy. In: *Tijdschrift voor arbeidsvraagstukken*, jg. 20, nr. 3, p. 288-302.
- Hägerstrand, T (1970). *What about people in regional science?* In: *Papers Regional Science Association*, 24, 1970, p.7-21
- Halman, L. en V. Draulans (2006). How secular is Europe? In: *The British Journal of Sociology*, jg. 57, nr. 2, p. 263-288.
- Hamermesh, D.S. en S. Donald (2007). *The Time and Timing Costs of Market Work*. Cambridge: NBER Working Paper 13127).
- Harms, L. (2006). *Op weg in de vrije tijd. Context, kenmerken en dynamiek van vrijetijdsmobiliteit*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Harms, L. (2008). *Overwegend onderweg. De leefsituatie en de mobiliteit van Nederlanders* (proefschrift). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hartgers M. en A. Pleijers (2010). Een leven lang leren met cursussen en lange opleidingen. In: *Socialeconomische trends*, nr. 2, p. 19-25.
- Hartmann, T. en C. Klimmt (2006). Gender and computer games: exploring females' dislikes. In: *Journal of Computer-mediated Communication*, jg. 11, nr.4, p. 910-931.
- Hook, J. (2006). Care in context. Men's unpaid work in 20 countries, 1965-2003. In: *American Sociological Review*, jg. 71, nr. 4, p. 639-660.
- Hook, J. (2010). Gender Inequality in the Welfare State. Sex Segregation in Housework, 1965-2003. In: *American Journal of Sociology*, jg. 115, nr. 5, p. 1480-1523
- Huber, M., R. Rodrigues, F. Hoffman, K. Gasior en B. Marin (2009). *Facts and figures on long-term care. Europe and North America*. Wenen: European Centre for Social Welfare Policy and Research.
- Hupkes, G. (1977). *Gas geven of afremmen. Toekomstscenario's voor ons vervoerssysteem* (proefschrift). Deventer/ Antwerpen: Kluwer.

- Huysmans, F. (2001). De invloed van het weer op de tijdsbesteding. In: K. Breedveld en A. van den Broek (red.), *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening* (p. 149-153). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huysmans, F. en C. Hillebrink (2008). *De openbare bibliotheek 10 jaar van nu*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huysmans, F. en J. de Haan (2001). Media en ICT. Omgaan met een overvloedig aanbod. In: K. Breedveld en A. van den Broek (red.), *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening* (p. 75-96). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huysmans, F. en J. de Haan (2010). *Alle kanalen staan open. De digitalisering van mediagebruik*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ingen, E. van, J. de Haan en M. Duimel (2007). *Achterstand en afstand. Digitale vaardigheden van lager opgeleiden, ouderen, alloctonen en inactieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ingen, E. van (2009). *Let's come together and unite. Studies of the changing character of voluntary association participation* (proefschrift). Tilburg: Oldendorff Research Institute.
- Janssen, B. en W. Portegijs (2011). Betaalde arbeid. In: A. Merens, M. van den Brakel, M. Hartgers en B. Hermans (red.), *Emancipatiemonitor 2010* (p. 72-108). Den Haag/Heerlen: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Jaumotte, F. (2003). *Female labour force participation. Past trends and main determinants in oecd countries* (OECD Economics Department working paper no. 376). Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Jehoel-Gijsbers, G. en C. Vrooman (2008). Sociale uitsluiting in Nederland en Europa. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid. Sociaal en Cultureel Rapport 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Juster, F. en F. Stafford (1991). The allocation of time: empirical findings, behavior models and problems of measurement. In: *Journal of Economic Literature*, jg. 29, nr. 2, p. 471-522.
- Kamphuis, C., R. van den Dool, A. van den Broek, I. Stoop, P. Adelaar en J. de Haan (2009). *ТВО/ЕU en ТВО/НL. Een vergelijking van twee methoden van tijdsbestedingsonderzoek*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- KiM (2007a). *Nota Mobiliteit in Europese context*. Den Haag: ministerie van Verkeer en Waterstaat.
- KiM (2007b). *Bijlagen Nota Mobiliteit in Europese context*. Den Haag: ministerie van Verkeer en Waterstaat.
- KiM (2010). *Mobiliteitsbalans 2010*. Den Haag: ministerie van Verkeer en Waterstaat.
- Kremer, M. (2005). *How welfare states care. Culture, gender and citizenship in Europe* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Krevers, B., J. Brown, P. Bledowski, M. G. Melchiorre, D. Lüdecke en E. Mestheneos (2008). Services for supporting family carers of older people from a service providers perspective. In: G. Lamura, H. Döhner en C. Kofahl (red.), *Family carers of older people in Europe. A six-country comparative study*. Berlijn: LIT Verlag.
- Kossek, E.E., B.A. Lautsch en S.C. Eaton (2005). Telecommuting, control, and boundary management: correlates of policy use and practice, job control, and work-family effectiveness. In: *Journal of Vocational Behavior*, jg. 68, nr. 2, p. 347-367.
- Knudsen, K. en K. Waerness (2008). National Context and Spouses' Housework in 34 Countries. In: *European Sociological Review*, jg. 24, nr. 1, p. 97-113.
- Lewis, J. (1992). The decline of the male breadwinner model: implications for work and care. In: *Social politics*, jg. 8, nr. 2, p. 152-169.

- Liefbroer, A.C. en J. Puy (2005). *De transitie naar volwassenheid en de rol van het overheidsbeleid. Een vergelijking van institutionele arrangementen in Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje* (NIDI report nr. 66). Den Haag: NIDI.
- Linting, M. (2007). *Nonparametric inference in nonlinear principal components analysis: Exploration and beyond* (proefschrift). Leiden: Leiden University.
- Lippe, T. van der en L. van Dijk. (2002). Comparative research on women's employment. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 28, nr. 1, p. 221-41.
- Lippe, T. van der, J. de Ruijter, E. de Ruijter en W. Raub (2010). Persistent Inequalities in Time Use between Men and Women. A Detailed Look at the Influence of Economic Circumstances, Policies, and Culture. In: *European Sociological Review*, jg. 27, nr. 2, p. 164-179.
- Lück, D. en D. Hofäcker (2003). *Rejection and acceptance of the male breadwinner model. Which preferences do women have under which circumstances?* (Globalife working paper nr. 60 / paper for the annual conference of espanet, 13-15 november 2003). Kopenhagen: espanet.
- Mandel, H. en M. Semyonov (2006). A welfare state paradox. State interventions and women's employment opportunities in 22 countries. In: *American Journal of Sociology*, jg. 111, nr. 6, p. 1919-1949.
- Margherita, S. O'Dorchai en J. Bosch (2009). *Reconciliation between work, private and family life in the European Union*, 2009 edition. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- McGinnity, F. en E. Calvert (2009). Work-Life Conflict and Social Inequality in Western Europe. In: *Social Indicators Research*, jg. 93, nr. 3, p. 489-508.
- Meer, T. van der (2009). *States of freely associating citizens. Cross-national studies into the impact on social, civic, and political participation* (proefschrift). Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen
- Ministerie o c w (2009). *Internationaal onderzoek tijdbeleid*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Mommaas, H. (2003). *Vrije tijd in een tijdperk van overvloed* (oratie). Amsterdam: Dutch University Press.
- Mommaas, H., M. van den Heuvel en W. Knulst (2000). *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen. Voorstudies en achtergronden* (v109). Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Nicholson, M., R. Hoye en B. Houlihan (red.) (2011). *Participation in sport. International policy perspectives*. Londen: Routledge.
- Nilssen, O., R. Lipton, T. Brenn, G. Höyer, E. Boiko en A.Tkatchev (1997). Sleeping problems at 78 degrees north: the Svalbard Study. In: *Acta Psychiatrica Scandinavica*, jg. 95, nr. 1, p. 44-48.
- NO C * N S F (2009). *Olympisch Plan 2028. Heel Nederland naar Olympisch niveau. Plan van aanpak op hoofdlijnen*. Arnhem: NO C * N S F.
- o c w (2009). *Internationaal onderzoek tijdbeleid*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OECD (2008). *Babies and Bosses. Reconciling Work and Family Life. A Synthesis of Findings for oecd Countries*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- OECD (2009). *Society at a Glance 2009. oecd Social Indicators*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- OECD (2010a). *oecd Family database*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development, Social Policy Division / Directorate of Employment, Labour and Social Affairs (www.oecd.org/els/social/family/database).
- OECD (2010b). *Education at a glance. oecd Indicators*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.

- OECD (2010c). *Economic surveys. The Netherlands 2010*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Ogletree, S.M. en R. Drake (2007). College students' video game participation and perceptions: gender differences and implications. In: *Sex Roles*, jg. 56, nr. 7-8, p. 537-542.
- Oorschot, W. van en W. Arts (2005). The social capital of European welfare states. The crowding out hypothesis revisited. In: *Journal of European Social Policy*, jg. 15, nr. 1, p. 5-26.
- Orloff, A.S. (2010). Gender. In: G. Castles, S. Leibfried, J. Lewis, H. Obinger en Ch. Pierson (red.), *The Oxford Handbook of the Welfare State* (p. 252-264). Oxford: Oxford University Press.
- Pallesen, S., I.H. Nordhus, G.H. Nielsen, O.E. Havik, G. Kvale, B.H. Johnsen en S. Skjotskift (2001). Prevalence of insomnia in the adult Norwegian population. In: *Sleep*, jg. 24, nr. 7, p. 771-779.
- Pascall, G. en J. Lewis (2004). Emerging Gender Regimes and Policies for Gender Equality in a Wider Europe. In: *Journal of Social Policy*, jg. 33, nr. 3, p. 373-394.
- Pate, R.R., G.W. Heath, M. Dowda en S.G. Trost (1996). Associations between physical activity and other health behaviors in a representative sample of US adolescents. In: *American Journal of Public Health*, jg. 86, nr. 11, p. 1577-1581.
- Pettit, B. en J. Hook (2005). The structure of women's employment in comparative perspective. In: *Social Forces*, jg. 84, nr. 2, p. 779-801.
- Pfau-Effinger, B. (2004). *Culture, Welfare State and Women's Employment in European Societies*. Aldershot: Ashgate.
- Plantenga, J. (2010). Domweg gelukkig met een deeltijd baan? In: A. van den Broek en M. Cloin (red.), *Komt tijd, komt raad? Essays over mogelijkheden voor een nieuwe tijdsorde* (p. 53-65). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pleines, H. (2005). Introduction. In: H. Pleines (red.), *Participation of Civil Society in New Modes of Governance. The Case of the New eu Member States. Part 1: The State of Civil Society* (working paper NewGov, nr. 67, mei 2005). Bremen: Forschungsstelle Osteuropa.
- Pommer, E., E. van Gameren, J. Stevens en I. Woittiez (2007). *Verschillen in verzorging. De verzorging van ouderen in negen eu-landen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Poortman, A.-R. en T. van der Lippe (2009). Attitudes Toward Housework and Child Care and the Gendered Division of Labor. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 71, nr. 3, p. 526-541.
- Portegijs, W. en S. Keuzenkamp (red.) (2008). *Nederland deeltijdland. Vrouwen en deeltijdwerk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone. The collapse and revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Robinson, T.N., L.D. Hammer, D.M. Wilson, J.D. Killen, H.C. Kraemer, C. Hayward en C.B. Taylor (1993). Does Television Viewing Increase Obesity and Reduce Physical Activity? Cross-sectional and Longitudinal Analyses Among Adolescent Girls. In: *Pediatrics*, jg. 91, nr. 2, p. 273-280.
- Robinson, J. P. en G. Godbey (1997). *Time for Life: The Surprising Ways Americans Use Their Time*. Pennsylvania: Penn State University Press.
- Robinson, J. P. en W. Michelson (2010). Sleep as a victim of the 'time crunch'. A multinational analysis. In: *Electronic International Journal of Time Use Research*, jg. 7, nr. 1, p. 61-72.
- Rogers, E. (2003). *Diffusion of innovations*. New York: Free Press.
- Ruiter, S. en N.D. de Graaf (2006). National context, religiosity, and volunteering. Results from 53 countries. In: *American Sociological Review*, jg. 71, nr. 2, p. 191-210.
- Ruppanner, L. (2010). Conflict and Housework: Does Country Context Matter? In: *European Sociological*

- Review, jg. 26, nr. 5, p. 557-570.
- Sayer, L.C., A.H. Gauthier en F.F. Furstenberg (2004). Educational differences in parents' time with children. Cross-national variations. In: *Journal of Marriage and Family*, jg. 66, nr. 5, p. 1152-1169.
- Scheepers, P., M. Te Grotenhuis en J. Gelissen (2002). Welfare states and dimensions of social capital. Cross-national comparisons of social contacts in European countries. In: *European Societies*, jg. 4, nr. 2, p. 185-207.
- Schnabel, P. en J. de Hart (2008). Sociale cohesie. Het thema van dit Sociaal en Cultureel Rapport. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in de sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2000). *Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Nederland in Europa*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SER (2011). *Tijden van de samenleving. Slimmer organiseren van tijd en plaats van arbeid en dienstverlening (Advies 11/06)*. Den Haag: Sociaal Economische Raad.
- Sonck, N., S. Livingstone, E. Kuiper en J. de Haan (2011). *Digital literacy and safety skills. eu kids online short report* (www.eukidsonline.net).
- Sonck N., A. Van den Broek, A. Tiessen-Raaphorst en D. Verbeek (2011). Vrijtijdsbesteding. In: *De sociale staat van Nederland 2011* (nog te verschijnen). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Spinney, J.E.L. en H. Millward (2011). Weather impacts on leisure activities in Halifax, Nova Scotia. In: *International Journal of Biometeorology*, jg. 55, nr. 2, p. 133-145.
- Stancanelli, E.G.F. en L.S. Stratton (2010). *Her Time, His Time, or the Maid's Time. An Analysis of the Demand for Domestic Work* (iza Discussion Paper No. 5253). Bonn: Germany.
- Staubli, S. (2009). *Essays in Public Finance and Time Use*. St. Gallen: University of St. Gallen.
- Schafer, A. en D. Victor (1997). The past and future of global mobility. In: *Scientific American*, jg. 227, nr. 4, p. 36-39.
- Stichting Landelijk Fietsplatform (1990). *Nota Nederland Fietsland*. Amersfoort: Stichting Landelijk Fietsplatform.
- Stichting Landelijk Fietsplatform (2009). *Zicht op Nederland fietsland*. Amersfoort: Stichting Landelijk Fietsplatform.
- Southerton, D. (2006). Analysing the Temporal Organization of Daily Life. Social Constraints, Practices and Their Allocation. In: *Sociology*, jg. 40, nr. 3, p. 435-454.
- Suanet, B., M. Broese van Groenou en A. Braam (2009). Changes in volunteering among young old in the Netherlands between 1992 and 2002. The impact of religion, age-norms, and intergenerational transmission. In: *European Journal of Ageing*, jg. 6, nr. 3, p. 157-165.
- TDP (2010). *De discussie voorbij. Eindrapport Taskforce DeeltijdPlus*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/Taskforce DeeltijdPlus.
- Thébaud, S. (2010). Masculinity, Bargaining, and Breadwinning. Understanding Men's Housework in the Cultural Context of Paid Work. In: *Gender & Society*, jg. 24, nr. 3, p. 330-354.
- Tilford, S. en P. Whyte (2010). *The Lisbon scorecard X. The road to 2020*. Londen: Centre for European Reform (CER).
- Tiessen-Raaphorst, A., D. Verbeek, J. de Haan en K. Breedveld (red.) (2010). *Sport: een leven lang. Rapportage sport 2010*. Den Haag/'s-Hertogenbosch: SCP/W.J.H. Mulier Instituut.
- Timmermans, H., P. van der Waerden, M. Alves, J. Polak, S. Ellis, A.S. Harvey, S. Kurose en R. Zandee (2003). Spatial context and the complexity of daily travel patterns: an international comparison. In: *Journal of Transport Geography*, jg. 11, nr.1, p. 37-46.

- TK (1994/1995). Memorie van toelichting bij vaststelling van ruimere regels met betrekking tot de openingstijden van winkels (Tweede Kamer, vergaderjaar 1994/1995, 24226, nr. 3).
- TK (1995/1996). Vaststelling van ruimere regels met betrekking tot de openingstijden van winkels (Winkeltijdenwet) (Tweede Kamer, vergaderjaar 1995/1996, 24226, nr. 141).
- TK (2007/2008a). Meer kansen voor vrouwen. Emancipatiebeleid 2008-2011 (Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 30420, nr. 50).
- TK (2007/2008b). Voor elkaar. Beleidsbrief mantelzorg en vrijwilligerswerk 2008-2011. (Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 30169, nr. 11).
- Timmermans, J. en E. Pommer (2008). Familiezorg. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in de sociale cohesie* (Sociaal en Cultureel Rapport 2008). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- TNS Nipo (2006). *Trends in mobiliteit*. Robbert Zandvliet, 8 december 2006. E6033.
- Torres, A., R. Brites, B. Haas en N. Steiber (2007). *First European Quality of Life Survey. Time use and work-life options over the life course*. Luxemburg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions./ Office for Official Publications of the European Communities.
- Tummers, L. (red.) (2007). *Over(al)tijd. De achtergronden stedenbouw en veranderende tijdbestedingspatronen*. Delft: TU Delft, Afdeling Stedenbouw.
- Unites Nations (2005). *Guide to producing statistics on time use. Measuring paid and unpaid work*. New York: United Nations, Department of Economic and Social Affairs.
- UNV (2009). *Laws and policies affecting volunteerism since 2001*. Bonn: United Nations Volunteers.
- Uunk, W., M. Kalmijn en R. Muffels (2005). The impact of young children on women's labour supply. A reassessment of institutional effects in Europe. In: *Acta Sociologica*, jg. 48, nr. 1, p. 41-62.
- Veraart, F. (1995). Nederland is fietsland. In: *De Ingenieur*, jg. 107, nr. 13, p. 33-35.
- Vaus, de, D. en I. McAllister (1987). Gender differences in religion. A test of the structural location theory. In: *American Sociological Review*, jg. 52, nr. 4, p. 472-481.
- Verbeek, D. en J. de Haan (2011). *Eropuit! Nederlanders in hun vrije tijd buitenshuis*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vergeer, M., M. Coenders en P. Scheepers (2008). Tijdsbesteding aan televisie in Europese landen. Crossnationale vergelijkingen en verklaringen. In: *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, jg. 36, nr. 1, p. 15-34.
- Versantvoort, M. (2010). Betaalde arbeid en zorg voor kinderen; concurrerend of complementair? In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 26, nr. 1, p. 27-38.
- Völker, B. (1995). *Should auld acquaintance be forgot? Institutions of communism, the transition to capitalism and personal networks. The case of East Germany* (proefschrift). Amsterdam: Thesis Publishers.
- Vrooman, C. (2009). *Rules of Relief, Institutions of Social Security, and Their Impact* (proefschrift). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- vws (2005). *Tijd voor sport. Bewegen, meedoen, presteren*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2011). *Sport en bewegen in Olympisch perspectief* (beleidsbrief). Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Wilson, J. (2000). Volunteering. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 26, nr. 1, p. 215-240.
- Winn, J. en C. Heeter (2009). Gaming, gender and time: who makes time to play? In: *Sex Roles*, jg. 61, nr. 1-2, p. 1-13.
- WRR (2005). *De verzorgingsstaat herwogen. Over zorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam:

Amsterdam University Press.
Zivin, J.G. en Neidell, M.J. (2010). *Temperature and the allocation of time. Implications for climate change.*
Cambridge: National Bureau of Economic Research.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het s.c.p.: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel, of via de website van het s.c.p. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

Sociale en Culturele Rapporten

Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. ISBN 90-377-0285-6

Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008.

ISBN 978 90 377 0368-9

Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010. Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

SCP-publicaties 2010

- 2010-1 *Liever Mark dan Mohammed? Onderzoek naar arbeidsmarktdiscriminatie van niet-westerse migranten via praktijktests* (2010). Iris Andriessen, Eline Nievers, Laila Faulk, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0421 1
- 2010-2 *Op weg met de Wmo. Evaluatie van de Wet maatschappelijke ondersteuning 2007-2009* (2010). Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans (red.), Gijs van Houten, Anna Maria Marangos, Mathijs Tuynman, Martha Dijkgraaf, Jennifer van den Broeke, Judith van der Veer, Jelmer Shalk, Jurjen Iedema, Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0463 1
- 2010-4 *Steeds meer verstandelijk gehandicapten? Ontwikkelingen in vraag en gebruik van zorg voor verstandelijk gehandicapten 1998-2008* (2010). Michiel Ras, Isolde Woittiez, Hetty van Kempen, Klarita Sadiraj. ISBN 978 90 377 0468 6
- 2010-5 *Een baanloos bestaan. De betekenis van werk voor werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden* (2010). Patricia van Echtelt. ISBN 978 90 377 0350 4
- 2010-6 *The social state of the Netherlands 2009* (2010). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, Peggy Schyns (red.). ISBN 978 90 377 0466 2
- 2010-7 *The minimum agreed upon. Consensual budget standards for the Netherlands* (2010). Stella Hoff, Arjan Soede, Cok Vrooman, Corinne van Gaalen, Albert Luten, Sanne Lamers. ISBN 978 90 377 0472 3
- 2010-8 *Sociale uitsluiting bij kinderen: omvang en achtergronden* (2010). Annette Roest, Anne Marike Lokhorst, Cok Vrooman. ISBN 978 90 377 0493 8
- 2010-9 *Beperkt aan het werk. Rapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsparticipatie* (2010). Gerda Jehoel-Gijsbers (red.). ISBN 978 90 377 0489 1
- 2010-10 *Minder werk voor laagopgeleiden? Ontwikkelingen in baanbezit en baankwaliteit 1992-2008* (2010). Edith Josten. ISBN 978 90 377 0474 7
- 2010-11 *At home in the Netherlands* (2010). Mérove Gijsberts, Jaco Dagevos. ISBN 978 90 377 0487 7

- 2010-12 *faqs over kunstbeoefening in de vrije tijd* (2010). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0455 6
- 2010-13 *Mogelijkheden tot kunstbeoefening in de vrije tijd* (2010). Andries van den Broek (red.). ISBN 978 90 377 0456 3
- 2010-14 *Toekomstverkenning kunstbeoefening* (2010). Andries van den Broek. ISBN 978 90 377 0491 4
- 2010-15 *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (2010). Saskia Keuzenkamp et al. ISBN 978 90 377 0501 0
- 2010-16 *Publieke dienstverlening in perspectief. scp-memorandum voor de kabinetsformatie 2010* (2010). Evert Pommer en Evelien Eggink (red.). ISBN 978 90 377 0513 3
- 2010-17 *Wellbeing in the Netherlands. The scp life situation index since 1974* (2010). Jeroen Boelhouwer. ISBN 978 90 377 0345 0
- 2010-18 *Minderheden in de mixed-mode? Een inventarisatie van voor- en nadelen van het inzetten van verschillende dataverzamelmethode onder niet-westerse migranten* (2010). R. Feskens, J. Kappelhof, J. Dagevos, I. Stoop. ISBN 978 90 377 0517 1
- 2010-19 *Just different, that's all. Acceptance of homosexuality in the Netherlands* (2010). Saskia Keuzenkamp (ed.) et al. ISBN 978 90 377 0502 7
- 2010-20 *Discriminatiemonitor niet-westerse migranten op de arbeidsmarkt 2010* (2010). Eline Nievers en Iris Andriessen (red.). ISBN 978 90 377 0438 9
- 2010-21 *Iemand moet het doen. Ervaringen van verzorgers van partners* (2010). Judith van Male, Marion Duimel en Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0518 8
- 2010-22 *Uit de armoede werken. Omvang en oorzaken van uitstroom uit armoede* (2010). Stella Hoff. ISBN 978 90 377 0519 5
- 2010-23 *Het werken waard. Het arbeidsaanbod van laagopgeleide vrouwen vanuit een economisch en sociologisch perspectief* (2010). Mariëlle Cloin. ISBN 978 90 377 0514 0
- 2010-24 *Zorgen voor Zorg. Ramingen van de vraag naar personeel in de verpleging en verzorging tot 2030* (2010). Evelien Eggink, Debbie Oudijk en Isolde Woittiez. ISBN 978 90 377 0512 6
- 2010-25 *Alle kanalen staan open. De digitalisering van mediagebruik* (2010). Frank Huysmans en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0521 8
- 2010-26 *Tijd op orde? Een analyse van de tijdsorde vanuit het perspectief van de burger* (2010). Mariëlle Cloin, Marjon Schols en Andries van den Broek, m.m.v. Maria Koutamanis. ISBN 978 90 377 0520 1
- 2010-27 *Maten voor Gemeenten 2010. Een analyse van de prestaties van de lokale overheid* (2010). Bob Kuhry, Jedid-Jah Jonker en Ab van der Torre. ISBN 978 90 377 0522 5
- 2010-28 *Naar Hollands gebruik? Verschillen in gebruik van hulp bij opvoeding, onderwijs en gezondheid tussen autochtonen en migranten* (2010). Angela van den Broek, Ellen Kleijnen en Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0525 6
- 2010-29 *Sport: een leven lang. Rapportage sport 2010* (2010). Annet Tiessen-Raaphorst, Desirée Verbeek, Jos de Haan en Koen Breedveld (red.). ISBN 978 90 377 0504 1
- 2010-30 *Komt tijd, komt raad? Essays over mogelijkheden voor een nieuwe tijdsorde* (2010). Andries van den Broek en Mariëlle Cloin (red.). ISBN 978 90 377 0523 2
- 2010-31 *Definitief advies over het wmo-budget huishoudelijke hulp voor 2011. Van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Uitgebracht aan het bestuurlijk overleg financiële verhoudingen* (2010). Ab van der Torre en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0535 5
- 2010-32 *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2010* (2010). Andries van den Broek, Ria Bronneman-Helmers en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0505 8

- 2010-33 *Armoedesignalement* (2010). SCP/CBS. ISBN 978 90 377 0458 7
 2010-34 *Wie zijn de cliënten van de langdurige AWBZ-thuiszorg?* Isolde Woittiez.
 ISBN 978 90 377 0541 6

SCP-publicaties 2011

- 2011-1 *Kleur. scp-nieuwjaarsuitgave 2011* (2011). ISBN 978 90 377 0537 9
 2011-2 *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (2011). Paul Dekker en Josje den Ridder (red.). ISBN 978 90 377 0528 7
 2011-3 *Vluchtelingengroepen in Nederland. Over de integratie van Afghaanse, Iraakse, Iraanse en Somalische migranten* (2011). Jaco Dagevos en Edith Dourleijn (red.).
 ISBN 978 90 377 0526 3
 2011-4 *Emancipatiemonitor 2010* (2011). Ans Merens, Marion van den Brakel-Hofmans, Marijke Hartgers en Brigitte Hermans (red.). ISBN 978 90 377 0503 4
 2011-5 *Moelijk werken. Gezondheid en de arbeidsdeelname van migrantenvrouwen* (2011). Myra Keizer en Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0524 9
 2011-6 *Informeel groepen. Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie* (2011). E. van den Berg, P. van Houwelingen en J. de Hart (red.). ISBN 978 90 377 0527 0
 2011-7 *Gezinsrapport 2011* (2011). Freek Bucx (red.). ISBN 978 90 377 0538 6
 2011-8 *Hoe cultureel is de digitale generatie? Het internetgebruik voor culturele doeleinden onder schoolgaande tieners* (2011). Marjon Schols, Marion Duimel en Jos de Haan.
 ISBN 978 90 377 0457 0
 2011-10 *Kwetsbare ouderen* (2011). Cretien van Campen (red.). ISBN 978 90 377 0542 3
 2011-11 *Minder voor het midden. Profijt van de overheid in 2007* (2011). Evert Pommer (red.), Jedid-Jah Jonker, Ab van der Torre, Hetty van Kampen. ISBN 978 90 377 0437 2
 2011-12 *Wonen, wijken en interventies. Krachtwijkenbeleid in perspectief* (2011). Karin Wittebrood, Matthieu Permentier, m.m.v. Fenne Pinkster. ISBN 978 90 377 0065 7
 2011-13 *Armoedegrens op basis van de budgetbenadering – revisie 2010* (2011). Arjan Soede.
 ISBN 978 90 377 0551 5
 2011-14 *Werkgevers over de crisis* (2011). Edith Josten. ISBN 978 90 377 0543 0
 2011-15 *Op weg naar een inclusieve arbeidsmarkt. Bijdragen van de sprekers op het symposium 15 oktober 2010, Den Haag* (2011). Gerda Jehoel-Gijsbers (red.).
 ISBN 978 90 377 0546 1
 2011-16 *Eropuit! Nederlanders in hun vrije tijd buitenshuis* (2011). Desirée Verbeek en Jos de Haan.
 ISBN 978 90 377 0547 8
 2011-17 *De opmars van het pgb. De ontwikkeling van het persoonsgebonden budget in nationaal en internationaal perspectief* (2011). K. Sadiraj, D. Oudijk, H. van Kempen, J. Stevens.
 ISBN 978 90 377 0557 7
 2011-19 *Kwetsbare ouderen in de praktijk. Een journalistieke samenvatting* (2011). Malou van Hintum. ISBN 978 90 377 0555 3
 2011-20 *Dimensies van sociale uitsluiting. Naar een verbeterd meetinstrument* (2011). Stella Hoff en Cok Vrooman. ISBN 978 90 377 0532 4
 2011-21 *Chinese Nederlanders. Van horeca naar hogeschool* (2011). Mérove Gijsberts, Willem Huijnk, Ria Vogels (red.). ISBN 978 90 377 0529 4
 2011-22 *Gemengd leren. Etnische diversiteit en leerprestaties* (2011). Lex Herweijer.
 ISBN 978 90 377 0575 1
 2011-23 *Voorbestemd tot achterstand? Armoede en sociale uitsluiting in de kindertijd en 25 jaar later* (2011). Maurice Guiaux m.m.v. Annette Roest en Jurjen Idema. ISBN 978 90 377 0577 5

- 2011-24 *Kinderen en internetrisico's. EU Kids Online onderzoek onder 9-16-jarige internetgebruikers in Nederland* (2011). Nathalie Sonck en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0576 8
- 2011-25 *De basis meester. Onderwijskwaliteit en basisvaardigheden* (2011). Monique Turkenburg. ISBN 978 90 377 0574 4
- 2011-26 *Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland 2011. Internationale vergelijking, ontwikkelingen en actuele situatie* (2011). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0579 9
- 2011-27 *Poolse migranten. De positie van Polen die vanaf 2004 in Nederland zijn komen wonen* (2011). Jaco Dagevos (red.). ISBN 978 90 377 530 0
- 2011-28 *Gewoon aan de slag? De sociale veiligheid van de werkplek voor homoseksuele mannen en vrouwen* (2011). Saskia Keuzenkamp en Ans Oudejans. ISBN 978 90 377 0581 2
- 2011-29 *Acceptance of homosexuality in the Netherlands 2011. International comparison, trends and current situation* (2011). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0580 5

SCP-essays

- 1 *Voorbeelden en nabeelden* (2005). Joep de Hart. ISBN 90 377 0248-1
- 2 *De stem des volks* (2006). Arjan van Dixhoorn. ISBN 90 3770265-1
- 3 *De tekentafel neemt de wijk* (2006). Jeanet Kullberg. ISBN 90 377 0261 9
- 4 *Leven zonder drukte* (2006). Tjirk van der Ziel met een naschrift van Anja Steenbekkers en Carola Simon. ISBN 90 377 0262 7
- 5 *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving* (2007). Ferdinand Mertens. ISBN 978 90 5260 260 8

Overige publicaties

- Hoe het ons verging... Traditionele nieuwjaarsuitgave van het scp* (2010). Paul Schnabel (red.). ISBN 978 90 377 0465 5
- Wmo Evaluatie. Vierde tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking; twee jaar na de invoering van de Wmo* (2010). A. Marangos, M. Cardol, M. Dijkgraaf, M. de Klerk. ISBN 978 90 377 0470 9
- Op weg met de Wmo. Journalistieke samenvatting door Karolien Bais. Mirjam de Klerk, Rob Gilsing en Joost Timmermans. Samenvatting door Karolien Bais* (2010). ISBN 978 90 377 0469 3
- NL Kids online. Risico's en kansen van internetgebruik onder jongeren* (2010). Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0430 3
- Kortdurende thuiszorg in de awbz. Een verkenning van omvang, profiel en afbakening* (2010). Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0471 6
- De publieke opinie over kernenergie* (2010). Paul Dekker, Irene de Goede, Joop van der Pligt. ISBN 978 90 377 0488 4
- Op maat gemaakt? Een evaluatie van enkele responsverbeterende maatregelen onder Nederlanders van niet-westerse afkomst* (2010). Joost Kappelhof. ISBN 978 90 377 0495 2
- Oudere tehuusbewoners. Landelijk overzicht van de leefsituatie van ouderen in instellingen 2008-2009* (2010). Maaïke den Draak. ISBN 978 90 377 0499 0
- Kopers in de knel? Een scenariostudie naar de gevolgen van de crisis voor huiseigenaren met een hypotheek* (2010). Michiel Ras, Ingrid Ooms, Evelien Eggink. ISBN 978 90 377 0498 3
- Gewoon anders. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland* (2010). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0502 7
- De aard, de daad en het Woord. Een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit in protestants Nederland, 1959-2009* (2010). David Bos. ISBN 978 90 377 0506 5

- Werkloosheid in goede banen. Bijdragen aan de scp-studiemiddag 2010* (2010). Patricia van Echtelt (red.). ISBN 978 90 377 0516 4
- Europa's welvaart. De Lissabon Agenda in een breder welvaartspectief en de publieke opinie over de Europese Unie* (2010). Harold Creusen (CPB), Paul Dekker (SCP), Irene de Goede (SCP), Henk Kox (CPB), Peggy Schijns (SCP) en Herman Stolwijk (CPB). ISBN 978 90 377 0492 1
- Maakt de buurt verschil?* (2010). Merové Gijsberts, Miranda Vervoort, Esther Havekes en Jaco-Dagevos. ISBN 978 90 377 0227 9
- Mantelzorg uit de doeken* (2010). Debbie Oudijk, Alica de Boer, Isolde Woittiez, Joost Timmermans, Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0486 0
- Monitoring acceptance of homosexuality in the Netherlands* (2010). Saskia Keuzenkamp. ISBN 978 90 377 0484 6
- Registers over wijken* (2010). Matthieu Permentier en Karin Wittebrood (SCP), Marjolijn Das en Gelske van Daalen (CBS). ISBN 978 90 377 0499 0
- Data voor scenario's en ramingen van de ggz* (2010). Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0494 5
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 1* (2010). Paul Dekker, Josje den Ridder en Irene de Goede. ISBN 978 90 377 0490 7
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 2* (2010). Josje den Ridder en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0507 2
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 3* (2010). Josje den Ridder, Lonneke van Noije en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0508
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2010. Deel 4* (2010). Josje den Ridder, Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978 90 377 0531 7
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2011. Deel 1* (2011). Eefje Steenvoorden, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0549 2
- Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2011. Deel 2* (2011). Josje de Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0564